T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ESKİ YUNAN DİNİ İNANCINDA BİREY-DİN İLİŞKİSİNDE BİREYİN ROLÜ

Mehtap SERCAN

Danışman
Prof. Dr. Şeyhmus Recai TEKOĞLU

İZMİR-2016

YÜKSEK LİSANS
TEZ/ PROJE ONAY SAYFASI

2012800462

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Mehtap SERCAN
Tez Başlığı : Eski Yunan Dini İnancında Birey-Din İlişkisinde Bireyin Rolü

Savunma Tarihi : 30.06.2016
Danışmanı : Prof.Dr. Recai TEKOĞLU

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Prof.Dr. Recai TEKOĞLU	Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Yrd.Doç.Dr.Akın ERSOY	Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Prof.Dr.Cumhur TANRIVER	Ege Üniversitesi	.....

Oybirliği (X)
Oy Çokluğu ( )

Mehtap SERCAN tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "**Eski Yunan Dini İnancında Birey-Din İlişkisinde Bireyin Rolü**" başlıklı Tezi(X) / Projesi( ) kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Mustafa Yaşar TINAR
Enstitü Müdürü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi / Projesi olarak sunduğum "**Eski Yunan Dini İnancında Din- Birey İlişkisinde Bireyin Rolü**" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanışmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
30/06/2016
Mehtap SERCAN
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Eski Yunan Dini İnancında Birey-Din İlişkisinde Bireyin Rolü

Mehtap SERCAN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Tarih Programı

Din, en genel anlamıyla, yaşam biçimi, hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünüdür. Dinin insan yaşamındaki önemi yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Din, sadece tanrıların dünyası değil, insanların da psikolojik ve sosyolojik olarak içerisinde yer aldığı bir sistemdir.

Yunanlıların dini inancı çok tanrılı bir inanç sistemine dayanır. Yunanlılar doğada algılayamadıkları şeylerin üstün yaratıcı güçler tarafından gerçekleştiğine inanmışlardır. Bu amaçla tanrıları adına tapınaklar, festivaller, törenler, oyunlar düzenlemiş, tanrılarını onurlandırmak için sunular sunup, adaklar adamış ve kurbanlar kesmişlerdir. Yunan dünyasında neredeyse hemen hemen her şey tinsel bir boyut kazanmıştır.

Zaman içerisinde farklı farklı bölgelerde yaşayan insanlar arasında ticari, siyasi, sosyal, dini ve kültürel ilişkiler gelişmiştir. Bu noktada Yunanistan'da gelişen inanç sistemi ve tanrılar ile ilgili mitolojik belgeler çok geniş coğrafyalara yayılmıştır.

Bu çalışma birbirine bağlı üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde, Eski Yunan toplumunda din anlayışı ele alınmaya çalışıldı. Bu bölümümüzde dinin Yunan dünyasına etkileri üzerinde duruldu. Din ve tanrılar adına yapılan tapınaklardan, tapınaklardaki görevlilerden, sunulun sunu ve adaklardan, tanrı adına düzenlenen tören ve festivallerden bahsedildi. İkinci bölümümüzde ise, Yunan toplumunda birey ele alındı. Yunan

toplumunda bireyin kim olduğu ve vatandaşlığın kimleri ifade ettiği açıklanmaya çalışıldı. Ardından bireylerin toplum yaşamındaki rollerine değinildi. Son olarak üçüncü bölümümüzde, Yunan toplumunda din-birey ilişkisinin karşılıklı analizi yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Yunan, Din, Tanrılar, İnanç Sitemi, Toplum Yapısı, Birey, Vatandaşlık, Din-Birey İlişkisi.

ABSTRACT

Master's Thesis

Role of the Individual in the Relationship of Individual-Religion in Ancient Greek Religious Belief

Mehtap SERCAN

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

Religion, in its broadest sense, is the total of ideas, beliefs, principles and values adopted about how to direct life. Importance of religion to human life dates back to centuries ago. Religion is not only the world of gods, but also a system people are in psychologically and sociologically.

Religious belief of the Greek is based on a poly-theistic belief system. The Greek believed that the things they were not able to understand were performed by superior creative powers. For this reason, they established temples, festivals, ceremonies, and games, and they held presentations to honour their gods, and they made vows, and they sacrificed animals. Almost everything got a spiritual dimension in the Greek world.

Over time, commercial, political, social, religious and cultural relationships developed between people living in different locations. So mythological evidence about the religious system and gods in Greece spread across very distant geographies.

This study consists of three integrated chapters. In the first chapter of our study, perception of religion in Ancient Greek society was addressed. In this chapter, effects of religion on the Greek world were focused on. Temples built for religion and gods, officials at the temples, presentations and vows, ceremonies and festivals held for god were mentioned. In the second chapter,

individual in Greek society was discussed. Who was the individual and who citizenship indicated in Greek society were described. Then, roles of the individuals in social life were addressed. Finally, in the third chapter, a comparative analysis of religion-individual relationship in Greek society was conducted.

Key Words: Greek, Religion, Gods, Belief System, Social Structure, Individual, Citizenship, Religion-Individual Relationship.

ESKİ YUNAN DİNİ İNANCINDA BİREY-DİN İLİŞKİSİNDE BİREYİN ROLÜ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI		ii
YEMİN METNİ		iii
ÖZET		iv
ABSTRACT		vi
İÇİNDEKİLER		viii
KISALTMALAR		x
ŞEKİLLER LİSTESİ		xi
GİRİŞ		1
BİRİNCİ BÖLÜM		
ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI		
1.1.	TAPINAKLAR	11
	1.1.1. Dor Düzeni	31
	1.1.2. Ion Düzeni	32
	1.1.3. Korint Düzeni	33
1.2.	RAHİPLER VE RAHİBELER	34
1.3.	SUNULAR VE KURBANLAR	42
1.4.	KIYAFETLER	66
1.5.	ÖLÜ KÜLTÜ	80
	1.5.1. Mezar Tipleri	82
	1.5.1.1. Kremasyon Mezar	83
	1.5.1.2. İnhumasyon Mezar	87
	1.5.2. Gömü Gelenekleri	91
	1.5.3. Cenaze Törenleri	92
1.6.	ÖZEL GÜNLER	98

İKİNCİ BÖLÜM
ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA BİREY

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA DİN-BİREY İLİŞKİSİ

3.1. ADAKLAR 143

3.1.1. Adak Türleri 148

3.1.1.1. Kurban Adakları 148

3.1.1.2. Yiyecek-İçecek Adakları 150

3.1.1.3. Mimari Yapılar ve Maddi Değeri Olan Adaklar 152

3.1.1.4. Adak Yazıtları 156

3.1.1.5. Diğer Adaklar 165

3.2. DERNEKLER 169

3.2.1. Kült Dernekleri 171

3.3. ÖZEL GÜNLERDE BİREYİN ROLÜ 177

3.4. TAPINAKLARDA BİREYİN ROLÜ 182

SONUÇ 193

KAYNAKÇA 198

EKLER

KISALTMALAR

AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
AÜİFY	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
BC.	Milattan Önce
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
fig.	Figür
KB Yayınları	Kültür Yayınları
Kol.	Koleksiyon
krş.	Karşılaştırınız
Lev.	Levha
MA	Sosyal Bilimler Yüksek Lisansı (Master of Arts)
MÜİFVY	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
No.	Numara
öz.	Özellikle
Res.	Resim
s.	Sayfa No
s.s.	Sayfadan Sayfaya
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.Ü	Sakarya Üniversitesi
Vol.	Cilt
vs.	Karşı Görüş

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Tapınak Planları s. 13

Şekil 2: Antalya Müzesi Tarafından Bulunan Yazıt s. 41

Şekil 3: Zeus'a Sunulan Adak Steli s. 41

Şekil 4: Ferrara'da Bulunan Sunu s. 49

Şekil 5: Thasos'ta Bulunan Adak Kabartması s. 50

Şekil 6: Şarap Sunusu, Attika Vazosu s. 59

Şekil 7: Dor ya da Erken Yunan Giysileri s. 68

Şekil 8: Yas Tutan Kadınlar s. 73

Şekil 9: Yas Tutan Kadınlar s. 73

Şekil 10: İğnelerle Tutturulmuş Khitonlu ve Duvaklı Demeter s. 75

Şekil 11: Elinde Krotalarla Dans Eden, Elbisesinin İki Yanındaki Açıklıktan Bacakları Görülen Maenad s. 75

Şekil 12: Ağlayan Kadınlar Lahti s. 76

Şekil 13: Ağlayan Kadınlar Lahti s. 77

Şekil 14: Ağlayan Kadınlar Lahti s. 78

Şekil 15: Ağlayan Kadınlar Lahti s. 78

GİRİŞ

Din, bir insan topluluğunun sahip olduğu inançlar, tapınmalar ve ahlaki kuralların bütünüdür. Din, insanlıkla doğmuş, gelişmiş ve daima insanoğluyla birlikte varlığını devam ettiren bir olgudur. Aynı zamanda din, toplumların tarihinde oldukça büyük bir öneme sahip olmakla beraber toplumların tarihteki gidişatlarında öncelikli olarak belirleyici bir faktördür.

Antik Yunan Medeniyeti, felsefe ve sanata katkıları nedeniyle batılı toplumlarca kendi medeniyetlerinin kaynağı olarak gösterilecek düzeyde bir konum elde etmiştir.

Mitoloji kökenli Yunan dini, "gök tanrı-Zeus-baba tanrı" yüce tanrının hâkimiyetinde birçok tanrı ve tanrıçalardan oluşan politeist bir yapıya sahiptir. Antik dönem yazarlarının eserleri politeist inanç sistemini kanıtlamaktadır. Bu kültürde diğer toplumlarda olduğu gibi insanların yaşamı tanrı ve tanrıçalar ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Bireyler, bu tanrılara ve tanrıçalara tapım seçimlerinde özgürlerdir.

Yunanlılar inanç sistemi ve mitoslar konusunda Doğu toplumlarının etkileri altında da kalmışlardır. Aynı zamanda Roma mitolojisi de ağırlıklı olarak Yunan mitolojisinden etkilenmiş olup onların tanrılarını Latince isimler vermek şartıyla aynen kabul ederek inançlarına katmışlardır.

Yunanlıların inanç sistemlerinin oluşmasında bulundukları coğrafyanın ve yaşam şekillerinin katkısı büyüktür. Yunan dinini anlamaya çalışmak için öncelikle kırsal kesimin tarımsal ve pastoral yaşamından başlamamız gerekir. Bununla beraber Yunanistan aynı zamanda bir şehir devletidir. Zamanla şehir ve kasabalarda ticaretin canlanmasıyla birlikte bu kasabalar Yunan kültür ve dininin gelişmesinde rol oynamıştır.

Zaman içerisinde toplumlar arasında yaşanan savaşlar, çatışmalar ve ticari faaliyetlerin gelişmesi kültürler arası etkileşimi arttırmıştır. Yunanlılar bu etkileşim sayesinde tanrıların onuruna sayısız festivaller düzenlemişlerdir. Yüzlerce hayvanların kurban edildiği kült merkezleri kurulup, insanlar tanrıların hesabına şölenler yapmış ve büyük tapınaklar dikmişlerdir.

Yunan tapınakları her şeyden önce tanrının yeryüzünde dinlenmek için indiği yerdir. Bu amaçla tapınağın içerisine girmek kesinlikle yasaktır. Dini ibadetler tapınağın dışında yapılır. Zaman içerisinde inşa edilen tapınak modelleri geliştirilmiştir. Tapınağın inşasına hayırseverler ve durumu iyi olan zenginler katkı sağlamıştır. Bunun yanısıra birtakım derneklerin kurulduğunu da görüyoruz.

Bu çalışmamızda din olgusunun Yunan toplumunun hemen hemen her alanındaki etkileri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. İnsanların yaşam şekilleri, giyim kuşam, yeme-içme alışkanlıkları, dini yapıları, ölüm ve ölü gömme adetleri, sunu ve adak adama şekil ve türleri, birey ve vatandaş olma duygusu, toplum yapısı kısacası insanın sahip olduğu tüm özelliklerin ortaya çıkması ve geliştirilmesi dinin Yunan toplumunun üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA DİN ANLAYIŞI

Din, genel olarak yaşam biçimi, hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünüdür. Dar anlamıyla, evrendeki düzeni ve hayatı ancak yaratıcı bir tanrının varlığı ile anlamlandırmaya verilen addır.

Dinin ne olduğu, insan yaşamındaki yeri ve karmaşık yapısı öteden beri tartışılmaktadır. Dinin tarihsel süreç içerisinde insanoğluyla beraber varlığını sürdürdüğü, insanın olduğu her yerde ve her zaman diliminde dinin de var olduğu bir gerçektir.

Yunan dini, birçok yönden pek çok araştırmaya konu olmuştur. Modern araştırmalar özellikle iki yöntem ile birlikte ilerlemiştir: ilkel yaşam araştırması ve dinin edebi ifadelerinin araştırması. Yunan dininde çok fazla ilkel din kalıntıları olduğu doğru iken şu da hatırlanmalıdır ki Yunanistan son derece uygar bir ülkedir ve hatta onun en geri kalmış bölge sakinlerinin bile ülkenin kültürüne etkisi konu olmuştur.

Yunanlıların dini fikirleri vardı elbette fakat onlar hiçbir zaman bu fikirleri bir sistem haline getirmediler. Yunanlılar teolojiyi ya metafizik ya da kişilerin öğretisi ve çeşitli tanrıların eserleri olarak adlandırdılar[1].

Antik çağın ikinci bölümünde ve klasik çağda Yunanistan'ın önde gelen şehirleri çok fazla endüstrileşmiş ve ticarileşmişti. Yunan uygarlığı kentsel bir uygarlıktı. Bununla birlikte Yunanistan'ın çoğu kesimi geride kalmıştı, uygarlık ve politik yaşam tarihinde bu kesimin önemi yok iken din tarihinde önemlidirler. Daha önceki zamanlarda ortak olan yaşam modunu hala korudukları için Yunanistan sakinleri köylü iken kendi ürünleriyle geçimlerini sağlamaya mecburdular. Yunan popüler dinini anlamaya çalışırken ilkel olan kırsal kesimin tarımsal ve pastoral yaşamından başlamamız gerekir.

---

[1] Aristoteles, **Metaphysica**, çev. Hugh Tredennick, Cambridge, MA, Hardvard Üniversitesi, Londra, 1989, s. 1064.

Yunan köylüleri genellikle büyük köylerde yaşarlardı. Yunan bir köylü düşünelim: Basit insanların daima yaptığı gibi şafaktan önce erkenden uyanır. Sabah alacakaranlıkta parlayan ışığın güneşin doğuşunu bildirdiği doğu ufku üzerinde azalmaya başlayan yıldızlara bakar. Yıldızlar, ibadet nesnelerini değil onun için sadece bir zaman endikasyonlarını oluşturmaktaydı. Güneşe ihtiyaç duyduğundan daha çok yağmura ihtiyaç duydu, bazen de serin havaya. Semtindeki en yüksek dağa baktı. Yukarıda, dağın zirvesinde Zeus oturuyordu, bulut toplayıcı, yıldırım atıcı, yağmur verici. O, mükemmel bir tanrıydı. Gök gürültüsü, onun gücünün ve varlığının işaretiydi bazen de öfkesinin. O, yüksek dağları, uzun meşeleri ve bazen insanları yıldırımla cezalandırırdı. Fakat yıldırımın parlaması ve gök gürültüsünü toprağı yumuşatan ve bitkilere, otlara, meyvelere yarar sağlayan yağmur takip ederdi. Eğer köylümüz bir yığın taştan geçtiyse o, bunun üzerine başka bir taş koyabilir. Eğer bu taş yığınının üzerine uzun bir taş dikilirse, bunun karşılığı bir adak olarak onu biraz ön tarafa yerleştirebilir. O, bu davranışı bunun gerçek sebebini bilmeden geleneklerin bir sonucu olarak sergilemişti fakat tanrının taş yığını içinde somutlaştırıldığını ve uzun taşta, en önde onun ayakta durduğunu bilirdi. Köylümüz veya ataları bu taş yığınının bazen ölü bir adamla örtülü olduğunu ve bu yüzden bu taşın üzerine dikilmiş bir mezar taşı olduğunu bilirdi. Bu nedenle taş yığınında yaşamını sürdüren tanrının ölülerle bağlantıları vardı. İnsanlar, mezarlardaki ölülere şarap ve yiyecek sunmalarına rağmen aynı zamanda ölülerin ortak konut yeri olduğuna inanıyorlardı. Bu çelişkiler sade bir yaşam sürdüren insanlar tarafından zorlukla fark edilirdi.

Kırsal kesimin dışında Yunanistan'da yaşayan büyük topraklı malikânelerin sahiplerini ve soylularını da unutmamak gerekir. Yunanistan aynı zamanda şehir devletiydi. Bazı kasabalarda endüstriyel ve ticari aktiviteler başlatıldı ve bu kasabalar Yunan kültürünün ve dininin bile gelişiminde liderlik rolü oynadı. M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Yunanistan görünüşte aşırı kalabalıklaştı. Toprağının ürünleri artan nüfus sayısı için yeterli değildi. Fakir ülke nüfusu iş bulabilecekleri ve fakir olmalarına rağmen tarımın mevsimlik işiyle sağlanandan daha güvenilir yaşam kazanabilecekleri kasabalarda kalabalıklaştı. Endüstri ve ticaret gelişiminin önde olduğu kasabalarda zorbalar ortaya çıktı. Zorbalar, ilk çağ sona ermeden önce sınır

dışı edildi ve demokrasi ya da en azından hafifletilmiş aristokrasi kuruldu[2]. Bu sürenin sonunda Yunanistan'ın çoğu bölümünün kırsal ve geride kalmış olmasına rağmen Yunan kültüründe şehirler liderdi. Devleti ve vatandaşlarını koruyan büyük tanrıların şehirde evleri vardı ve onların büyüklüğü sanat ve edebiyatla artmıştı. Kasaba insanı için de hakkında çok az şey söylense de popüler bir din vardı[3]. Yunanistan'ın büyük tanrıları çeşitli insanlardan ve çağlardan geldi. Bazıları Yunan öncesi nüfustan bazıları Yunanlılardan bazıları da göçmenlerden türemiştir. Kırsal nüfus çoğuna tapmıştı. Fakat kırsal alanın kültleri onların büyüklüğünden sorumlu değildi. Bunun için onlar şehirlerin kültlerine, sanatına ve edebiyatına borçluydu. Herodotos'a göre,[4] Homeros ve Hesiodos, Yunan tanrılarını yarattı. Homeros tarafından açıklanan kutsal yerler basit kırsal ibadethanelerdi. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında büyük tapınaklar dikildi. Bu yapı aktiviteleriyle zorbaların hükmü arasındaki belirli bağlantı, zorbaların insanlara iş vermek amacıyla büyük yapılar diktiğini söyleyen Aristoteles tarafından belirtildi[5]. Yedi ağır sütunun hala dikili durduğu Korinth'deki büyük tapınak zorba çağına aitti[6].

Persliler üzerindeki büyük zaferden sonra Atina, ticaret ve kültürde lider rol aldı. Devlet ve tanrılar birlikti. Tanrılar Atina devletine zafer, güç ve yücelik verdiler. Atinalılar bütün insanların en dindar olanı olarak övündü ve kutlamada çoğu tanrıların onuruna sayısız ve devasa festivaller düzenledi. Onlar, bunu yapabilirlerdi çünkü maliyeti karşılayabiliyorlardı. İçinde bazen yüzlerce hayvanın katledildiği büyük kurbanlar, kült ibadetlerine eşlik etti. Porsiyonlarca kurbanlar, evlerine götürmelerine izin verilen insanlar arasında dağıtıldı. İnsanlar tanrıların hesabına şölen yaptılar ve bu tür dindarlığın avantajlarını öğrendiler. Aralarında en ünlüsü parthenon olan büyük tapınaklar bu çağda dikildi ve sadece tanrıların zaferini artırmadılar aynı zamanda imparatorluğun başkentini, zaferini de arttırdılar. Uzun vadede bu çeşit bir dinin büyük tanrılara lütfu yoktu. Din, belirli bir dereceye kadar laikleştirildi. Aristophanes festivallerden bahsettiğinde sadece şölenlerden ve onlarla

---

[2] Martin P. Nilsson, **The Age of the Early Greek Tyrants**, Queen's Üniversitesi Yayınları, 1936, s. 121.
[3] Martin P. Nilsson, **Grek Folk Religion**, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York, 1940, (GFR), s. 85.
[4] Herodotos, **Tarih**, çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 9. Baskı, İstanbul, 2013, s. 53.
[5] Nilsson, GFR, s. 85.
[6] S. Weinberg, **On the Date of the Temple of Apollo at Corinth**, Hesperia, 1939, s. 191.

ilgili olan pazarlardan söz etti ve bir pasajında Dipolia'nın belirli seremonilerinden Nuh tufanı öncesindeki şey olarak bahsetti[7]. Büyük tanrılar, daha büyük ve daha şanlı oldu fakat dini düşünceleri, festivallerde ve kurbanlarda gösterme ve vatanseverlik duygusuna yön verdi. Devlet tanrıları, büyük tanrılar, bu yüzden insanlardan daha uzak kaldı. Büyük tanrılar günlük yaşamın telaşında yardım vermekle yüceltilmişti.

Yunanlıların *panegyreis* (toplanan her şey) olarak adlandırdıkları büyük festivalleri ve toplantıları vardı. Onlar, birkaç ilahi bölgede yer aldılar, birkaç tanrıya adandılar ve kurbanlıklarla eşlik edildiler. Bu toplantıların bazılarında oyunlar çok önemliydi.

Meclisin karakteristiği, insanların bir eyaletten daha fazlasına akın etmesiydi. Aslında insanlar komşu kasabalardan ve Yunanistan'ın her yerinden bile geliyordu. Mabetlerin, topraklarına uyduğu şehirlerce yönetilmesine rağmen meclisin yer aldığı tapınaklarda Yunan yarışının bütün parçalarına uygun ortak bir tedbir alınırdı. Bu da çatışmaları arttırdı. Olimpik oyunların kontrolüne bir kereden daha fazla karşı koyuldu. Olympia'nın ait olduğu Pisa, ilk zamanlarda Eleanlar tarafından fethedildi. Bazen komşu davetler ligi bu mabetlerin bir tanesini korumak için şekillendirilebilirdi. Bu tür bir lig *amphictyony* olarak adlandırılırdı[8]. Yunanlıların ulusal yaşam yeri olarak adlandırılabilen bu meclis yerlerinin önemli olmasının temelinde din yatar. Bütün meclislerde adalet vardı ve bazı durumlarda adil olan cazibeli olandı. Bu meclislerde rengârenk bir hayat vardı. İhtiyaçları olan barınak ve yiyecekleri birlikte toplayan halkın büyük çoğunluğu meclis için birkaç gün sürdü. Çadırlar ve kışlalar dikildi. *Skenein,* (çadır ve kışa dikmek) bu tür bir mecliste yer alan yaygın bir kelimedir. İşportacılar ve aşçılar kendi kulübelerini kurdular. Hokkabazlar ve akrobatlar sergi yaptılar. Uzakta kurulan belirli tapınaklarda, çölde barınılacak yer ve ziyafet salonları hizmet etmek için dikildi. Şüphesiz bütün bunların dinle alakası yok gibi görünüyor. Fakat meclisin tanrıların kültünde dini kuruluşu vardı ve laik görünmelerine rağmen Yunan dininin görmezden gelinmeyecek tarafını temsil ediyordu[9]. Din, devletin birleştirici yanıydı ve dinin tanrıları kurucu ilkelerle yüklü kahramanlardı.

---

[7] Nilsson, GFR, s. 86.
[8] Nilsson, GFR, s. 87.
[9] Nilsson, GFR, s. 89.

Kasaba ve ülke arasındaki farklılığın bir sonucu olmayan başka dini hareketler de vardı. Bu özellikle Pers savaşından önceki çağlarda geçerliydi. Yunan biliminin kuruluşu bu zamanda ileri sürüldü. Din de bu değişikliklerin ve gelişmelerin içinde yer aldı. Bu çağda orijinalleştirilmiş Yunan dininin yeni akımları popüler dini de etkilemişti. Sıkıntı ve ihtiyaç anında insanlar, dinde refah ve teselliyi aramaya meyillidirler. Bu çağın düşündüğümüz zorlukları, kesinlikle dini hareketleri yoğunlaştırdı ve belirli fikirlerin insanlar arasında geniş bir şekilde yayılmasına yardımcı oldu. Bütün dinlerde ortaya çıkan ve Yunanlıları da içeren iki ana zıt fikir akımı var[10]. İnsanlar dinin estetik ve mistik formunda tanrıyla birlik ararlar ya da tanrıyla barış sağlamayı ve son öğeye kadar onun emirlerini yerine getirerek lütfunu kazanmayı araştırabilirler. Sonra gelen şey yasalara uymaktır. Mistik ve estetik ayaklanma iyi bilinir. Bunun habercisi popülerliğini insanların mistik ve mest olmuş tecrübeleri için insanlığı özlemeden almış Dionysos'dur. Gizemcilik ise özellikle Orpheus akımının neredeyse tarikatçı karakterinin belirli dini akımlarında kalacak yer buldu. Bu akımlar ilk çağda çok yaygın görünse de kelimenin tam anlamıyla popüler olarak adlandırılmazlardı. Bu çağın özelliği ilkel insanların sihirbaz hekimlerinin aksine çok meraklı olmalarıydı. Oruç tutarak ve mucizeler yaratarak geziyorlardı ve ruhları bedenlerinden ayrılıp seyahatler edebilir ve tekrar bedenlerine girebilirdi. Onlar, aynı zamanda Apollon ile bağlantılı arıtıcı papazlardı. Tabi ki de gizemliydiler fakat yasayla da ilgiliydiler, günahlardan arınmak yasallığın gerekli tamamlayıcı bir şeyiydi ve onunla empoze edilmişti.

Yunanlılarda "Dindar" sözcüğüne karşılık gelen *eusebes*'in anlamı, kutsal adetlere bağlı olmaktır ve *eusebeia* (dindarlık) da, Stoa'nın tanımına göre, insanların hak ettiklerini insanlara veren, tanrılara karşı adalet demektir[11]. Yunanlı için dindarlık, görsel varlıklara kültsel olarak saygı göstermektir. Hesiodos'un yazılarında ise, insanın ömrünü kaplayan dindarlık ifadeleri gibi şeyler Yunanlılar arasında nadiren bulunurdu. Başaklar çok ve ağır olabilsin diye sonbahar ekimine başlamak için sabanı eliyle sürdüğünde, yeryüzünde Demeter ve Zeus'a bir dua, sabah doğduğunda ve akşam inzivaya çekildiğinde günlük adak ve sunakları yere dökmeye ve her bir insanın yeteneğine göre iffeti ve saf tutumla tanrılara, kurbanlık hayvanları

---

[10] Nilsson, GFR, s. 102.
[11] Egon Friedell, **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, Dost Yayınları, Ankara, 2004, s. 76.

getirmeyi öngörür. Bu, coşkun bir dindarlık gibi görünüyor. Yasallığın sadece diğer bir ismi olan ritüelizm, Hesiod'da çok daha fazla belirgindi. Dini kurallarla karışmış iyi ahlakın kurallarını verir. Bunlar, tanrılara ve şeytanlara karşı kırıcı olma korkusuyla karakterize edilmiş batıl inanç seviyesinin üzerindedir. Gerçek bir dindarlığa tanıklık eden kelimeler Hesiod'da akrabalar, komşular ve arkadaşlarla birleşmeye ilişkin özlü sözler koleksiyonuyla sürdürülmüştür.

Antik Dönemin diğer toplumlarında olduğu gibi Eski Yunan toplumunun dini inanç şekli de çok tanrılı inanç sistemine dayanmaktadır. Yunan tarihçisi Herodotos, Yunanlıların tanrılar sistemini yaratanların Homeros ve Hesiodos olduğu görüşünü savunmuştur. Homeros ve Hesiodos, Yunanlılar için tanrıların soy zincirlerini, sıfatlarını, görevlerini ve tanrıların niteliklerini anlatmıştır[12]. Bu yazarların eserlerinde mitik düşünce de önemli bir yer tutar. Mitoloji, Yunan toplumsal gerçeğini bize vermede en kullanışlı olgudur[13]. Bu nedenle mitolojiyi Yunan kültürünün kökleri ve çıkış noktası olarak almak yanlış olmaz. Yunan dininin kaynağı olan mitoloji, birçok bakımdan efsanelere, askeri seyahatlere, destansı savaşlara ve gezilere dayandığı gibi Yunanlıların zengin hayal gücünden kaynağını alır. Bu nedenle mitoloji Yunan toplumunun eklektik olma ve çevresini kuşatan kültürlerden yoğun bir şekilde etkilenmesine neden olmuştur[14]. Siyasi örgütlenme, yaşam biçimi ve coğrafya insanların inanç biçimini etkilemiştir. Antik Yunan tarihinde bunun içindir ki tanrıların ve kahramanların mitolojik öyküleri önemli bir yer tutmaktadır.

Mitler, tanrıların, evrenin, dünyanın ve insanın yaratılışını anlatan sembolik hikâyelerden oluşur[15]. Mitlerin kökeni M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllara Antik Yunan dünyasına dayandırılmaktadır. Mitin, simgesel ve kutsal yönleri vardır. Bu simgesellik ve kutsallık, insan hayatı ve insanın evrendeki yeri ile ilgili soru ve sorunlardan kaynaklanmaktadır. Mistisizm kadar yasallık eğilimi, Pers savaşlarından önceki çağlara aittir. Bu çağın son yüzyılında sosyal durumlar gelişmeye başladı. Politika lider, barış ve sessizlik isteyen orta sınıfa ait devlet adamlarınca ele geçirildi.

---

[12] Ebru Uncu, ''Demeter Kültünde Mezopotamyalı ve Anadolulu Unsurlar'', **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012, s. 530.
[13] Zeki Çoban, ''Batı Uygarlığının Kültürel Temeli Olarak Yunanlılık: Atina Polis Değerleri ve Festivaller'', **SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2006, s. 75.
[14] D. Constantine Kyriazis, **Eternel Greece**, çev. Harry T. Hionides, 1993, s. 90.
[15] Mehmet Akgül, **Mitoloji ve Din**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2012, s. 21.

Din atmosferinde dini sorunlarda önde gelen otorite Delphi yazıtları tarafından desteklendi[16]. Bu yazıt ataların geleneğini, mezhep ve dini muhafaza etti ve aşırılıklara muhalifti. Bu akımın temsilcileri Yedi Bilgeler olarak adlandırılırdı ve Delphi'deki Apollon tapınağında yazılı olan sloganları; ' *kazanmanın sonu gelmez'* ve *'kendini tanı' 'senin sanatın insandır'* şeklindeydi. Persler üzerindeki zaferle birlikte büyük bir değişim meydana geldi. Bu, Yunan devlet dininin tanrı ve kahramanlarının zaferiydi.

Yunanistan'ın dini durumu popüler dinle ilgili olarak M.Ö 5. ve 4. yüzyıllarda karışıktı. Bu, eski inancın bozulmadan var olduğu ve insanların kırsal geleneklerini sürdürdükleri, eski festivalleri kutladıkları, büyük tanrıları çok fazla düşünmeden tanrılara ve kahramanlara saygı duydukları geri kalmış bölgelerde yeterince basitti. Başka yerde özellikle dinin politik yaşamla ve yeni aydınlanmayla karşılaştığı şehirlerde durum farklıydı. İnsanlar eyaletin büyüklüğünü ve zaferini, özgürlüğünü ve bağımsızlığını büyük tanrılara atfettiler. Devletin verdiği kurbanlıklarla memnun bir şekilde ziyafet ettiler ve meclislerde diğerleriyle toplandılar. Fakat büyük tanrıların kültleri soğuktu. Bu tanrılar insan ihtiyaçlarına ve pişman kalplerin tesellisine yardım teklif etmemişti. Devletin ve ailenin eski bağları gevşemişti ve birey, kendinden bilinçli olmuştu. Devlet hiç olmadığı kadar büyük bir otorite talep etti. Fakat zaten demokrasi ihlalleri insanları bundan uzağa çevirdi ve onları en çok memnun eden yolu bulmalarını sağladı. Çoğunluğun inancı sarsıldı fakat yıkılmadı. Bu vesileyle şiddetler patlak verdi ve insanlar ücretlerinin ve şehirlerinin tanrılara karşı dinsizlikle tehdit edildiğine inandıklarında bir çeşit dini histeriyle zapt edildiler. Atinalıların dinsizlik girişimleri ünlüydü. Perikles'in metresi Aspasia'nın ve arkadaşı filozof Anaxagoras'ın dinsizliği çok açık bir politik arka plandı. Bu Eleusis alaylarında kutsal şeylere saygısızlıkla Alkibiades'in dinsizliğinde de açıktır. M.Ö 415'de sütunlara vurma da ünlü bir dinsizlikti. Bu durumda gerçek dini histeri patlak verdi ve bu olaylar Syrakuse'e büyük bir filo gitmeden önceydi. İnsanlar tanrıların öfkesinin bu girişimi tehlikeye sokabileceğinden korktular. Aynı zamanda sofist Protagoras ve ateist Diagoras dinsizlik için kınandı. Hepsinden daha ünlüsü Sokrates'in mahkemesi ve ölümüydü. Sokrates, gençleri baştan çıkarmakla ve devletin tanrısına değil başka tanrılara inanmasıyla suçlandı.

---

[16] Nilsson, GFR, s. 104.

Basit kırsal kültlerin bulunduğu durum haricinde politik yaşamla yakından bağlantılı olmak Yunan dininin kaderiydi. Dinini konuştuğumuz insanların popüler bir meclis kurduğunu ve dini konularda bu meclisin kararlar verdiğini, bu konularda bile üstün bir otoriteyi kabul ettiğini Delphi'deki ya da diğer kâhinlerden öğütler aldığını hatırlamamız gerekir.

Yunan dünyasında olup biten neredeyse her etkinliğin tinsel bir boyutu vardır. Fakat hiçbir zaman tanrıların iradesinin buyruğu söz konusu değildir. Antik dönem Yunan dininin yazılı emirleri, kutsal kitapları, doğru inanç ve davranış yorumu yapmaya yetkili herhangi bir papazlık kurumu da yoktur. Buna rağmen Yunanlılar inançlarıyla toplumlarının uyumunu sürdürmeye devam etmişlerdir.

1.1. TAPINAKLAR

Eski Yunanca'da *''Temenos-Naos''* (kutsal oda), Latince'de *''Templum''* (kutsal yer) kelimeleri ile karşılığını bulan tapınak, kutsal bir inanış ve o inanışın öznesi olan güce ibadet için oluşturulmuş mekândır. Tapınak alanları içerisinde ve toprak seviyesinin altında yer alan taşıyıcı temeller sistemi ise *''stereobat''* olarak adlandırılır[17].

Girit'te tanrılara, en eski çağlardan beri M.Ö. 2. binyıllarda da yüksek dağların tepelerinde, buralardaki mağaralarda veya kutsal alanlarda tapınılmaktaydı. Knossos yöresinde Yuktas dağında bu tür açık hava tapınaklarına rastlanmıştır. Kutsal mağaralara İda Dağı'nın güney yamacındaki Kamares, ya da Psihro ile Yuktas arasındaki Kalokhori mağaraları gösterilebilir. Bu dağ tapınma alanlarının yanı sıra kırlarda ve düzlüklerde de etrafları temenosla çevrili kutsal alanlar vardır. Bunların ortasında bir sunak, yakınlarında da küçük tapınakçık vardı. Daha sonraki dönemlerde göreceğimiz başlı başına bir tapınak yapısı henüz yoktu. Knossos'ta, Malia'da ve Phaistos'taki saraylarda küçük tapınma odacıkları bulunmuştur.

Adı kutsal olan ve tanrıların oturduğuna inanılan Olympos dağını çağrıştıran Olympia, tanrının ikinci eviydi ve bin beş yüz yılı aşkın bir süre burada tapınımı sürdürülmüştür. Olympia, Alphaios nehrinin kuzey yakasında, Elis Dağları'ndan kaynaklanarak aşağılara inen Kladeos'la birleştiği noktanın doğusundaki verimli, yemyeşil koruluk ve çimenlerle kaplı bir ovada yer alıyordu. Burada Zeus'un en kutsal yeri Altis koruluğu bulunmaktaydı. M.Ö. 1200 göçlerinden buraya ulaşan Dorlar'la Zeus'a ibadet yaygınlaşınca Altis en kutsal yer olarak tapınakların ve sunakların kurulduğu yer oldu. Olympia, bir kent veya bir kentsel topluluk değil, tapınmaya ve oyunlara katılmaya gelen hacıların gereksinimlerini karşıladıkları yapılar kümesiyle çevrilmiş kutsal mekânlar topluluğu idi[18].

''Karanlık Çağ'' olarak tanımlanan çağdan önce de politheist yani çok tanrılı bir din vardı. Bu çağda kutsal sayılan mağaralardan bazıları Geometrik Çağda da kutsal sayılmayı sürdürdüler. Naksos ve İthaka adaları ile Yunanistan'ın kendisindeki Iolkhos'daki mağaraları ünlüdürler.

---

[17] Mükerrem Usman Anabolu, **Yunan ve Roma Mimarlığı**, Dragon Yayınları, İstanbul, 1996, s. 12.
[18] Mehmet Karaosmanoğlu, **Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları**, Erzurum, 2005, s. 27.

Yunan Orta Çağı'nın sonlarına doğru M.Ö. 8. yüzyıl başlarında Yunan tanrıları antropomorfizm etkisi ile insan şeklinde düşünüldüğünden tanrılarında zaman zaman gökyüzünden yeryüzüne ineceği *(epiphania)* ve insanlara yararlı olmak için insanların arasına karışacağı düşünülüyordu[19]. Tanrıların yeryüzüne vardıkları anda kendilerinin kalacakları, dinlenecekleri bir mekâna ihtiyaç görülmüş, tapınak yapılmıştır. Tanrılar tapınaktan çıkarak insanların arasına katılırdı.

Bir Yunan Tapınağı her şeyden önce tanrının yeryüzündeki evidir. Tapınaklar tanrının heykeli ile tanrıya sunulan değerli hediyelerin yer aldığı bir barınak niteliği gösterir. Bu nedenle tapınaklar, cemaati bir araya getirme niyetindeki yapılar değildir. Tapınak kutsal sayıldığından tapınağın içine erişim sınırlıdır, halk tapınağın içerisine giremez, dini ayin ve ibadetlerini tapınağın dışında yapar.

Bir beşinci yüzyıl tapınağı, bir kentle, onun koruyucu tanrısı ya da tanrıçası arasındaki ilişkinin halka ilan edilmesi anlamına gelebilirdi. Fakat dinsel etkinlikler normalde tapınağın içinde yapılmazdı. Tapınaklar büyük toplantılara ve ritüellere sahne olmayabilirdi. Kurban etme törenlerinide kapsayan bu ritüeller hemen hemen daima dışarıda, çoğunlukla tapınağın çevresindeki mabette yapılırdı. Tek istisna buğday tanrıçası Demeter ile Attika'nın kuzeyindeki Eleusis'te bulunan kızı Persephone için yapılan törendi[20].

Tanrı adına yapılan tapınaklar başlangıçta tek odalı oval bir ev biçiminde ve ahşaptan yapılmıştır. Sütunlu bir avlusu bulunan, dört köşeli *megaron*[21] tarzında inşa edilen evlerin kısa bir süre sonra kireçle ve boyalı kil tabakalarla görünümleri güzelleştirilmeye çalışılmıştır. M.Ö 7. yüzyıldan itibaren ise tapınaklar taş ve mermerden yapılmaya başlanmıştır. Tapınakların saçak kısmı ahşap, üstleri ise toprakla kaplıdır. Antik kent devletlerinin ilk kayda değer gelişmelerinin izlenmeye başlandığı bu dönem Antik mimarinin gerçek başlangıcı olarak kabul edilir[22].

İlk tapınaklar, ahşaptan yapılmış iki basamaklı bir kaideye sahiptir. Çatı ise pişmiş topraktan yapılmış kiremitlerle kaplıdır. Kutsal oda duvarları kareye benzer kesme taş bloklardan yapılmıştır. Burada tapınağın yapımında kullanılan ahşap ve

---

[19] Ali Cengiz Üstüner, **Hellen Uygarlığı I. Anlatılar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007, s. 89.

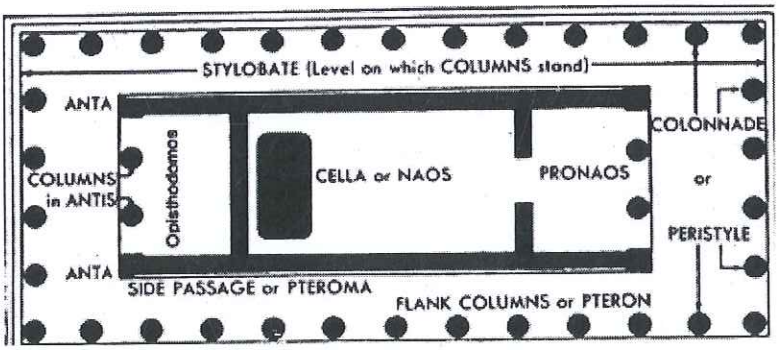
[20] Charles Freeman, **Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996, s. 227.

[21] Homeros, destanlarında bir sarayın esas odasıdır. Mimarlıkta ise, yan duvarlarının uçlardan birinde bir sundurma ya da sütunlu giriş oluşturacak şekilde uzatıldığı dikdörtgen oda.

[22] R. A. Tomlinson, **Yunan Mimarlığı**, çev. Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi, s. 23.

kerpiç tuğladan taş kullanımına dönüşümün başlangıcını görürüz[23]. Tapınaklar basamakla çıkılan bir zemin üzerine inşa edilmiş, sütunlu bir giriş (*portik*) ve girişe açılan kutsal odadan (*cella*) oluşmuştur. Çeşitli büyüklükte ve farklı mimari stillerde yapılmış tapınaklarda uygulanan prensip aynıdır. Tapınak tanrının heykelinin saklandığı bir odadan (*naos)*, bu odanın önünde yer alan bir giriş bölümünden (*pronaos*), dışta bu yapıları çevreleyen sütunlardan (*peristasis*) ve tapınağın önünde yer alan bir sunaktan oluşur. Bu sunağın üzerinde tanrıya adanan kurbanlar kesilir ve adak olarak hediyeler bırakılır.

Şekil 1[24]: Tapınak Planları

(Opisthodomos: Hediyelerin konulduğu alan, **Anta:** Naosun yan duvarları, **Stylobat:** Sütunların oturduğu zemin, **Krepis:** Yapının oturduğu üç basamak)

Geometrik Çağ tapınaklarının en kutsal olanları Girit'teki Dreros ve Prinias tapınaklarıdır. Yunanistan'daki Thermos'da M.Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olan Apollo Tapınağı'nın altında 21,50 m. uzunluğunda firkete planlı bir tapınak saptanmıştır. Bunun aynı zamanda girişini oluşturan kısa tarafı dışarıya açıktır. Ek olarak, uzun taraf duvarlar dümdüz olmayıp yay şeklindedir. Sonradan bir sütun çemberi ile çevrilmiş olan bu tapınak peripteros planlının da öncüsüdür. Karphi'de, dikdörtgen planlı bir ev tapınağı da bulunmuştur. Bunun uzun taraflarından birinde bulunan açıklıktan içerisine girilir. Çatı ile örtülü olup olmadığı belli değildir[25].

---

[23] Tomlinson, s. 30.
[24] İskender Savaşır, "Tapınak", https://tr.pinterest.com/savasir/tap%C4%B1nak/?from_navigate=true, 08.07.2015.
[25] Tomlinson, s. 33.

Kentte saygı gören ve ihtiyaç duyulan tanrılar için tapınaklar yapılırdı. Bundan başka Efes'lilerin de çağdaş kentler gibi yüksek bir tepede kutsal yerleri yani Akropolleri vardı. Burası tehlike anlarında sığınılan ve içinde tapınakların olduğu etrafı çevrili bir yerdi. Çok eskilere dayanan Akropolis'te tapınak inşa etme geleneğinin yanı sıra özellikle M.Ö. 5. yüzyıldan sonra uygulanan rektagonal şehir planlamasında bu yapılara şehir içinde de yer verildiğini görmekteyiz[26]. Miletoslu Hippodamos'un yaşadığı dönemde (M.Ö. 6. - 4. yüzyıl), rektogonal planla yeniden kurulduğu ileri sürülen Selinus'ta, iki büyük insula tapınak sahalarına ayrılmıştır[27]. Yan yana ve peribolоslarla çevrilmek suretiyle inşa edilen bu tapınaklar şehir içinde kutsal alanları (*temenos*) meydana getirmektedirler. Çevrelerinde tapım işleri ile ilgili ikinci derecede önemde yapılar da vardır.

Selinus, Ege şehirleri örneğine göre kurulmuş bir yerleşme olarak birçok özellikleri yanında tapınaklarının meydana getirdiği kompozisyonda da onların etkisindedir. Kent, temenos duvarının çevirdiği kutsal alan, tapınaklar ve asıl törenin yapıldığı, adakların sunulduğu altardan oluşmaktadır. Şehrin hemen içinde olmasına rağmen tapınak alanını kapatan duvar onu yine de çevreden ayrılmakta, bir mahremiyet kazandırmaktadır. Bu bir ölçüde akropolis fikrinin şehir planı içindeki ifadesidir. Sokrates'in ''*İnsanlar, bakmak kadar dua etmekten ve onlara bir temizlik ve saflıkla yaklaşmaktan hoşlandıklarından, tapınak ve altarlar için en elverişli yerler, görüşe en açık ama en az ayak basılan yerlerdir*[28].'' şeklindeki ifadesi döneminin düşüncesini yansıtmaktadır.

Şehirle bağlantısı olmasına rağmen şehir surlarının dışında yer alan, yanı başında veya yakınında Apollon'un bilicilik, Asklepios'un sağlık ocakları gibi tapınak ve çevresindekilerle beraber kendisi bir merkez halini alan külliyeler vardır. Bunlar Antik Çağ'ın sonuna kadar bu özelliklerini devam ettirmişler ve varlıklarını sürdürmüşlerdir (Didyma'daki Apollon Kutsal Alanı, Asklepiaion, Euromos'daki Zeus Lepsinios, Klaros'daki Apollon ve Artemis tapınakları gibi)[29].

Tanrılara yaklaşmanın bir diğer yolu kâhinlere danışmaktı. Farkında olmadan tanrıları öfkelendirmek mümkündü. O halde, planlanan bir etkinliğin

---

[26] Ümit Serdaroğlu, "Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı", **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, İstanbul, 2004, s. 140.
[27] Serdaroğlu, s. 140.
[28] Raphael Kühner, **Xenophon's Memorabilia of Sokrates**, Bibliolife Yayınları, 2008, s. 10.
[29] Serdaroğlu, s. 143.

tanrıların öfkesini çekip çekmeyeceğini anlamak için kâhinlere danışmak hiç de mantıksız değildi. Kâhinlerin sözleri kesin bir yanıt içermezdi. Fakat en azından tarafsız ya da olumlu bir cevap kuşku ve endişeleri giderebilir veya güven verebilirdi. Delphi'deki Apollon kehanet merkezi en ünlü örnektir. Korinthos Körfezi'ne hâkim konumdaki Parnassos Dağı'nda yükselen tapınağa Yunan dünyasının her yerinden hatta daha uzak yerlerden gelen yakarıcılar denizden, dağlık arazide kendi yollarını bularak tırmanırlardı[30]. Tapınak, tek bir kentin kontrolünde değil Kuzey Peloponnesos ve Orta Yunanistan'daki devletlerden oluşan bir birliğin denetimi altındaydı. Bir ilahide Apollon'un Yunanistan'da yaşayan insanlara her zaman güvenebilecekleri bir öğüt vermek istediği anlatılır[31]. Delphi'nun dünyanın merkezi olduğuna ve Apollon'un iletilerini bir delikten yeryüzüne ilettiğine inanılırdı.

Bir kehanet merkezine danışmak, kurbanlar ve tanrının soru soranı kabul ettiğine dair işaretleri gerektiren ciddi bir işti. Yakarıcıların soruları çok sayıdaydı ve çeşitliydi. Plutarkhos'a göre, insanlar savaştan zaferle dönüp dönemeyeceklerini, evlenip evlenemeyeceklerini, denize açılmanın, çiftçilik yapmanın, ülke dışına gitmenin hayırlara olup olmayacağını sorarlardı. Verilen yanıtlar anlamsız sözlerden ibaret değildi. Belirgin, tam tümcelerle ya da şiirsel bir ifadeyle söylenirdi. Fakat çoğunlukla bu yanıtlar yorum gerektirirdi. Yorum ilk etapta mabette çalışanlar tarafından yapılır fakat çözümleri önemsenmeyebilirdi.

Delphi arazisi bir yandan da mitsel anılarla dolu gizemli yabanıl bir alandır. Dor Helenler'in ülkeye girmelerinin ardındaki din değişimlerinin zamana uygun ve geçerli olabilmesi için mitoslar oluşturulmuştu[32]. Eski çağlardan beri kutsallığını yeryüzü ananın egemenliğinde gizli güçlerinin ortaya çıktığı bu çok saygın kehanet yeri Apollon'un egemenliğinde yeni bir dinsel yönelişe girdi.

Apollon dinsel öğütlerini ve yorumlarını kâhinler vasıtasıyla aktarırdı. Tapınakta tanrıların gelinleri olarak görülen Pythia rahibelerinin bakire kalması şarttı. Ancak birinin bir rahiple beraber olmasının anlaşılmasıyla, en azından elli yaşına gelene kadar kadınların tapınağa alınmamasına karar verildi. Ardından tapınak kehanet yoluyla insanlara hizmet veren bir yer olmuştur. Burası insan maneviyatına dönük dinsel ve organize olmuş siyasi bir merkezdir.

---

[30] Freeman, ss. 227-228.
[31] Freeman, s. 228.
[32] Karaosmanoğlu, s. 55.

Tanrı üstlendiği kehanetini Zeus'un emri olmadan hiçbir erkek, kadın veya site konusunda kehanette bulunamayacağı hakkında güvence verir. Bu, Olymposlular'ın babasına gösterdiği saygı, Apollon'un düzen ve yasa düşünceleriyle ilişkisini açıklar[33]. Dinsel gelenekler oradan edinilirdi. *Amphiktyonia* ''birlik'' üyeleri burada toplanır ve genellikle arınma törenleri burada düzenlenirdi.

Yunanistan'ın her zaman en geri yörelerinden beri olan Eperios bölgesinde Hıristiyanlık çağına kadar kutsal bir Apollon ormanı vardı. Bu ormana yalnızca bir rahibenin girmesine izin veriliyor, rahibe de orada Delphi ejderinden doğduklarına inanılan yılanlara bakıyor, onları ballı çöreklerle besliyordu. Yılanlar çörekleri bir lokmada yutarlarsa o yılın iyi geçeceğine inanılıyordu. Burada karşımıza çıkan Delphi tanrısı Apollon'un yörüngesine girmiş bulunan tanrı-öncesi bir yılan tapınımıdır[34].

Kronos dağında ebe tanrıça Eileithyia'nın Olympia'daki kutsal koruluğa bakan bir tapınağı vardı. Bu tapınakta Sosipolis yani ''*devletin kurtarıcısı*'' adı verilen bir yılan yaşıyordu. Bu yılan da bir rahibe tarafından ballı çöreklerle besleniyordu. Oraya yalnızca bu rahibe, o da ancak başı örtülü olarak girebiliyordu. Söylenceye göre Elis'li erkekler Arkadia'lılarla savaşa tutuşmak üzereyken Elis'li kadınlardan biri yeni doğmuş bebeğini getirip iki ordunun arasına bırakmış. Bebek anında yılana dönüşünce Arkadia'lılar o kadar korkmuşlar ki tabanları yağlayıvermişler. Daha sonra yılan toprağa girip kaybolmuş ve sonradan tam oraya bir tapınak yapılmış. Bununla toprak tanrıçasının ya da başka bir yoruma göre Athena'nın oğlu Erikhtonios söylencesi arasında bağlantı kurulmaktadır[35].

Yunanistan'da Zeus adına kullanılan en eski tapınım yeri Yunanistan'ın kuzeyindeki Teselya'nın ardında sert toprağı ile Epeiros Bölgesinde yer alan Dodona'dır. Dağlık bölge kışların oldukça soğuk sürdüğü Yunanistan'dan sayılmayan ayrı bir yerdi[36]. Burada kaynak tanrıçası Naia veya Gaia'nın kültü vardı.

Dodona'da önceleri bir meşe ağacının altında, açık havada, gelenlere kehanette bulunuluyordu. Uzun yıllar bu yapısız, ulu meşe ağacının altında gerçekleştirilen Zeus tapınımı, M.Ö. 400'lerde küçük bir oda yapılarak ilk

---

[33] Karaosmanoğlu, s. 53.
[34] George Thomson, **Tarihöncesi Ege**, çev. Celal Üster, Payel Yayınevi, s. 124.
[35] Thomson, s. 125.
[36] Karaosmanoğlu, ss. 25-26.

değişikliğe uğramıştır. M.Ö. 4. yüzyılda küçük oda ve meşe ağacının etrafı güneyde giriş bırakılarak fazla yüksek olmayan bir temenos duvarıyla çevrilmiştir. Sonraları M.Ö. 270'lerdeki görünüşü tamamen değiştirilerek meşe ağacı tarafına dokunulmadan Naiskos aynı yerde büyütülmüş ve temenos duvarı yerine revakla çevrilmiştir. M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında ise son kez Naiskos ana giriş kapısının karşısına çekilmiş ve revaklı avluya anıtsal bir kapı ilave edilmiştir.

Grek kentlerinin en önemli yerel tanrısı Zeus Akraios ya da Zeus Askraios kültünün kökeninin Yunanistan'daki Arkadia olduğu ileri sürülmektedir[37]. Ionia bölgesinde ise, Smyrna'da kentin pseudo-otonom sikkeleri[38] üzerinde ve Magnesia ad Meandrum'da (Menderes Magnesiası) bulunmuş olan yazıtlarda tanrının bu epitheti geçmekte, kültün varlığı bilinmektedir. Menderes Magnesia'sı ve Smyrna'da yükseklerin tanrısı yani ''Dağ-Tanrı'' olarak tapım görmekteydi.

Askraios sözcüğü etimolojik olarak Askra sözcüğüne bağlanmakta ve bunun meyvesiz meşe (yabani meşe) olduğu ileri sürülmektedir[39]. Bu durumda Zeus Akraios kültü Zeus'un Dodona'daki en eski kültü olan meşe ağacı kültü ve tanrının meşe ile ilişkisi sikkeler üzerindeki ağaç betimleriyle kanıtlanmaktadır.

Hekimlik tanrısı Asklepios adına kurulan kült ve tedavi merkezleri *Asklepieionlar*, insan inançlarıyla kutsallaştırılmış birer şifa ocağı olmuştur. M.Ö. 4. yüzyılda ortaya çıkıp M.S. 4. yüzyılın başlarına kadar hizmet veren Asklepieionlar arasında *Epidauros, Kos* ve *Pergamon* gibi tam teşekküllü olanlar sayılı olup çoğunun birer tapınaktan ibaret olduğu sanılmaktadır.

Anadolu'daki en ünlü Asklepieion Pergamon'da idi. Bir Asklepieion'a gelen hasta; kurban adamak, banyo yapmak, oruç tutmak ve Asklepieion'un bahçesinde yatmak gibi kurallara uymak zorundaydı. Burada insanların yerde uyudukları yatakhaneler, zehirsiz yılanlar tarafından ziyaret edilir ve onlar uyurken tanrı rüyalarına girerdi. Bu yolla mucizevî ilacını belirler ve alınacak tedaviyi gösterirdi. Bütün Asklepieionlar'da uyulması gereken kurallar oldukça sıkıydı. Tanrının dualarını kazanması için kişi, büyük bir saflığa sahip olmalıydı.

Milet'in güneyinde, Kos Adası olarak bilinen yerde de Apollon'un oğlu hekimlik tanrısı Asklepios'un tapınağı vardır. Sıra sütunlar dizisinin ortasında

---

[37] H. Schwabl, **REXA 1**, Sayı: 8, 1972, s. 266.
[38] N. Baydur, **Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ Tanrılar**, Gaphis Yayınları, 1995, s. 89.
[39] Alfred Laumonier, **Les Cultes Indigenes en Carie**, (Ed. E. De Boccard), 1958, s. 629.

tapınak bulunur. Kutsal hücrenin yakınında bekleme odası vardır. Hastalar, tanrının kendilerine iyileşme çaresini düşlerinde göstereceği umuduyla geceyi orada geçirirler. Ayrıca hastaların düşlerini yorumlayacak rahiplerin konutları da buradadır. Muayene işi çok eski ve hiç değişmeyen bir ayin yöntemine göre yapılır. Hasta o yakınlardaki bir pınarda temizlenip arındıktan sonra tapınağa girer ve Asklepios'a getirdiği sunguyu armağan sunağının üzerine koyar. Bu armağan genellikle değeri fazla olmayan küçük bir şeydir. Asklepios yoksulların tanrısıdır, bir tabak un, birkaç çörek, biraz bal yeterlidir. Geceleyin bir rahip yanında sepetleri taşıyan birisi de bulunduğu halde tapınak görevlilerinin karınlarını doyurmasına yarayacak bu sunguları toplar. Üzerleri boşalan sunakların önünde uyanan hasta Asklepios'un sungularını kabul ettiğini düşünür. Bundan sonra hastalar tonozlu, uzun ve karanlık bir salona geçerler. Ot yataklarda yatarak geceyi burada geçirirler. Böylesine bir ortama geldiklerinden beri şaşkınlık içinde olan insanlar karanlık salonda düş güçlerinin de yardımıyla geceleyin Asklepios tarafından ziyaret edildiklerine ve hastalıklarına çare bulduklarına inanırlar. Sabah olduğunda tapınağın rahiplerine gördükleri düşleri anlatırlar, onlar da hastalara yol gösterir. İyileşen, dermansız dertlerine çare bulunan insanların öyküleri anlatılır.

Didyma, antik dünyanın en önemli üç kehanet merkezinden biridir. Didymeus sıfatının, Yunancada ikizler anlamına gelen "*didymos*" kelimesi ile olan benzerliği Apollon'un kardeşi Artemis ile birlikte tapınım görmüş olabileceğini ve kutsal alanda Artemis adına da bir tapınak olabileceğini göstermektedir. Apollon, Didyma ve Miletos'da Didymeus sıfatının dışında Philesios ve Delphinios sıfatları ile de onurlandırılmıştır[40].

Didyma'da Arkaik Çağ kehanet ritüelleri sunuluş biçimi ile Helenistik Çağ'ın uygulamaları arasında farklılıklar görülmektedir. Brankhos sülalesi zamanında kâhinlerin erkek oldukları, cevapların doğrudan tanrının ağzından ve düz yazı biçiminde yazıldığı ele geçen Arkaik Çağ kehanet metinlerinden anlaşılmaktadır[41].

Antik kaynaklar, kehanette bulunan kadın kâhinlerin kehanet öncesi üç gün oruç tuttukları, yıkanmadıkları ve bu süre boyunca tapınakta yattıkları, kehanete başlamadan ayaklarını veya cüppelerini kutsal suda ıslattıktan sonra suyun buharını

---

[40] J. Fontenrose, **Didyma, Apollo's Oracle, Cult and Companions**, London, 1988, s. 109.

[41] Serkan Parlak, **Antik Dönem Anadolu Kültleri ve Kült Merkezleri**, (Yayınlanmış Uzmanlık Tezi), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012, s. 44.

içlerine çektiklerini ve esneyerek cevapları vermeye başladıklarını söylemektedir[42]. Didyma'da danışanlar cellaya giremezler, kâhin ile herhangi bir irtibatları olmazdı. Klaros ve Delphi'de ise danışanlar kâhini görmeseler bile sesini duyabilirlerdi[43].

Bizanslı Stephanus, Ethnica'da, *''Kutsal Kent''* anlamına gelen Hierapolis'in adının tapınak çokluğundan kaynaklandığını söyler. Augustus Dönemi'ne kadar basılan sikkelerde "*Hierapolis Tapınak Kent*" adıyla karşılaşılmaktadır[44]. Hierapolis bir Hellenistik Dönem kuruluşudur. Büyük İskender'den sonra bölge önce Seleukos hanedanlığı (M.Ö. 3. yüzyılda) tarafından denetlenmekteydi. M.Ö. 3. yüzyılda Frigya Bölgesi'nde Hierapolis, Laodikeia, Apameia ve Pisidya Antiocheia'sı olmak üzere en az dört Seleukos kolonisi bulunmaktaydı[45]. Daha sonra Magnesia Savaşında (M.Ö. 190) Seleukoslar Kralı III. Antiokhos'un, Roma desteğini alan Bergama Kralı II. Eumenes'e yenilmesinin ardından bölgenin denetimi Apameia barışıyla birlikte (M.Ö. 188) Bergama Krallığı'na geçmiştir[46]. Bu tarihe kadar Seleukos Krallığı'na ait bir koloni yerleşimi olan Hierapolis'i daha çok dini kimlikli "*kutsal kent*" olarak algılamak daha doğru olacaktır. Çünkü koloninin kurulmasıyla birlikte kentin en önemli ve resmi tanrısı Apollon olmuştur.

Ancak Apollon'a bildiğimiz klasik anlamdaki tanrı sorumluluğundan ayrı olarak yerel inanışların da etkisiyle yeni ve birbirinden bağımsız sıfatlar eklenmiştir. Bunlardan kentin yeni koruyucu tanrısı Apollon Arkhegetes[47] adak takdimlerinde ve şehrin önemli oyunlarının isimlerinde, Apollon Phytios kehanet tanrısı Delphi Apollonu'na özdeş yerel Apollon Kareios için bir kutsal alan oluşturulmuştur. Büyük olasılıkla kent, kutsal mağara etrafında gelişen dini geleneklerden dolayı *"Kutsal Kent"* anlamına gelen Hierapolis adını almıştır.

---

[42] Fontenrose, s. 119.

[43] H.W. Parke, **The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function**, 1986, s. 106.

[44] G. Bean, **Notes and Inscription From Pisidia**, Ankara İngiliz Enstitüsü, 2000, s. 251.

[45] Cohen kentin Seleukos Hanedanlığı tarafından kurulan dört koloni kentinden biri olduğunu belirterek, Hierapolislilerin Roma İmparatorluk Dönemi'nde Makedonya orijinli "Μακεδών" etnik lakabıyla anıldıklarını söyler. Humann mezar yazıtları üzerinde (Humann 1898, 119/153 no.lu yazıt, 150/255 no.lu yazıt) kişilerin soy isimlerin de Makedonya'da Makedonyalı gibi ibarelere rastlar. Magie ise bu kentin kuruluşunun Seleukoslular'a ait askeri kolonistler tarafından olduğunu belirtir. Arslan da, Antiokhos I. Soter'in, Galatlara karşı egemenliği altındaki bölgelerin güvenliği için Anadolu'nun stratejik önem taşıyan yerlerine askeri koloni kentleri kurduğunu belirtir.

[46] Bean, s. 252.

[47] Bu Apollon tipide yine Menderes Vadisi'nde Dionysopolis Antik Kenti'nin kutsal alanı olarak bilinir. Hierapolis'e bağlı bir kutsal alan olarak belirttiği Apollon Lairbenos tapınağındaki Anadolu betimli Apollon tasviriyle (giyimli ve atıyla betimli) özdeştir.

Dini törenlerle birlikte kurulan tarım festivallerinin önemi artmaktaydı. Yunan takvimi tanrıların doğru zamanlarda ayinleri yapacağından dolayı Delphi'deki Apollon'un koruması altındaki festival takvimidir. Ama Apollon Delphi kehanetini kendisi için ayırmadan uzun zaman önce tarım, doğal takvimini yaratmıştı. Tarım işleri birbirleriyle düzen içinde ilerliyordu. Çünkü onlar mevsimlere ve ekim, hasat, harman, bahçe ve meyve toplama işleriyle bağlantılı olan tören ve seremonilere bağlıydı. Hepsi için ilahi bir koruma gerekliydi ve büyülü bir karakteri olan eski dini karakterler tarafından belirli törenlerle karşılanıyordu. Yunanlılar için mısır, buğday, arpa her zaman temel gıda oldu. Askerler, işçiler ve kölelerin günlük porsiyonu belirli sayılardaki mısır paketleriydi. Ekmekle birlikte biraz zeytin, biraz incir, ya da biraz keçi sütü peyniri yeniyordu ve biraz da şarap içiliyordu. Eskilerde bile popüler festivallerde tarımın önemi ortaya çıktı.

Aristoteles de ilk çağlarda özellikle hasatlar toplandıktan sonra kurbanlar ve toplantıların gerçekleştiğini söylemiştir çünkü insanların o zamanlarda[48] çok vakti vardı. Geç bir yazar, Maximus Tyre, bu konuda daha uzun sürede yazmıştır. Ona göre sadece köylüler festival ve inisiyasyonları başlatmıştır. Şarap presinde Dionysus için, harman yerinde Demeter için ilk dans grubunu başlatan onlardır. Dini açıdan çok önemli olan Yunan festivallerinin bir araştırması gösteriyor ki şaşırtıcı sayıdakiler tarımsal. Eski zamanlarda tarımın insan yaşamındaki önemi dini törenlerde bile yansıtılıyordu.

Demeter bir çiftçi tanrıçasıydı ve kültü erken zamanlardan itibaren yer altı ile ilişkiliydi. Ona tohum atma, ürün alma, tarlaların kış nadasına kutsayıcı bir etkiyle eşlik eden bitkilerin tanrıçası sıfatıyla tapınılıyordu. Tanrıçanın kültü de tamamen kadınlardan oluşan bir kült topluluğu ile her şeyden önce bir kadın kültüydü. Kültün izleri çok eskiye M.Ö. 7. yüzyıla Yunan dünyasının en büyük Demeter Tapınağı'nın olduğu Eleusis' e dayanmaktaydı. Tanrıçanın Pergamon' daki tapınak alanının kuzey tarafında şimdi batı yakasında arkasında odalar olan bir galeri, doğu yarısında merdiven gibi düzenlenmiş oturma basamaklarından oluşan uzun bir yapı bir seyir merdiveni büyük bir ihtimalle Thesmophoria'larda kadınlardan oluşan kült topluluğunun toplanmasına hizmet etmiş olmalıdır.

---

[48] **Ethica Nicomachea**, VIII, s. 1160.

Tören ve festivallerin eşlik ettiği tarım işlerinin çoğu Demeter'e adanmıştır. Sonbahar ekimi esnasında Thesmophoria kutlanırdı. Yunanistan'da ekinlerin büyüdüğü ve geliştiği sonbahar ekiminde Demeter Chloe'ye (taze) kurbanlar götürülürdü ve mısır harmanlandığı zaman Thalysia kutlanırdı. Sonbahar ekim festivalinin en iyi bilineni Thesmophoria idi.

Demeter bizzat thesmophoros olarak adlandırılırdı. O ve kız kardeşi her ikisi de *thesmophoroi* (toprağı işleyen) idi. Bu lakap kanun yapan kişi olarak çevrilebilir. Bu tercümedeki thesmos 'hukuk' veya 'kararname' anlamında ve referansı da uygar yaşamın kuruluşunda ve kanunlara uymada tarım konseptine göre yapılmıştır. Bu fikir çok yakından akraba gibi olduğu Thesmophoria gibi orijinal sonbahar ekim festivali olan Eleusis gizemlerini ön plana çıkarıyor. Demeter'in armağanının, insanoğlunun vahşi yaratıklar gibi yaşamak istemediğinin sebebi olduğu ve Atina'nın tarım ve medeniyetin beşiği olarak övüldüğü söyleniyor.

Doğa, ruhlar, şeytanlar ve tanrılarla kolonize edilmişti. Tanrıların uğrak yerleri dağlar ve ormanlardı. Ağaçlar, kayalar, nehirler ve kuyularda yaşarlardı. Diğerleri nazik ve yardımseverken bazıları vahşi oldukları kadar kaba ve korkunçtu. Bazıları doğa yaşamına terfi etmişti ve aynı zamanda insanlığı korurdu. Büyük tanrılar ise yeryüzünde daha az görünürdü. Yunan dininin bu yönü kesinlikle büyük bir şey değildi fakat en kalıcısıydı. Bütün dinlerin kaynağı ve içinden bütün büyük tanrıların fırladığı yeryüzüne yakındı.

Kırsal gelenekler ve festivaller, Yunan popüler dinini en yüksek ve en iyi şekilde güzelleştiren Eleusis seremonileri için de devamı niteliğindedir. Orijinal olarak Eleusis seremonileri, sonbahar ekiminde kutlanan festivaldir. Bu, Plutarkhos'un tanıklığında ve onların yakın düşmanı Thesmophoria tanıklığında kanıtlanmıştır. Eleusis seremonilerinin temelinin eski bir tarım kültü olduğu kabul edilmesine rağmen gizemlerin gizli ayinlerini keşfetmek amacıyla girişimlerle bu gerçek arka plana itilmiştir. Bunlar sürekli bilim adamları ve rahip olmayan kimseler tarafından tartışılmıştır ve sayısız hipotezler öne sürülmüştür. Bazıları akıllıca, diğerleri fantastik, hiçbiri belirgin ya da muhtemel değildir.

Modern bilim adamları böyle güvensiz kanıta güvenerek Eleusis seremonilerinin özünü bulmaya çalıştı. İki düşünce hattı bu girişimlerinde belirgindir. Bunlardan biri en önemli amacı insan küresinin üzerine, kutsallığın içine

adam yükseltme ve onu tanrı yaparak ve ona ölümsüzlüğü vererek onun kefaretini sağlama olan geç antik gizemlerinden başlar. İlk zamanlarda insanları tanrılardan ayıran boşluk apaçık ve aşılamaz olarak kabul edildiğinde bu fikrin olup olmadığı sorgulanabilir. Bu varsayım kendisini geç antik dünyanın birleştirici dinleriyle büyük ölçüde meşgul eden modern araştırmalarda popüler bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Fakat bu varsayım güvenilir bir delil olmaksızın kabul edilememelidir ve böyle bir kanıt yoktur. Cinsel cazibe din biliminde bile yer bulur. Bilim adamları Eleusis gizemlerinde tanrıçanın oğlunun bazı cinsel sembollere dokunarak yapmakta olduğu gizemler üzerine bahşedilen ölümsüzlüğü önerdiler. Tanrıçanın oğlu sembolik bir şekilde yeniden doğdu.[49]

''Hiç oruç tutmamıştım, şarap içtim, define sandığı aldım, çalıştım, sepetin içine yattım, sepetten bir define sandığının içine''[50]. Bu dizelerin ilk ikisi oruç ve şarap içmenin Eleusis tarafından uygulandığı bilinmektedir. Fakat bu diğer ayinler için doğru değildir ve bunun Eleusis'e ait olup olmadığı da belli değildir. Bunlar İskenderiye'deki Demeter'in gizemlerinden alınmış olabilir[51]. Her durumda bu formül, en büyük gizem olan epopteia'yı değil acemi tarafından gerçekleştirilen ön ayinleri ifade eder. Bu kaçamak formül üzerine gizemlerin özünü aydınlatmaya çalışan hipotezler kuruldu.

Eleusis kültü Myken çağına kadar dayanmaktadır. Son zamanların kazılarında sır salonunun altında Myken tapınağı keşfedildi[52]. Bu salon, tanrının evi olan Yunan tapınağından çok farklıydı. Birçok kez yeniden inşa edildi fakat her zaman eski plana göreydi. Çatıyı destekleyen sütunlarıyla ve kayanın üç taraftan oyulduğu banklarla mystae'nin büyük derlemesiyle oluşmuş kare bir salondu. Bu salon *anaktoron* (kraliyet evi) olarak adlandırılırdı. Sırların derlemesi kralın evinde yer aldığında zamanı anımsatan bir isim önerildi. Eumolpidae ailesi, kralın varisleriydi ve kült her zaman en büyük papazın alındığı bu ailenin mal varlığı olarak kaldı. Orijinal olarak Eleusis seremonileri, başına, memnun kalınan aile liderinin kabul edildiği bir aile

---

[49] A. Dieterich, **Eine Mithrasliturgie**, Nabu Yayıncılık, Leipzig, 2011, s. 125; A. Korte, **In Archiv fiir Religionswissenschaft, XVIII**, Stockholm, 1915, 122 ff. ; ve C. Picard, **II Revue de Vhistoire des Religions**, XCV, 1927, 220 ff.

[50] Aristoteles, **Protrepticus**, (Ed. Ingemar Düring), Leipzig, 1905, s. 11, 16,18, 20.

[51] H. G. Pringsheim, **Archaologische Beitrage zur Geschichte des Eleusinischen Kults**, Dissertation, Bonn, 1905, s. 49 ve not 1, s. 58.

[52] K. Kourouniotes, **"Das eleusinische Heiligtum"**, Archiv fur Religionswissenschaft, XXXII, 1935, s. 52.

kültüydü. Bu, onun neden gizli bir kült olduğunu ve sadece vatandaşların değil yabancılar ve kölelerin de kutlama erişimin olduğunu açıklar.

İki çift Eleusis tanrısı vardır; bir tanesi iki tanrıçayı, Demeter ve Kore'yi içeren ya da daha uygunu anne ve kızını, diğeri de 'tanrı' ve 'tanrıçayı'. Her iki çift de Lysimachides'in M.Ö. 4. yüzyılda Eleusis'e adadığı bir rölyefle temsil edilmektedir.

Eleusis anıtlarının en büyüğü, tanrının, tanrıçanın ve Eubouleus'un rahibi Lakrateides tarafından adanan rölyef M.Ö. 97-96 yıllarında özel eşyaydı. Tanrı ve Plouton'un temsil edildiği öğrenilsin diye baş figürlerin isimlerinin yazılmış olduğu bir kitabe bulunmaktadır. Demeter'in kızı da aynı zamanda iki tanrıçaya bölündü, Kore ve Persephone. İki farklı tanrıça olarak temsil edilmelerine rağmen ikisi de birdi ve aynı kişiydi.

M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllardaki Klasik dönemde karşımıza canlı bir Meter portresi çıkmaktadır. Tanrıçaya özgü tapınımın Anadolu'daki ilk izlerine Kyzikos'da rastlanmış ancak bu kentle de sınırlı kalmayarak çeşitli kentlerde tapınıldığı arkeolojik ve yazılı belgelerle kanıtlanmıştır[53]. Tanrıça, Yunan kült geleneğinde halka açık kutsal alanlarda tapınılan ve kendisine yüzlerce kişisel adak sunulan dikkat çekici bir figür olarak karşımıza çıkar. Giderek Yunan tanrıçaları Rhea ve Demeter ile kaynaşmış, dinsel törenleri de Dionysos ve Pan gibi önemli Yunan tanrılarının dinsel törenleriyle birleşmiştir. Klasik dönemdeki Meter'e bakışımızı etkileyen faktör Yunan dünyasında tanrıçanın kültünün en iyi saptandığı coğrafi merkezlerde yatar.

Yunanlıların Meter kavramı her şeyden önce tanrıçanın unvanlarından bellidir. Ona en çok *''Tanrıların Anası''* diye sesleniliyordu[54]. İlk olarak IVX. Homerik Övgü'de karşımıza çıkan bu unvan, Yunan dünyasında tanrıçayla ilgili tanımların standart bir parçası haline gelecekti. Meter'in dağlarla özdeşleştirilmesi belli bir kutsal yeri değil vahşi ve bilinmeyen bir ülke tanrıçasını ima eden genel bir tanımdır. Nitekim Klasik dönem Yunanlısı için O, Tanrıça Kybele idi.

Tanrıçanın en etkili tek betimi haline gelecek olan Meter betimi, M.Ö. 5. yüzyılın sonlarında Pheidias'ın öğrencisi Paroslu Agorakritos'un, tanrıçanın

---

[53] Ömer Çapar, " Anadolu'da Kybele Tapınımı", **A.Ü. DTCF Dergisi XXIX**, 1979, ss. 191-210.
[54] Lynn E. Roller, **Ana Tanrıça'nın İzinde**, çev. Betül Çevik, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004, ss. 149-150.

Agorası'ndaki tapınağı Metroon için yaptığı bir kült heykeliydi. Meter için düzenlenen özel ayinler yanında tanrıçaya birçok Yunan kentiyle kutsal alanında bulunan kamu tapınaklarında ve Meter'e adanmış tapınma yerlerinde yani Metroon'larda da tapınılıyordu.

Tanrıçanın bir Yunan kentinin merkezinde yer aldığını ve o kentin siyasal ve dinsel yaşamındaki önemini açıkça kanıtlayan en eski örnek M.Ö. 5. yüzyıl başlarında Atina Agorası'nda inşa edilen bir Meter tapınağıdır[55].

Pergamon civarında bulunan Mamurt-Kale'deki tanrıçaya ait kült alanı da Anadolu'nun büyük ana tanrıçasının sınır tanımayan tapınım alanlarından biridir[56]. Pergamon'un Meter kültüne ilişkin ilk yazılı belge Strabon'da geçen kayıta göre tanrıça Aspordene olarak adlandırılmakta ve tahtı da Aspordenon Dağı'nda gösterilmektedir. Böylece dağların ulu anası, tanrıların anası da denilen Kybele'ye ait Aspordenon Dağı'nın tepesinde bir tapınak olduğundan söz edilmektedir.

Geleneksel yapının tutucu bir biçimde korunduğu, Ksanthos ile ana kent-kutsal alan ilişkisi içerisinde olan Letoon'da da ana tanrıça geleneği çerçevesinde, onun çocukları Apollon ve Artemis'e de tek bir kutsal alanda saygı gösterilmiştir. Bölgenin en önemli kutsal alanında ana unsur ana tanrıçadır[57]. M.Ö. 200 yılında Lykia birliği kurulduğunda, "Ata Tanrıları" olarak saygı gören Leto ve çocuklarının kutsal alanı Letoon, birliğin resmi ve milli kutsal alanıdır[58]. Letoon'un arkeolojik verilere göre M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren faaliyette olduğu düşünülmektedir. Kutsal alanda yan yana, büyüklükleri birbirinden farklı, kuzeydoğu/güneybatı yönlenmesinde üç tapınak inşa edilmiştir. Farklı büyüklükteki tapınaklar, tanrılara verilen önem sırası ile ilgili ipuçları vermektedir. Tapınakların en büyüğü, Ion düzeninde inşa edilmiştir ve içerisinde ele geçen bir yazıtta Lykia'nın yerel hükümdarlarından Arbinas'ın (ölümü M.Ö. 480 civarı) Leto tapınağını yaptırdığı yazılıdır[59].

Thrakia ve Makedonia'dan M.Ö. 10. yüzyılda Hellas'a geldiği iddia edilen ve zaman içinde ilkel özelliklerine karşın Homeros'un yaratımı Olympos din sistemiyle

---

[55] Roller, ss. 164-165.
[56] A.Conze, P.Schazmann, Mamurt- Kaleh: **Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon**, Berlin, 1911, s. 214.
[57] P. Frel, **Die Gotterkülte Lykiens in der Kaiserzeit**, ANR W II, 1990, ss. 18, 3.
[58] A.G. Keen, **Dynastic Lycia, A Political History of the Lykians**, Brill Yayınları, 1998, s. 203.
[59] Oğuz Tekin, **Sylloge Nummorum Graecorum**, Türk Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 135.

yarışacak biçimde hızla yaygınlaşan Dionysos kültü, Hellas'ta ilk ortaya çıkışı itibariyle Zeus ve Apollon'a inanan soylu bir kesim arasında pek rağbet görmediyse de toplumun alt tabakasında bulunan köylüler arasında kendine taraftar buldu. Kült, özellikle Peisistratos Dönemi'nde (M.Ö. 561-527) Atina ve Attika'da hızla gelişme gösterdi, zira gücünü köylü ve çiftçi kesimi arkasına alarak sürdüren bu tiranın onların kültüne önem vermemesi kaçınılmazdı[60].

Dionysos dininde insanlar içlerindeki tanrısal bölümü geliştirmeli, kendini tanrıya benzetmeli ve arınma yoluyla mutlak bir ölümsüzlüğe ulaşmaya çalışmalıydı. Arkaik Çağ'da bireyselciliğin güç kazanması halk arasında ölümden sonra başka bir dünya yaşantısının olduğu inancını da güçlendirmişti. Böylece halk, Olympos tanrıları arasından kendisine inanç doyumu sağlayan ve daha mutlu bir öbür dünya inancı vadeden Dionysos-Demeter gibi gizem tanrı ve tanrıça kültlerine yönelmeye başladı. Şarapta doğaüstü sırları çözen bir güç bulunmakta, onu içen kişi kendisini baskı altına alan güçlerden arındırarak daha güçlü, yaratıcı, doğa ile barışık bir ruh haline bürünüp böylece kendisini çok daha mutlu hissetmekteydi. Çünkü Dionysos kültünde gerçekleştirilen ayinler sonucunda tanrının varlığı kişinin içinde hissediliyor ve insanlar tanrının gücünü ve kudretini birebir yaşıyorlardı[61].

M.Ö. 5. yüzyılda Dionysos kültünün en canlı şekilde yaşandığı kentlerin başında Atina gelir. Atina'da özel yaşamdaki sadeliğin aksine tapınım oldukça görkemli ve parlaktı. Tapınakların yanı sıra Dionysos'un yaşadıklarının yeniden canlandırılması ve bunların sahnelenmesinden oluşan ve gene bu tanrının adına düzenlenen Aralık ayının sonundaki Kırsal Dionysia, baharın sonlarındaki Kent Dionysia'sı, baharın ilk günlerindeki Anthestheria ve Ocak ayındaki Lenaia şenlik ve kutlamaları yapılmaktaydı.

Hellen öncesi dönemde tapınılan tanrıça Athena, Olympos tanrıları arasında yerini alınca Hellenler tarafından çok sevilen bir tanrıça olmuş ve birçok yerde olduğu gibi Pergamon kentinde de kendisine tapınılmıştır. Pergamon kentinin koruyucu ve baş tanrıçası Athena'ya Hellenistik dönemde beş isim altında tapınılmıştır: Athena Polias, Athena Nikephoros, Athena Areia, Athena Tritogeneia ve Athena Pallas.

---

[60] Bülent Öztürk, **Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, s. 42.
[61] Öztürk, s. 43.

Pergamon bölgesinde gerçekleştirilen yakın zamanlardaki araştırmalar Athena kültünün varlığını gösteren kutsal Athena Tapınağı'nın Makedonia Kralı Büyük İskender'in Pers asıllı eşi Barsine'nin siyasal haklarını gözeten bir davranışla M.Ö. 4. yüzyılda (M.Ö. 330-325) yaptırmış olabileceğini göstermektedir. Pergamon kentinin kollayıcı ve zafer müjdeleyici aynı zamanda da sanat ve bilim koruyucu tanrıçası Athena için yaptırılan bu tapınak, Attalos tarafından mimari yönden düzenlenmiş ve çok sayıda adak armağanları ile donatılmıştır. II. Eumenes yönetimi altında da kült alanında tamamen yeni bir yapı gerçekleşmişti.

Tapınakların şehir içinde kendi başlarına oluşlarının yanında akropolis üzerinde kurulması geleneğinin Helenistik Devir'den sonra giderek azaldığını söyleyebiliriz.

Eski Yunan şehirlerinde agora, herkese açık olmayan bir düzlük olmayıp yaşam merkeziydi. Alışverişten başka işler de agorada görülürdü. İnsanlar agora'da alışverişe ek olarak toplantılar da yaparlardı. Dinsel toplantılar için bir araya geldiklerinde, alışveriş bazen de siyasal toplantılar yapıldı. En eski agoralardan biri olan Lato Agorası, bir terasın üzerinde yer alan pentagon biçimindeki bir alandır[62].

Zamanla dinsel törenler veya siyasal toplantılar için özel binalar inşa edilmiştir. Devlet daireleri ile iş yerleri agoranın içerisinde olmasalar bile yakınındadırlar. Küçük tapınaklarla sunaklar ve anıtlar agora içerisinde inşa edilmekte gecikmemişlerdir.

Dini fonksiyonları da olan agoralarda birinci derecedeki tanrılara olduğu kadar, ikinci derecedekilere, efsanevi kahramanlara da tapınaklar inşa edilip adama âdeti vardır. Agoranın kutsal özelliğini Halikarnasos Agorası için kullanılan "*Hiere Agore*"[63] sözcüğü çok iyi anlatmaktadır. Aynı şekilde örneğin; Athena'nın Sparta'da, Artemis'in Olmypia ve Epidauros'ta[64], Aphrodite'nin Kyzikos'ta[65], Hermes'in Atina'da yine Athena'nın Assos Agorası'nda saygı görüşü, Zeus Agoraios'a[66] yine

---

[62] Anabolu, s. 53.
[63] Martin Rolland, **Recherches Sur I'Agora Grecque**, Filoloji ve Tarih Dergisi, Cilt 31, Sayı 2, 1953, s. 165.
[64] Rolland, s. 174.
[65] Rolland, s. 174.
[66] Rolland, s. 176.

Atina'da kurban sunuluşu, agora-tanrı-tapınak arasındaki sıkı bağıntıyı göstermektedir[67].

Ehlileştirilmemiş doğa, sevimli ve iyilik dolu olabilir fakat diğer yandan da kötü ve korkunç olabilir. Çöl vahşiliği, engebeli dağlar, derin dereler, uçurumdan akan sel suları ve gür ormanlar insana huşu verir. Bunların arasında O, kendini bilinmeyene ve tehlikeli güçlerin varlığında hisseder. Orada ona ve sürüsüne saldıran vahşi yaratıklar başıboş gezebilir ve hırsızlar dar vadilerde pusuya yatabilir. Hesiod'da ve Homeros'un Hermes'e ilahilerinde[68] var olan eski bir Yunan atasözü *'dışarıda olmak tehlikeli olduğu için evde kalmak daha iyi'* der. Evinin duvarlarının arasında insan kendini güvende hisseder, tehdit etmeksizin tehlikeden korunur. Eski Yunanlılar *'insanın evi kalesidir'* sözüyle neyin kastedildiğini anlamışlardır[69]. Thucydides'in çalışmalarının başında ilk zamanlarda hırsızlar ve korsanlar yüzünden yaşamın ne kadar güvensiz olduğunun canlı bir açıklaması vardır.

Arkeolojik kanıtlarla desteklenen Homer'in açıklamaları ana hatlarıyla ilk çağlardaki evler hakkında bilgi verir. Büyük, kare, tek odalı ev-balkonlu bir koridor ya da kısa tarafında boşluk ya da ortasında sabit bir şömine. Duvarla kaplı ya da vahşi yaratıklara ve düşman saldırılarına karşı içeridekileri korumak için çitle çevrilmiş avluda ayakta durdu. Bu ev ya da salon genel olarak megaron olarak adlandırılır. Doğası gereği yalnız kılınmış, boş duran, diğer evlerle bağlantısı olmayan kırsal yaşama adapte olmuş bir yapıdır. Fakat çok önceden tarih öncesi zamanlarda Yunanistan'da karmaşık yapılarıyla ve dar caddeleriyle kasabalar vardı ve Myken çağının büyük saraylarında bu karmaşık inşaat planına megaron denildi.

Ev ve çitler, insanları düşmanlardan ve diğer tehlikelerden korudu fakat onun da ilahi bir korumaya ihtiyacı vardı. Koruyucusu burada hava tanrısından çok farklı rollerle tanıdığımız Zeus'tu. Çitin Yunanca karşılığı *herkos*'du ve *herkeios*, Zeus'un lakabıydı[70]. Homeros'a göre Zeus Herkeios'un sunağı genellikle ona kurban ve içkilerin sunulduğu evin önündeki avluda dururdu. Mitoloji Zeus Herkeios'un sunağında yaşlı Priamus'u hunharca katleden Neoptolemus'un vahşiliğini vurgular. Zeus Herkeios'un sunağı, Olympia'daki Oinomaos evinin kalıntıları arasında

---

[67] Serdaroğlu, s. 141.
[68] Hesiodos, **Opera et Dies**, Clarendon Yayınları, s. 25.
[69] Nilsson, GFR, s. 66.
[70] Nilsson, GFR, s. 68.

görülebilirdi. Evlerin ilahi koruyucusu, her evde bulunurdu. Fakat ismi orijinal olarak evleri çevreleyen ve tehlikelere karşı koruyan çitlerin koruyucusu olarak öne sürülürdü.

Yunan evlerinin büyük oturma odalarının ortasındaki megaronda sabit bir ocak vardı. Soğuk günlerde evi, bu ocağın ateşi ısıtırdı ve bu ateşin üzerinde yemekler hazırlanırdı. Bu sabit ocak Girit evlerinde bu çeşidin sadece Helenistik ve modern zamanlarda bile sadece yemek hazırlamak için kullanılan portatif ateş çömlekleri olduğu için Yunanistan'a Yunanlılar tarafından getirildi. Ocağın kutsallığı Yunanlılar ve Romalılar için olağandı ve muhtemeldir ki ocak tanrıçasının Yunanca ismi Hestia ve Latincesi Vesta, itiraz edilmesine rağmen[71] aynı kelimeden türetilmiştir. Ocağın kutsallığı, sabit ocakla bağlantılıdır. Ocak, evin ortasındadır ve ailenin sembolüdür. Herodotos kasabadaki aileleri saydığında ocakları sayar.[72] Ocak, kutsaldı. Yalvaran kişi, Odysseus, Telephus ve Themistocles'in yaptığı gibi, ocağın üstünde yerini alırdı. İnsanlar, ocağın yanında yemin ederlerdi. Yeni doğan bebek, ocağın etrafında taşındıktan sonra aileye kabul edilirdi.

Ocak, günlük yaşamın dindarlığının ve ev kültünün ortasındaydı. Eskilerin dindarlığı, başlıca yaptıkları şeylerle ifade edilirdi. Yunan spor liselerinde kült ayinlerinin sergilendiği kahraman tapınakları vardı. Bu, günlük yaşamda özellikle belirgindir.

Yunanistan'da çok fazla nehir vardır fakat çok azı büyüktür. Çoğu küçük, dik ve çoğu yazın kuraktır. Eski zamanlarda nehirler kutsaldı. Bir ordu adak adamadan nehri geçemezdi ve Hesiodos da dua etmeden ve birinin elini suda yıkamadan nehrin geçilmemesi gerektiğini belirtiyor. Verimlilik amacıyla sadece toprak parçası için değil aynı zamanda insanlık için nehirlerin desteği araştırıldı. M.Ö. 6. yüzyıldan sonra belirli nehirlerden alınan isimler ortaktı. Örneğin; Kephisodotos, Kephisos'un armağanı gibi.

Her bir nehrin tanrısı vardı. Bu tanrılar boğa veya insan kafalı boğa şeklinde simgelenirdi. Böyle bir figür bazen kuzeybatı Yunanistan'daki büyük nehir Acheloos'un ismiyle adlandırılırdı ve Acheloos'a Yunanistan'ın çoğu yerinde

---

[71] F. Solmsen, **Untersuchungen Zur Griechischen Laut- und Verslehre**, Strassburg, 1901, ss. 191, 213.

[72] Herodotus, s. 177.

tapılıyordu. Her olayda nehirler bireyselleştirildiğinde tanrıları da bireyselleştiriliyordu.

Denizin tanrısı olarak Poseidon balıkçıların ve özellikle deniz balıkçılığının tanrısıdır. Denizdeki balıkların bereketli olması için ilk avlanan balık tanrıya sunulurdu. Lakonya Aigai'da Poseidon'un küçük bir gölü, kenarında bir tapınağı ile heykeli bulunuyordu[73].

Pylos'un sevilen tanrısı Poseidon'un burada bir kutsal alanı vardı. Pylos'ta deniz kenarında yer alan tanrının kutsal alanı dokuz sıra oturma yerleri olan tiyatro biçimindeydi ve insanlar kurban merasimlerinde buralarda oturuyorlardı. Kesilen kurbanların tanrı hisseleri yakıldıktan sonra kurban yemeğini yiyorlardı. Pylos'taki Poseidon kutsal alanında olduğu gibi birçok yerde de tanrının kutsal alanları deniz kıyısına kurulmuştu.

Irmaklar eski Yunan mitolojisinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Homeros ırmakları, denizleri ve kaynakları Okeanos'un çocukları olarak belirtmiştir. Hesiodos 3000 kadar ırmağın Okeanos ile Thetys'in oğulları olduğunu söylemiştir. Irmak tanrılarına ait sunakların, tapınakların ve bunlara ait din görevlilerinin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında Troas'taki Skamandros, Lykia'daki Ksanthos, Mysia'daki Kaikos yer alır. Sperkheios'un bir sunağının olduğu[74], Alpheios'un Olympia'da en az iki sunağı, Kladeos'un ise bir sunağı olduğu belirtilmiştir. Arkadia bölgesindeki Erymanthos ırmağı kenarında bulunan Psophis'te bir tapınağın ve bu tapınağın içinde de Erymanthos ırmağına ait beyaz mermerden yapılma bir heykelin bulunduğunu Pausanias[75] belirtmiştir.

Antik Yunan'da uygulanan planlar sütun dizilerinin sayısı ve konumu bakımından farklılık gösterir. İkişer sütun içeren tapınaklar *''naos en parastaseis''* veya *'' templum in antis''*, naos'larının önünde birer sütun sırası içeren tapınaklar *''prostylos''*, naos'larının hem önünde hem arkasında birer sütun sırası içeren tapınaklar ise *''amphiprostylos''* plan olarak adlandırılır[76]. Çekirdek ünitelerinin etrafında birer sütun çemberi içeren tapınaklara *''peripteros''*, ikişer sütun çemberi içeren tapınaklara *''dipteros''* denir. Peripteros ve dipteroslar gösterişli ve görkemli

---

[73] Karaosmanoğlu, ss. 40-41.
[74] Homeros, **İlyada**, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 2010, s. 148.
[75] Pausanias, **Description Of Greece**, I ve II, çev. W. H. S. Jones, 1918, s. 99.
[76] Anabolu, ss. 12-13.

yapılardır. Yunan tapınaklarının en çok kullanılanı masraflarının az olması sebebiyle peripteroslardır. Çekirdek ünitesi birer sütun çemberiyle çevrili, dipteroslar kadar gösterişli fakat daha az masraflı olan *''pseudo – dipteros''* (sözde dipteros ya da yalancı dipteros) planı da vardır[77]. Antik Yunan'da megaron planından gelişen bu tapınaklar dışında, içten ve dıştan daire *''tholos''* planlı tapınaklar da gelişmiştir.

Romalı yazar Vitrivius da *''Di Architectura''* adlı eserinde mimari açıdan Yunan tapınaklarını şu şekilde sınıflandırmıştır[78]:

Templum in Attis: Cella duvarlarının uzatılıp, aralarına iki sütun inşa edildiği plan.

Prostylos: Cellanın önünde iki ya da dört sütun bulunan plan.

Amphiprostylos: Sütun dizisinin cellanın hem önünde hem de arkasında yer aldığı plan.

Peripteros: Cellanın etrafının sütun dizesi ile çevrelendiği plan.

Pseuidoperipteros: Sütun dizesi geniş, sütunların cella duvarlarına yarım sütun dayandığı plan. Olympia'daki Zeus Olympos Tapınağı örnek olarak gösterilebilir.

Dipteros: Cellanın etrafında iki sütun dizisinin yer aldığı plan.

Pseudodipteros: Tek sütun sırasının geniş olduğu plan.

Vitrivius bahsi geçen eserde Antik Dönem mimarlarından Hermogenes hakkında da bilgi vermiş ve Hermogenes'in tapınakları sınıflandırmasından şu şekilde bahsetmiştir:

'' Aşağıda tanımlandığı gibi beş tapınak sınıfı vardır: sütunları birbirine yakın pycnostilos; sütun aralıkları biraz daha açık systilos; daha da açık diastilos; gereğinden fazla açık aralıkları olan araeostilos ve aralıkları doğru olarak düzenlenen eustilos[79]''

Yunanlılar surlarını ve şehirlerini korumak için tanrılara başvurup, sur yakınlarına ve kapılarına tapınaklar inşa ederler. Antik Akragas kenti, surları boyunca tapınaklar inşa edilen önemli bir şehirdir. Şehir kapılarına ya da şehir yakınlarına inşa edilen tapınaklara örnek olarak Karia bölgesindeki Zeus Osogoa

---

[77] Anabolu, ss. 12-13.
[78] Üstüner, ss. 165-166.
[79] Mustafa Şahin, **Anadolulu Bir Mimar Hermogenes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 16.

tapınağı gösterilebilir. Argos'taki Hera Tapınağı ise megaron tarzında inşa edilen, M.Ö. 8. yüzyılda yapılmış en eski Yunan tapınağı olarak günümüze kadar gelmiştir[80]. Hera Tapınağı'nın önünde dehliz bulunur. Bu dehliz dört kare şekilli bir paye ile çatıyı taşımaktadır. Tapınak dikdörtgen şeklinde bir odaya sahip olup, kısa taraftan bir kapı ile içeriye girilir. Kapının üzerinde bir pencere yer alır.

Atina Akropolünün en eski tapınağı Athena Tapınağıdır. Tapınak iki defa yapılmış olup, bir büyük ve iki küçük odadan oluşmaktadır. Tapınağın uzunluğu 33,50 metre yani 100 Attik ayağı ölçüsündedir. Buna ölçünün niteliğinden dolayı ''*Hekatompedon*'' adı verilir[81].

Antik Yunan tapınak mimarisinde Doğu etkilerinin olduğunu söyleyebiliriz. M.Ö 8.–7. yüzyıllarda Antik Yunan kent devletlerinin ve tüccarlarının Yakın Doğu şehirleriyle yakın ilişkiler kurmaya başladıkları döneme ait tanrıya adanmış tapınakların bulunmaya başlanması bu etkiyi bize gösterir. Yunanistan'ın Yakın Doğu ile ilişkilerinin gelişmeye açık olduğu kentlerde, saygın bir tapınak biçimiyle ilgili açık bir düşünce ortaya çıkıyor[82]. Bu düşünceye göre tapınak ''*hekatompedon*'' yüz ayak uzunluğunda, dikdörtgen planlı, sütunlu girişe ve bir kutsal odaya (cella) sahip olmalı, çevresi dikdörtgen sütun çevresiyle çevrelenmelidir[83]. Bu gelişmeler Antik Yunan mimarisinde Dor ve Ion mimari düzenlerinin gelişmesini sağlamıştır.

1.1.1. Dor Düzeni

Dor üslubu 6. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Dor üslubundaki Yunan tapınaklarında sütun gövdesi yivli (oyuklu) olup, tavana doğru genişler ve sütunlar kaidesizdir. Sütunların ve cella duvarlarının üzerinde durduğu tabanın döşeme yüzeyine *stilobat* adı verilir. İnce hatlı sütun başlığı çanağı (*ekhimos*) ile dört köşeli düz bir başlık tablasının (*abakos*) taçlandırdığı oluklu kaidesiz sütunlar arşivatı (*epistylion*) taşırlar, bunun üzerinde oka benzeyen rölyeflerle süslü frizler yükselir[84]. Tapınakların üstü çatı ile örtülüdür ve üst kısımda *geison* adı verilen saçak kornişi, alınlık tablası (*tympanon*), yağmur oluğu (*sima*) yer alır. Çatıların alınlıkları ise

[80] Üstüner, s. 160.
[81] Üstüner, s. 162.
[82] Tomlinson, s. 25.
[83] Tomlinson, ss. 25-26.
[84] Friedell, s. 111.

kabartmalarla süslüdür. Tapınağın çatısı tehlikeye en yakın yer olarak düşünüldüğü için çatıya yakın alanlar kötü ruhlardan korunmayı sağlayacak korkunç havyan motifleri ile bezenir. Çatı meyilli olup, taş ya da pişmiş toprak kiremitlerle kaplıdır. Tapınağın köşelerinde *akroter* adı verilen küçük heykeller bulunur. Tapınaklarda renklendirme de önemli bir yer tutar. Renklendirme tapınağın alt kısmından üst kısmına kadar devam eder.

Güney İtalya'daki antik Paestum kentinde inşa edilen Basilika / Hera I olarak adlandırılan tapınak, Atina'daki Parthenon Tapınağı ve Assos'taki Athena Tapınağı Dor Düzeni'ne örnektir. Paestum kentindeki Basilika / Hera Tapınağı'nın sütun dizeleri Athena Tapınağı'na göre birbirine daha yakın olarak inşa edilmişti.

1.1.2. Ion Düzeni

Batı Anadolu kıyıları ve Ege adaları Antik Çağ'da Ionya olarak adlandırılır. M.Ö 6 - 4. yüzyıllarda Ion Düzeni bu bölgelerde yaygın olarak benimsenip, tüm Yunan kentlerinde uygulanmıştır.

Ion Düzeni'nde sütunlar ince ve yüksek olup, *torus* adı verilen bir kaide üzerine oturur. *Volüt* adı verilen sütun başlıkları kıvrımlar kullanılarak inşa edilmiştir. Dor sütunu, dikdörtgen bir taşıma yüzeyini kaldıran dairesel biçimli ve çevresine doğru genişleyen bir elemana sahipken, Ion sütunu, çifte sarmallarla süslüdür.

Dor Düzeni'ne göre arşivat tek blokludur. Ion tapınakları Dor tapınaklarına göre daha ince, sütunları uzun, yüksek ve daha zariftir. Süsleme Ion Düzeni'nde önemli rol oynar. Ion Düzeni ayrıntılarda daha az uyuma sahiptir ve Helenistik Döneme kadar gerçek bir bütünlük sağlanamamıştır[85].

Ion Düzeni'nde yapılmış en eski Yunan tapınağı Sisam Adası'ndaki Hera Tapınağı'dır. Efes Artemis, Didyma Apollon ve Sardes Artemis Tapınakları da Ion Düzeni'nde inşa edilmiş tapınaklar arasında gösterilir.

---

[85] Tomlinson, s. 28.

1.1.3. Korint Düzeni

Korint Düzeni M.Ö. 5.– 4. yüzyıllarda Dor ve Ion düzenlerinden sonra gelişmiştir. Korint Düzeni, Ion düzeninden farklı olarak sütun başlıklarında kenger (akantüs) yaprakları ile kıvrık dallardan oluşan süslemelerle ayrılır. Akantüs, Akdeniz ve civarında yetişen bitkidir. Korint başlığındaki orta kısma ''*Kalatos*'' denir[86]. Korint sütunları Dor ve Ion düzenlerine göre daha zengin olarak inşa edilmişlerdir.

Korint Düzeni'nde Anadolu'da bulunan en eski tapınaklardan biri Mersin Uzuncaburç'ta bulunan Zeus Tapınağı'dır. Korint Düzeni'nde yapılan diğer bir tapınak örneği ise Muğla'daki Hekate Tapınağı'dır.

[86] Üstüner, s. 179.

1.2. RAHİPLER VE RAHİBELER

Hellas'ta gerçek bir ruhban sınıfı yoktu. Rahip tapınağa hizmet eder, inananların kurban işlerini yürütür, tapınak gelirlerini idare eder ve tanrıların niyetini yorumlardı. Rahip sıradan bir devlet memurudur ya da belli başlı teknik bilgilere sahip olan yahut sahip olduğunu iddia eden özel bir çalışandır, herhangi bir kutsallığı yoktur. Tiyatroda gözde bir yerde oturtulur ve halk meclisinde saygı görür. Görünmez kiliseye ya da herhangi bir yüksek topluluğa da mensup değildir, ne vaizdir ne de eğitmen. Büyük tapınaklarda kurban hizmetlileri ve tapınak köleleri, bekçi ve haznedarlardan oluşan kalabalık bir topluluğa hükmeder. Kişisel saygınlık dışında herhangi bir hiyerarşi yoktur.

Tapınakta törenlerde ibadet için görevli rahiplerden başka "*hiereus*" denilen rahiplerin yardımcıları da vardı fakat hiçbir zaman rahip olamazlardı[87]. Ücretlerini o kentin yönetiminden alırlardı.

Esas olarak Eleusis ve Demeter dininde görülen din adamı, Dionysos kültüne de adapte edilmiş ve Dionysos kültü derneğindeki en yüksek rütbeli din adamlarından biri olarak öncelikli görevi tanrı için kutsal olan eşyaları kült üyelerine göstermek ve gene tanrının kutsal mekânını korumaktı[88]. Tanrının kutsal mekânında dinsel törenin dindarlıkla yapılmasını denetleyen ve tanrı hakkındaki bilgileri ve olayları da yorumlayan bu görevli aynı zamanda evinde de kültün kurallarını öğreten en kıdemli kişiydi.

Eleusis seremonileri, sonbahar ekiminde kutlanan festivaldir. Plutarkhos'un ve onların yakın düşmanı Thesmophoria tanıklığında Eleusis seremonilerinin sonbahar ekiminde olduğu kanıtlanmıştır. Eleusis seremonilerinin temelinin eski bir tarım kültü olduğu kabul edilmesine rağmen gizemlerin gizli ayinlerini keşfetmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bunlar sürekli bilim adamları tarafından tartışılmıştır ve sayısız hipotezler öne sürülmüştür.

Epopteia derecesine ait merkezi ayinler ile ilgili olarak bilgimiz sadece genel hatlara dayanır. Ayinler modern bilim adamlarının da inandığı gibi gizem tarafından sergilenen eylemlerden değil ama onlara gösterilen şeyin gizemini gördüklerinde

---

[87] Üstüner, s. 90.
[88] Öztürk, s. 169.

oluşmaktadır. Bütün olasılıklara göre; Eleusis kültü Myken çağına kadar dayanmaktadır.

Son zamanların kazılarında sır salonunun altında Myken tapınağının keşfedildiğinden bahsetmiştik. Bu salon, tanrının evi olan Yunan tapınağından çok farklıydı. Eumolpidae ailesi kralın varisleriydi ve kült her zaman en büyük papazın alındığı bu ailenin mal varlığı olarak kaldı. Orijinal olarak Eleusis seremonileri, bir aile kültüydü.

İki çift Eleuisis tanrısı vardır; bir tanesi iki tanrıçayı, Demeter ve Kore'yi içeren ya da daha uygunu anne ve kızını, diğeri de tanrı ve tanrıçayı. Her iki çift de Lysimachides'in M.Ö. 4. yüzyılda Eleusis'e adadığı bir rölyefle temsil edilmektedir.[89] İkinci çiftin başucundaki yazıt şöyle diyor: 'Tanrı ve Tanrıçaya'. Tanrı ve tanrıçanın isimsiz oldukları söyleniyor ve başrahip olan adamın isminden bahsetmenin bir kuralla yasaklandığı referans gösteriliyor. Fakat bu yasaklama, kültün mistik karakterini abartmayı seven çağın sonlarına ait olan bir katılımdı. Klasik çağda başrahipler, kendi uygun isimleriyle çağırılırlardı.

Aile reisi, evin rahibiydi ve krallık var olduğu ve uzadığı sürece kral da devletin büyük bir rahibi oldu. Politik güç, kral tarafından ele geçirildiğinde kral genellikle dini görevlerini tamamlamaya izin verirdi. Kâhinler ve kurbanlık rahipler gibi profesyoneller olsa bile onlar sadece danışmanlardı.

Seleukos'lar, yerel Luwi tanrısı Tarhunt'u Zeus Olbios ile özdeştirmişlerdir[90]. Seleukos'lar, yaptırdıkları tapınağın rahipliğini Teukros sülalesine vererek onları rahip-kral olarak atamışlardır. Strabon, tapınak rahipliğinin Teukros ailesine geçişini şöyle anlatır: *''Korsanların yok edilmesinden sonra bu ülkeye Teukros ülkesi ve rahiplerinin çoğuna da Teukros ya da Aias adı verildi[91].''*

Strabon'un rahip adı olarak verdiği adlar dışında yazıtlarda Zenas, Zenophanes ve Tarkyaris gibi isimler de geçmektedir[92].

Toplumun birliğini gösteren noktalardan birisi rahibe seçimidir. Elinde tef bulunan oturan bir kadının betimlendiği mezar anıtları, kadının (ya da ailesinin) rahibeliği ölümden sonra anısı yaşatılacak kadar saygın bir konum olarak gördüğünü

---

[89] L. R. Farnell, **The Cults of the Greek States**, Oxford, 1896-1909, s. 121.
[90] Nuran Şahin, **Zeus'un Anadolu Kültleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2001, s. 119.
[91] N. Şahin, s. 119.
[92] N. Şahin, s. 119.

belirtir[93]. Bu mezar anıtlarından birinin bir koca tarafından adanması, adamın karısının görüşlerini paylaştığını düşündürür. Bu kabartmada oturan kadının elinde bir tapınak anahtarı tuttuğu ve sağ elinde tef bulunan bir genç kızın onu selamladığı görülüyor. Epigramda, kızın tanrıçaya hizmet ederek aile geleneğini sürdürecek olan bir torun olduğu belirtilmiştir. M.Ö. 175/4 yılına ait bir başka yazıtta, dinsel makamların aynı ailede kalabildiği bildiriliyor. Bu yazıtta, rahibe Euaxis'in kızı Metrodora ömür boyu ''*zakoros*'' (tapınak hizmetkârı) atanmış. Bir karar bildirisinde, rahibelerin her yıl açık teşekkür alacağı ve övgü alan bazı rahibelerin, kendi resimleri tanrıçanın kutsal alanına konularak da onurlandırılacağı vaat edilir. Bu onur aynı zamanda külte para bağışlayan cömert kişilere de sunulmuştur.

Bazı idari yazıtlar kült törenleri hakkında da bilgi verir. Bu törenlerden bazıları, çoğu kültte rastlanan standart uygulamalardır. Rahibeler ayine başlarken kurban törenini yönetirmiş, ama kaç kurban töreni olduğunu bilmiyoruz[94]. Aynı metinde, saptanmış günlerde yapılan başka kurban törenlerinden söz edilmesi yıl boyunca birkaç kurban töreni ve bayram olduğunu gösteriyor.

İki özel tören olan *strosis*, yani döşeme ve *agermos*, yani toplama, Meter kültüne özgü görünüyor. Rahibenin mali yükümlülükleriyle ilgili bir bildiride, rahibenin ''*iki tahtı mümkün olduğunca güzel bir biçimde döşemesi, toplama sırasında sıvı adağı taşıyan kadınlara ve tanrıçanın etrafındaki diğer kadınlara gümüş süsler takması*'' istenerek, ''döşeme'' işlemi anlatılmıştır[95].

Ephesos'daki Artemis rahibelerinden birine *kosmeteira* denirdi[96]. Kosmeteira'nın bu görevi soydan geçerdi. Sıfatından da anlaşılacağı gibi, armağanlara bakardı kosmeteira.

Ana Tanrıça (Kybele) kültü efsanesinin baş aktörü Attis'i taklit ederek kendilerini hadım eden ve bu yolla hayatlarını Tanrıça'ya adayan Galluslar, Phrygia bölgesinden çıkıp önce Grek dünyasına, ardından Roma uygarlığı içine girerek doğunun kendine özgü ritüellerini batı dünyasına taşırken, uzun vadede farklı kültürlerin birbiriyle etkileşmesinde de önemli rol oynamışlardır. Üstelik bu rahip grubu Ana Tanrıça'nın merkezi kabul edilen Pessinus'da (Balahisar) sadece dinsel

---

[93] N. Şahin, s. 127.
[94] N. Şahin, s. 127.
[95] N. Şahin, ss. 127-128.
[96] Thomsen, s. 238.

değil, M.Ö. 1. yüzyılın ortalarına kadar özellikle Hellenistik dönemde, siyasal ve ekonomik anlamda da kendisini göstermiş ve bağımsız bir tapınak devletinin yöneticisi olarak bölgedeki güçler dengesi (Pergamon Krallığı- Roma - Galatya) içinde yer almıştır. Vahşi hadım olma törenleri ve Tanrıça'ya benzeme kaygısı içerisindeki kadınsı davranışları nedeniyle Grek ve Roma dünyasında marjinal bir grup olarak kalmışlarsa da eskiçağ tarihinde kendilerine ayrıcalıklı bir yer edinmeyi başarmışlardır.

Prehistorik dönemlerden başlayarak binlerce yıllık geçmişe sahip olan Ana Tanrıça, farklı kültürlerde farklı adlarla ve oldukça geniş bir coğrafyada karşımıza çıkmıştır[97]. Efsaneye göre Kybele ile birlikte anılan diğer kahraman, Tanrıça'nın bitkiler âlemi üzerindeki işlevi ile birleştirilmiş ve tapınımı Phrygia'da merkezlenmiş tanrıçanın aşığı, genç bitki tanrısı Attis'dir[98]. Kışın ölen ve ilkbaharda dirilen doğa güçlerini simgeleyen bir tanrı olarak kendisine tapınılmıştır. Ancak, ne ilginçtir ki "Attis" sözcüğü, antik dönem yazarlar tarafından bir tanrı olarak değil bir rahip olarak belirtilmiştir.

Attis, aynı zamanda Kybele'nin Pessinus'da bulunan tapınağının hadım rahiplerine verilen unvan olarak karşımıza çıkmaktadır[99]. Açıkça görülmektedir ki eskiçağ yazarları, özellikle Romalı olanları, Attis'i Gallus rahipleri aracılığıyla kişileştirmişlerdir[100]. Ya da diğer bir deyişle efsanedeki tanrı Attis, Romalılardan çok

---

[97] Bu adları en genel şekliyle şöyle belirtebiliriz: Anadolu'da; Kubaba, Kybele, Agdistis, Mezopotamya'da; İştar, Fenike ve Kartaca'da; Astarte, Helenler arasında; Artemis ya da Demeter, Roma'da; Magna Mater.

[98] Ömer Çapar, Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı, **AÜDTCF Dergisi**, XXXIX/I-4,1979, s. 177.

[99] Çapar, s.178. Burçay Anger, bir yazısında tamamen doğu kökenli olarak kabul ettiği Attis hakkında oldukça ilginç iddiada bulunarak şöyle der: "Galatlar sayesinde Avrupa'ya taşındıkta sonra Phryg-Kybele kutsal biçimleri Hıristiyanlık dünyasında reddedilmedi. Örneğin Noel Baba Şu sevimli tonton ihtiyar Nikola Baba, Antalya gibi, Patara gibi bir yerde ne diye kürklü çizmeler giyer ve kapşonlu kıpkırmızı bir gocukla dolaşır durur ortalıkta. Çünkü o eski Orta Anadolu'lu, Pessinuslu Phryg-Galat karışımı Kybele inancının ünlü Attis rahipleri soyundan gelmektedir de ondan ..." Hatta Attis rahibi hakkındaki benzetmeleri daha da arttırır: "Hatırlayınız 1789 devriminde Fransız vatanseverlerin giydiği özgün kırmızı külahı! Aslında bu tipik bir Phryg başlığıdır. Bugün Papa'nın giydiği uzun alev dilimi biçimli kallavi külahise tipik bir Attis rahip başlığıdır." (B. Arıger, **Sünnetin Kökeni Üzerine**, Bilim ve Ütopya, Kasım 1996, ss. 7, 29).

[100] W. Burkert, **İlkçağ Gizem Tapıları**, çev. S. Şener, İstanbul, 1999, s. 127. Örneğin, Neanthes Cyzicenus, Attis'i Tanrıların Anası'nın bir hizmetkârı olarak, yani rahip şekliyle açıkça belirtmektedir. (Neanthes Cyzicenus, (C. Müller), **Fragmenta Historicorum Graecorum**, m, 8, 26.) Roller da benzer bir yaklaşımla Attis'in sadece bir tanrı adı değil aynı zamanda krallıkla ilgili bir ad olduğunu belirtip, Phrygce yazılı metinlerin böylesi kutsallık içermediğini yazmaktadır. Roller'a göre bu ad daha çok Phryg krallık adıymış gibi gözükmektedir. Bu tezi göz önünde bulundurarak, Phryg krallarının tanrıça kültünde önemli rol oynadıklarını ve onunla birleştirilerek onurlandırılmış olabileceklerini

önce somut olarak Anadolu'da "Attis" ya da "Gallus" adlı bir rahip olmuştur. Galatlar'ın bölgeye yerleşmesinden sonra Galatya olarak adlandırılan alan içerisinde Galatyalı rahiplerin Tanrıça'nın Pessinus'daki tapınağında etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Bu şartlar altında, "Galati" ya da "Galli" sözcüklerinin Tanrıça'nın rahipleri için genel bir ad olması hiç de şaşırtıcı gözükmemektedir[101].

Bilindiği gibi Phrygia devletinin yıkılmasının ardından bölgede Lydia ve ardından Pers egemenliği başlamıştır. Ancak Kybele'nin dilenci rahipleri köy köy, kent kent dolaşarak "Ana Tanrıça" tapınımını birer misyoner gibi yaymışlardır.

Hatta Tanrıça tapınımını Grek dünyasına götürüp yayanlar da yine bu rahiplerdir. Aslında Tanrıça'nın Anadolu'da Kyzikos'dan Güney İtalya'da Locri'ye dek bütün Grek dünyasına yayılması şüphesiz ki bu rahip grubunun işi olsa gerektir[102].

Adları ne olursa olsun ve nereden gelirlerse gelsinler Helenistik dönemin çalkantılı politik yaşamında oynadıkları etkin rol bu rahip grubunu sıradan bir din adamı topluluğu olmaktan çıkarmaktadır. Ana Tanrıça'ya ayrılmış Pessinus kentinin gerek dinsel gerekse ticari yönetimi Galluslar tarafından yerine getirilmiş ve burası tanrı ve tanrıça onuruna görkemli dinsel törenlerin yapıldığı bir panayır yeri haline gelmiştir. Sonuçta da Pessinus Kybele'sinin tapınağı etrafında zamanla bir devlet oluşmuştur[103].

---

düşünüp,"Attis" adının, MÖ 2. yüzyıl içerisinde Pessinus'daki kutsal tapınakta Tanrıça'nın rahiplerinin önemli bir unvanı olduğunu söylemenin yanlış olmayacağını belirtmektedir. (L.E. Roller, **In Search of God the Mother**, California Üniversitesi, 1999, s. 111.)

[101] "Gallos" sözcüğü en erken olarak MÖ. 3. yüzyılın sonları ile MÖ. 2. yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Sözcük batıdan Anadolu'ya girmiştir. Galatların (Galli olarak da yazılırlar) kalabalık topluluklar halinde batıdan Anadolu'ya göçmeye başladıkları zaman ile Kybele'nin hadım olmuş rahiplerinin ortaya çıktıkları tarih hemen hemen aynı döneme denk gelmektedir. Üstelik yine aşağı yukarı aynı tarihlerde Pessinus'da ki rahipler için Galatça isimlerin ortaya çıkması da oldukça garip bir durumdur. Galatlar, bölgeye girdikten sonra işgal ettikleri nehirlere 'Gallus' adını vermişlerdir. "Gallus" sözcüğü burada hem nehri hem de hadım memurları belirtmektedir. Dolayısıyla sözcüğün Galat dilinden gelmesi çok büyük olasılıktır.

[102] Erkan İznik, "Galluslar (İlkçağ'da Anadolu'daki Sıra dışı Rahipler)", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 2, Sayı I-II, 2004, s. 131.

[103] Anadolu'da Pessinus dışında Gallusların varlığına rastladığımız bir diğer yer Hierapolis'dir. Bu konudaki temel kaynağımız Strabon'dur ki burada bir tapınağın çevresinde yaşayan Galluslardan söz edilmesi Hierapolis'inde Pessinus gibi dinsel bir merkez olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Ancak Hierapolis'in Pessinus kadar etkili bir kent olup olmadığı şimdilik tam olarak kesin değildir. Bu noktada Strabon konuyla ilgili şöyle yazmaktadır:"...Burası o kadar yoğun ve puslu bir buharla doludur ki insan zemini zorlukla görebilir. Parmaklığın çevresine yaklaşan herhangi bir kimse için hava zararsızdır. Çünkü sakin havada buhar dışarı çıkmaz. Fakat parmaklıktan içeri geçen herhangi bir hayvan derhal ölür. Oraya sokulan boğalar düşerler ve ölürler. Ben içeriye güvercinler attım hemen öldüler. Fakat hadım olan Galluslar içeriye rahatlıkla girer, çukura yaklaşır, aşağı sarkar,

Pergamon kralları Eumenes II ve Attalos II ile Attis unvanlı rahipler arasındaki politik yakınlaşmayı gösteren belgeler M.Ö. 163 – M.Ö. 156 yılları arasına tarihli yedi adet Grekçe yazılmış mektuptur[104] ki bunların genelinden anlaşılan Pessinus kentinin M.Ö 3. ve 2. yüzyıllarda tanrıça tasvirli sikkeler basan bağımsız küçük bir tapınak devleti olduğu ve Galluslar tarafından yönetildiğidir.

M.Ö. 2. yüzyılda Pessinus'un artık Galatların denetiminde olduğunu göstermektedir. Galatlar aynı yüzyıl içerisinde on kişiden oluşan rahipler kurulunun beş üyesinin kendi aralarından seçilmesi hakkını elde etmişlerdir. On rahibin en eski üyesi de başrahip olma hakkını kazanmıştır. Battakes unvanlı bir Galatlı, Attis unvanlı rahip ile başrahipliği paylaşmıştır. M.Ö. 58 yılında Pessinus'daki Ana Tanrıça rahiplerini atama yetkisi Galatların Trokmeler boyuna verilmiştir ki bundan sonra Pessinus, önce Galatların egemenliğine ardından da Roma'nın denetimine girmiş ve bir daha da eski günlerine dönememiştir.

Anadolu'nun dışında ise rahipler pek de hoş karşılanmamışlar gibidir. Öncelikli olarak Grek filozoflarının gözünde Tanrıça ve onun rahipleri uygarlaşmamışlığın bir sembolüdür, yani rahiplerin davranışları Helen tarzı değildir.

---

hatta nefeslerini tutarak bu sayede (ben onların yüzlerinde kusacaklarmış gibi bir ifade gördüm) belirli bir derinliğe kadar inerler. Hieropolis'deki Galluslar hakkında yapılan en ilginç açıklama, onlara "tarihin ilk travestileri" denmesidir. Hierapolis'de (Pamukkale) yapılan bir Kybele ayinine katılan Samosatalı Lucian'ın gördüklerini anlatmasından yola çıkarak bu yargıya varan Korkmaz, Lucian'ın yazdıklarını şöyle aktarır: "Kalabalık tapınakta toplandı. Çok sayıda rahip adayı ellerini kollarını sallayıp birbirlerinin sırtlarına vurarak gösteriye başladılar. Yanlarındaki çalgıcılar dizeler, kutsal ilahiler söylüyorlardı. Bu gösteriler tapınağın dışında yapılıyor, göstericiler tapınağa girmiyorlardı. Bu sırada kendini Kybeleye adamaya karar vermiş bir delikanlı elbiselerini çıkarıp çığlıklar atarak kalabalığın ortasına geldi. Uzun yıllardan beri bu iş için kullanılan bıçağı kaptı ve cinsel organını kökünden kesti, elinde kanlı parçayla bütün kenti koşarak dolaştı. Kestiği organını evlerden birine attı, o evin sahipleri kadın elbiseleri ve takılar ve' ona. " (A. Korkmaz, **Fallus ve Kybele**, Bilim ve Ütopya, Nisan 1997, ss. 34-35).

[104] Mektuplar, 1859 yılında, Sivrihisar'daki Ermeni mezarlığına sonradan nakledilmiş Pessinus'daki Kybele tapınağına ait üç adet mermer blok üzerine yazılı olarak bulunmuştur. Pessinus'daki en büyük rahip ile Pergamonlu Attalidler arasındaki haberleşmeyi içeren mektuplar, kral II. Eumenes tarafından kardeşi II. Attalus'a gönderilmişlerdi. Bloklar üzerine yazılmış olan mektuplar C. Bradford Welles tarafından tercüme edilmişlerdir. (C. B. Welles, **Royal Correspondencein the Helenistik Period**, New Haven, 1934). Mektuplardan anlaşılan, rahiplerin Pergamon ile olan ilişkileri sürdürme niyetinde oldukları, buna karşı olarak da Pergamon'un kutsal merkezi kendi amaçları doğrultusunda kullanma isteğidir. Ancak Pergamon, Roma'nın isteklerini her zaman Pessinus'un isteklerini önünde tutmuştur. Aslında bir bakıma da Pergamon ilişkilerde daha baskın taraf olmuştur. Bu mektuplarda Tanrıça kültü ile ilgili çok az bilgi vardır. Yani Pergamon krallarının düşüncesinde de buranın dinselliğinin tehlikeye düşmesinden ya da korunmasından çok Galatlar ile sınır olan bu bağımsız bölgede kontrolü kendi denetimlerinde tutabilmektir. Mektupların birer belge olarak en önemli tarafı, bölgede hem dinsel hem de politik anlamda Phryg gücünün sonunun geldiğini göstermesidir. (L.E. Roller, s. 194). Arıger'in açıklaması oldukça iddialıdır. Buna göre Pessinus çok daha önemli bir konumdaydı ve Pessinus'da Attis rahibi olmak oldukça önemli bir avantajdı. Bu ünvan, Anadolu'yu Roma'ya bağlayan Pergamon kralları Attaloslara bile söz geçirecek güce sahipti." (B. Anger, s. 7).

Tanrıça'nın rahibine karşılık gelen "Gallus" sözcüğünün Grek edebiyatındaki kullanımı Greklerin bakış açısını da yansıtmaktadır. "Gallus" terimi, en iyimser bakış açısıyla, sorunlu bir etnik grup şeklinde açıklanırken, kötümser bakış açısıyla, yıkıcı ve barbar bir topluluk olarak belirtilmektedir. Grekler bu rahip grubunu 'Galatyalı yabancı rahipler' şeklinde tasvir ederek aşağılayıcı bir tavır içerisinde olmuşlardır. Bu yaklaşımın sonuçları edebi eserlere yansırken, hem Tanrıça kültüne hem de rahiplere karşı genel bir olumsuz tutuma da neden olmuştur[105]. Geç döneme tarihli kimi kaynaklar bu yaklaşımı doğrular niteliktedir. Örneğin, 4. yüzyılda yaşamış ve Roma'nın son pagan imparatoru Iulianos, Tanrıların Anası'na yazdığı methiyede Atinalıların, Gallus rahibine olumsuz bakışını açıkça belirtir[106].

Sonuçta şunu söyleyebiliriz ki, kökeni ne olursa olsun "Gallus" sözcüğü, Anadolu'dan batı dünyasına geçen bir sözcük olup, eskiçağa özgü bir din adamı grubunu anlatmak için kullanılmıştır[107]. Ana Tanrıça efsanesindeki en önemli kahraman "Attis", zamanla bir rahip unvanı olarak kullanılırken, kendilerini Attis'e benzetmeye çalışan "Gallus"lar ise daha genel bir anlam kazanarak Tanrıça'nın rahipleri olarak belirtilmişlerdir.

Elmalı yakınındaki Bayındır köyünün 750 metre kadar güney-güneybatısında bulunan Çağıltemeller mevkiinde bir tarla içinde Antalya Müzesi tarafından kazılan bir şapelde devşirme taş olarak kullanılmış bir kaide üzerindeki yazıtta, *dekaprotos* ve *Zeus rahibi*, Terponell-'li' Silloas oğlu Diogenes, öldükten sonra çocukları tarafından onurlandırılıyor (Şekil 2)[108]:

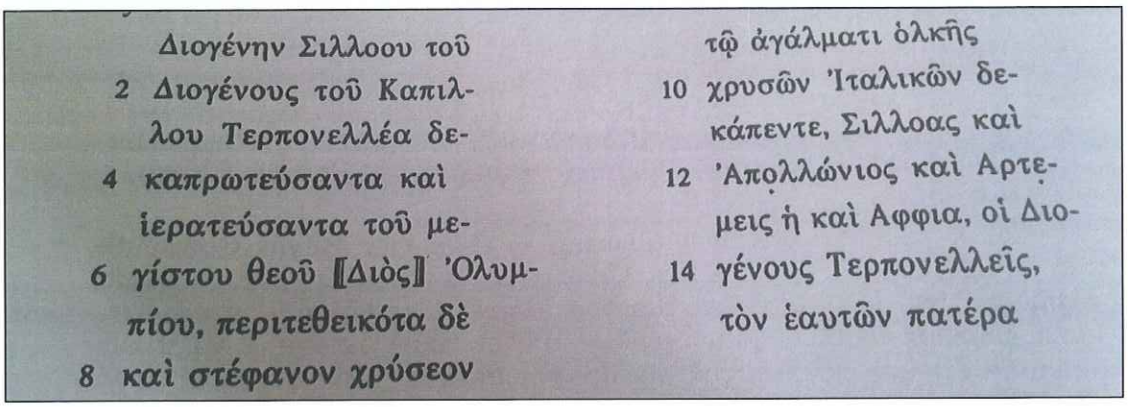
[105] Roller, s. 230. Pachis, Hellenistik dönemde Grek dünyasında kült serernonilerinin "mistik-orjistik (gizli ve ahlak dışı ayinler)" taraflarını incelediği makalesinde, Kybele'nin buradaki yerel tanrıçalarla birleşerek ya da benzeşerek (analojik) Grek panteonu tarafından asimile edildiğini, ancak öncelikli olarak orjistik törenlerinden dolayı külte hoş gözle bakılmadığını belirtmektedir. (Panayotis Pachis, **"L'elementorgiastique dans le culte de Kybele"**, Kybele, Attis and Related Cults: Essays in Meınory of M.J. Verınaseren., Leiden, 1996, ss. 193-222).

[106] Iulian, Orationes, V."...ne kadar önemli Deo, Rhea ve Demeter gibi ne derece onurlandırılmış bir tanrıça olduğunu anlamadan, dinde yenilik getiren biri olarak Gallusu küçük görerek kovdukları söylenir".

[107] İznik, s. 133.

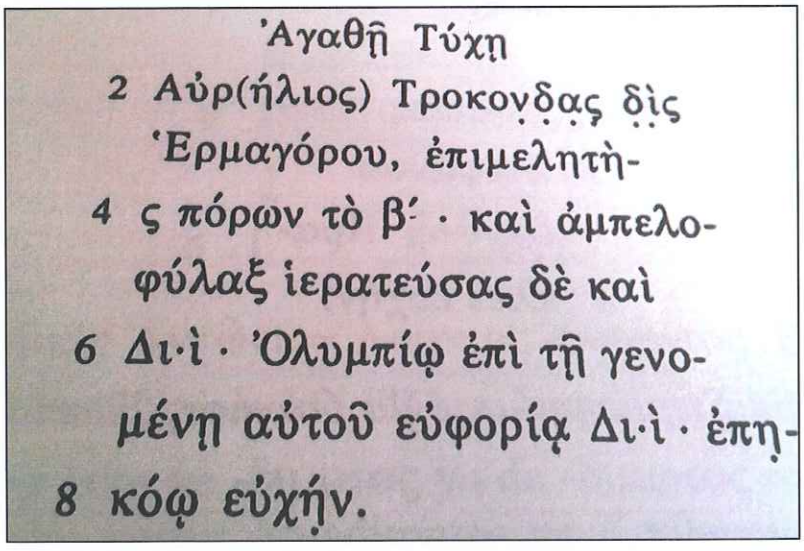
[108] **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, ''Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar'', Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991, s. 183.

Şekil 2

''Diogenes'in çocukları terponel-'li Silloas, Apollonios ve Artemeis, diğer adıyla Affia, babaları dekaprotos (yani 10 memurdan oluşan kent kurulunun üyesi), en büyük tanrı [Zeus] Olympios'un rahibi, 15 altın denar ağırlığında bir çelenkle (tanrının) heykelini süsleyen, Kapillos oğlu Diogenes oğlu Silloas'ın oğlu Terponell-'li Diogenes'i saygıyla anarlar.''

Şekil 3

''(Görevinde) ikinci yılını idrak eden gelir memuru ve Zeus Olympios'un rahipliğinde bulunmuş bağ bekçisi, Hermagoras oğlu Trokondas'ın oğlu Aurelius Trokondas, (rahiplik görevinde gösterdiği) beceri için İşiten'' Zeus'a (bu) adağı (sundu) (Şekil 3).[109]''

[109] **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s. 189.

1.3. SUNULAR VE KURBANLAR

Tanrı ya da tanrılara yapılan sunular gerçekte bir rüşvet, şükran ve diyetin ödenmesidir. İnsanoğlunun dilekleri için yaptığı sunular rüşvet, bu dileklerin gerçekleşmesi sonucunda yaptıkları şükran, cezalandırılmaları sonucunda ödedikleri kefaret sunuları da bir diyetin ödenmesidir[110].

Kurban etme, su ve şarap sunma ya da göğün ve yer altının tanrıları adına sunulan yakılmış yiyecekler her şeyden çok daha fazla Yunanlıların tanrılarıyla ilişkisini tanımlayan uygulamalardı. Tahmin edilebileceği gibi kurban ritüelleri katı kurallara bağlıydı. Hayvan kurban edilecekse bu, koyun, keçi ve öküz gibi evcil bir hayvan olabilirdi. Gürültülü bir alay ölümünü sevinçle karşılayacağı bir etki yaratarak hayvanı sunağa götürürdü[111].

Tarihte kurban konusunu ilk ele alan düşünürün Platon olduğu ve kurbanı, tanrılara sunulan bir armağan olarak nitelediği bildirilir. Ayrıca kurban türlerini, Antik Yunan'da ilk kez Theophrastus'un sınıflandırdığı ve buna göre kurbanların övgü, şükran (teşekkür), dilek (rica) ve ölülerin ruhlarına sunulanlar olmak üzere dört kategoride toplandığı ifade edilmektedir. Bazı bilim adamlarınca da kurban, doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun düşmanlığını en aza indirmek için doğaüstüne sunulan özgün bir armağan olarak tanımlanır[112]. Çeşitli toplumlarda ve değişik dinlerde, kurban keserek çeşitli tanrılara (ilahlara), azizlere, ölü ruhlara ve meleklere ulaşılmaya çalışılır[113]. Kurban tüm inançlarda kanlı ve kansız olarak iki biçimlidir. Kanlı kurbanlar, insan ve hayvan kesiminden, kimi ilkellerde görüldüğü gibi vücutlarından bir parça kan akıtma geleneğine kadar çeşitli biçimlerde yapılır. Kansız kurbanlar ise çeşitli yiyecek ve içecek maddelerinin adak (sungu) olarak verilmesidir. Burada, hayvanlardan elde edilen ürünlerle, buğday, arpa gibi bitkilerle, ayrıca zeytinyağına karıştırılmış, ekmek ve çörek gibi şeyler kullanılır. Adak, tanrıya ya her zaman malı olmak üzere ya da o an için haz vermek üzere sunulur[114].

---

[110] N. Şahin, s. 196.
[111] Freeman, s. 229.
[112] G. Erginer, **Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 15-85.
[113] T. Feyizli, **İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban**, Öğretmen Yazarlar Dizisi, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993, ss. 61-91.
[114] Altan Armutak, Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, s. 2.

Kurban sunma biçimleri de sunulanın niteliğine göre değişir. Yiyecek içecek gibi şeyler mezarlara, sunaklara ya da kutsal olarak bilinen yerlere bırakılır. Gök tanrılara verilecek kurbanlar için yüksek yerler seçilir. Yer tanrıları için toprağın üstü veya içi yeğlenir. Deniz tanrısı için ise en uygun yer denizdir. Kimi zaman, değerli olan bir şeyin yerine geçmesi dileğiyle tanrılara değersiz bir şey de sunulabilir. Bir öküzü kurban etmek yerine tanrılara çok daha değersiz bir bitki sunulabilir. Burada sembolik bir kurban ve bir iyi niyet söz konusudur[115].

Eski Yunan uygarlığında yakarma, şükran ve arınma kurbanları çok yaygındır. En büyük kurbanlarını tanrılar tanrısı Zeus'a adamışlardır. Hayvanları kurban etme yöntemleri inceden inceye saptanarak tapınağın duvarlarına asılmıştır. Tanrılara erkek hayvan, tanrıçalara ise dişi hayvan, gök tanrılara az tüylenmiş ve beyaz, yeraltı (öte dünya) ve deniz tanrılarına siyah, ateş tanrılarına ise kızıl/kırmızı renkli hayvanlar kurban edilir. Ayrıca Yunanlılarda üçlü kurban (*suove taurilia*) ve yüzlük kurban (*hekatombe*) şeklinde de hayvanların kurban edildikleri görülür. Kurbanı tanrılara sunan kişinin başı çelenklidir. Kurban edilecek hayvanın ise alın kılları kesilip yakılır ve üstüne arpa ile şarap saçılarak kutsanır. Hayvanlar dua, şarkı ve dans eşliğinde kurban edilirler. Genellikle Eski Yunan'da ilahi bir güce sahip olan boğanın kurban edilmesi çok yaygındır. Böylece boğanın sahip olduğu kudretin insana geçeceğine inanılır. Bunlarda domuz yenildiği gibi kurban da edilir. Tapınaklarda bulunan rahipler, kurbanların kesiliş törenlerine başkanlık ederler. Bu şekilde takdis edilmiş hayvan ya kesilir ya olduğu gibi yakılır ya da bir organından kan alınır. Buna göre kurbanlık hayvanlara uygulanan işlem iki ana grupta toplanabilir. Bunlardan ilki "*sphagia*" adı verilen ve özellikle gece, alçak bir taş platform üzerinde tamamen yakılan, eti hiç yenmeyen ve tümüyle tanrılara sunulan kurbanlık hayvanlardır. Diğeri ise daima gündüz ve özellikle sabahleyin yüksekçe bir taş ya da taş yığını üzerinde yakılarak kurban edilen ve etlerinin bir kısmı tanrılara sunulurken, geriye kalan belli yerleri de törene katılanlar tarafından yenilen hayvanlardır. Eski Yunan'da sayıları oldukça kabarık olan tanrı ve tanrıçalara, her biri için belirlenmiş ritüellerde evcil hayvandan, yabani hayvandan, kuşlardan ve hatta balıklardan kurbanlar sunulmuştur. Burada kurbanı sunan kişi, yıkanarak arınır

[115] Veyis Örnek, **100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek**, Bilgesu Yayıncılık, 2004, s. 3.

ve sunakta yanan ateşe şarap döküp arpa taneleri saçar. Kurbanın tüylerinden bir kısmını da bu ateşe atar. Bir rahip tanrıya övgüler düzer, şükranlarını sunar ve yardımlarını diler. Bazı ritüellerde hayvanın bağırsakları ayrıca pişirilerek, toplu kutlama başlamadan önce bundan tadılır. Tanrı bu törenlerin şeref konuğudur. Kurban olarak sunulacak hayvanların sakat olmamasına, en iyi ve en kusursuz hayvanlar arasından seçilmesine özen gösterilir. Ayrıca yılda bir kez bir at, tanrılara kurban edilir. Eski Yunan'da insanlar da kurban edilmiş ancak geç klasik antikitenin Yunanlıları insan kurban etmenin her çeşidini ahlaksızlık olarak görmüşlerdir[116].

Zeus'a yapılan sunularda ağırlığın hayvan sunularında olduğu görülür. Gerçekte de tüm tanrı ve tanrıçalara yapılan sunularda da hayvan sunusunun diğer sunulardan genellikle fazla olduğu bilinmektedir. Hayvan sunusu erken dönemlerde tanrılara yapılan insan sunusunun giderek yerini hayvan sunusuna bırakmış bir geleneğin devamıdır. Homerik dönemde dahi insan sunusunun yapıldığı Iliada'dan bilinmektedir. Antik dönem yazarlarından Seneca'nın *Troialı Kadınlar* adlı eserinde de genç kız kurban edildiğinden bahsedilir[117]:

> *CALCHAS*[118]
> *Bedeli ağır olan yollar gösteriyor yine Yunanlılara, kader:*
> *genç kız kurban edilmeli, Thessalialı önderin mezarına;*[119]
> *bir Thessalialı gelin gibi giyinmeli ama,*
> *ya da bir Mycenaeli, bir Ionialı gelin gibi,*
> *ve Pyrrhus götürmeli bu gelini babasına:*
> *kız ancak böyle verilecek töre gereğince; bir tek sebep değil ama ...*

Grek kentlerinin en önemli yerel tanrısı olan Zeus Akraios ya da Zeus Askraios kültünün kökeninin Yunanistan'daki Arkadia olduğu ileri sürülmektedir. Tanrı adına düzenlenen tören alaylarına kılavuzluk yapan mucizevî hayvanlar ve bu

---

[116] Armutak, ss. 8-9.
[117] Seneca, **Troialı Kadınlar**, çev. Çiğdem Dürüşken, Kültür Yayınları, 2009, s. 24.
[118] Calchas: Yunan mitolojisinin ünlü kâhini. Apollo tarafından, kendisine kuşbilicilik (augurluk) yeteneği armağan edilmiştir. Aulis'te, Yunan ordusu Troia seferine çıkmak üzereyken, kâhin Calchas Agamemnon'un kızı Iphigenia kurban edilirse, Yunan gemilerinin yola çıkabileceğini söylemiştir.
[119] Genç kız: Polyxena.

hayvanların kendilerini isteyerek tanrılara sunduklarına ilişkin birçok mythos söz konusudur. Özellikle de Karia bölgesi için birçok örnek verilebilir[120].

Antik yazarların anlatımı ve sikkelerin de gösterdiği gibi Zeus Askraios adına Halikarnassos'da yapılan törenlerin, Leleg'lerin en eski kült merkezlerinden biri olan Pedasa'dan başladığı ve buradan yola çıkan tören alayının Halikarnassos'a ya da yakınlarında bir yerde bulunan tanrının kutsal alanına geldiği ve kurban töreninde tanrıya sadece keçilerin sunulduğu anlaşılmaktadır[121].

Lykia bölgesinde Dereköy'de bulunmuş olan bir yazıt, tanrının burada bir kültü ve tapınağı olduğunu ortaya koymuştur. Tanrının Dağ Tanrısı işlevinde olduğu biliniyor. Ancak buradaki tanrının eski Lykia tanrısı *''Trqqas''*[122] ile bir ilişkisinin olup olmadığı da irdelenmiştir[123]. Bu yazıtın A kolonunda külte yönelik ritüel de anlatılmaktadır. Buna göre, Tanrı adına kutlanan bayramın *Panemos* ayında yapıldığı ve Zeus'un rahibinin töreni başlattığı anlaşılmaktadır. *Dystros* ayının 20. günü, iki çocuk yarışmak üzere tepeye gidiyorlardı. Yazıta göre rahip, köyde bulunan her çömlekçi atölyesinin çömlekçilerinden bu yıldan itibaren her yıl on beş çatı kiremiti (*stroter* ve *kalipter* olarak) vermelerini istemiştir. Çömlekçilerin çatı kiremitlerinin yanı sıra küçük kapları da sunu olarak verdikleri yine bu yazıttan anlaşılmaktadır. Ayrıca hayvan derisi satışından da bahsedilmektedir. Bu derilerin, tanrıya kurban olarak sunulmuş olan kamu koçlarına ait deriler olabileceği ileri sürülmüştür[124].

Bithynia'da Ancaklar-Gölpazarı'nda bulunmuş olan bir yazıt üzerinde:

"Uğurlu olsun
Yüceler yücesi Zeus Arkhagathos'a
Haberci kuşu, yükseklerden uçan şu kartal (heykelini)
Nikadas adadı
Ey baba Kronosoğlu
senin buyruklarına uydum böylece
sen verirsin çünkü güzeli (ve) iyiyi dindarca yakarana

---

[120] N. Şahin, ss. 11-12.
[121] N. Şahin, ss. 11-12.
[122] Bu tanrı için bkz. H. Metzger-G. Siebert, **Fouilles de Xanthos IX**, 1992, s. 29.
[123] M. Wörrle-W. W. Wurster, **Dereköy: Eine Befestigte Siedlung im Nordwestlichen Lykien und die Reform Ihres Dörtlichen Zeuskultes**, Chiron 27, 1997, s. 424.
[124] Wörrle-Wurster, s. 423: Hayvan deri satışı hem rahipler hem de devlet için önemli bir gelir kaynağı idi. bkz. Debord, Anatolie, 195-196. Gerçekten önemli gelir kaynağı olan kurban derileri, bugün de, ülkemizde Kurban Bayramlarında, dini ve resmi kurumlar tarafından toplanmaktadır. Bu geleneğin de kökenlerinin çok tanrılı dinlerden geldiğinin güzel bir kanıtı, Lykia bölgesinde bulunmuş olan yazıttır.

(Ben) M. Cassius Poplianus
Nikadas, babam Cas(sius)
Nikadas dedem Demetrius'dan beri
(aile mesleğimiz olan) pazar yeri yöneticisi,
ömür boyu içki dağıtım ve kontrol başkanı
ve gymnasion yöneticisi
ve yazman ve yeni kurulan
tapınağın yapım işlerine bakan
(kimse olarak) rüyamda aldığım
buyruk uyarınca bu kartal (heykelini)
sunmakla birlikte
Zeus Arkhagathos'a adadım[125]".

şeklinde yazmaktadır. Yazıtta sunuyu yapan kişinin yeni bir tapınağın yapım işleri ile de ilgilendiği anlaşılmaktadır[126].

Rhodos adasında görülen kültlerden bir tanesi olan Zeus Atabyrios, adını adadaki Atabyrion dağından almıştı ve orada "*Atabyrion Dağının Zeus Atabyrios*" u olarak tapım görüyordu. Kült Karia bölgesinde Rhodos Perea'sında Loryma'da (Bozok'da) görülür. Burada bulunmuş olan ve M.Ö. 3. yüzyıla tarihlenen bir sunak üzerindeki yazıttan, sunağın Rhodos'lu askerler tarafından tanrıya adandığı anlaşılmaktadır. Yine Loryma'da Zeus Atabyrios kutsal alanında bulunmuş ve külte yönelik yaptırımlar içeren dekrette tanrının adı geçmektedir[127]. Dekrette tanrıya yapılacak sunular da belirtilmektedir. Buna göre tanrıya, bir koç, bir domuz, bir koyun ve boynuzlarına bir çelenk takılmış olan boğa sunuluyordu[128]. Ayrıca kurban sunusu yapan kişinin aynı zamanda kurabiyeler de sunması gerekiyordu.

Tanrı Zeus Epekoos epitheti, Aiolis bölgesinde Maldan'da bulunmuş olan bir stelin üst parçası üzerinde geçer[129]. Bithynia bölgesinde, Sarıhocalar-Gölpazarı

---

[125] N. Şahin, İznik II-1, Sayı: 1071.
[126] N. Şahin, s. 24.
[127] W. Blümel, **Die Inschriften der Rhodischen Peraia**, Sayı: 1, 1991, s. 4-5; Bresson Peree, **Recueil des Inscrpitions de la Peree Rhodienne**, Sayı: 186, 1991, s. 167.
[128] Peree, s. 167.
[129] F. Kolb ve M. Zimmermann, **Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung**, EA 16, 1990, s. 123.

yöresinde bir sunak üzerinde ise, Zeus Olympios ve Epekoos olarak geçmektedir. Sunak üzerindeki yazıtta:

> *''Uğurlu olsun*
> *Ulu ve (duaları) işiten*
> *Zeus'a adağı, efendilerinin*
> *hayrına çiftlik kahyası*
> *Cosmianus (sundu)''*[130]

denmektedir.

Troas bölgesinde Assos'da bulunmuş olan ve bugün İstanbul Müzesi'nde korunan bronz tablet üzerinde tanrı Zeus Kapitolios adı geçmektedir[131]. Ionia bölgesinde Smyrna, Teos[132], Karia bölgesinde Menderes üzerindeki Antiokheia'da Traianus, Antonius Pius ve Commodus sikkeleri üzerinde Zeus Kapetolios olarak geçer. Koraza'lı (Panamara'daki demos'lardan birinin adı) Markos Sempronios Clemens adlı bir kişinin yaptığı görevler arasında Zeus Kapetolios'un *''Theophilos'u''* ve rahipliği de geçmektedir[133]. Bu külte bağlı olan rahibelerin adak olarak saçlarını tanrıya sundukları bilinmektedir.

Karia bölgesinde Ula yakınında Kasossos'da yerel bir kült olan Zeus Kasosseon kültü görülmektedir. Burada bulunmuş olan yazıtlardan üç tanesi kült ile ilişkili bilgiler vermesi açısından ilginçtir. Yazıtlardan biri, rahipliğin satışı ile ilgili olup, yapılması gereken işlemler şu şekilde belirtilmektedir[134]: 1' Kurban töreni için tanrıya peynirli çörek sunulurken, bir boğa kurban edilecek, rahip iki min'den az ağırlıkta bir but alacak, ayrıca koç'un seçeceği bir bacağı ile derisini alacak, burada toplanmış olan halk ise, çifte pay alacaktır. 2' Bu kutsal alanın tüm masrafları Kasosseis tarafından karşılanacaktır. Rahibeliği satın alacak kişi, kutsal olan hazinesine, ilki *Dios* ayında, ikincisi *Xandikos* ayında, üçüncüsü ise *Hyberberetaios* ayında olmak üzere üç kez para ödeyecektir. Burada aynı zamanda kutsal bir görev olan rahibeliğin satın alınabildiğini de görüyoruz.

---

[130] N. Şahin, II-1, Sayı: 1057.
[131] R. Merkelbach, **Asos**, Die Inschriften von Assos, Sayı: 26, 31, 1976, ss. 51-59.
[132] H. Schwabl, **RE X A 1**, 1972, col. 318, 60.
[133] Laumonier, s. 278.
[134] N. Şahin, s. 73.

Atina'da Zeus Polieus adına kutlanan törenler vardı. Bu törenler Atina'da Attika takviminin son ayı olan *Skirophorion* ayının 14. günü ayın dolunay olduğu günde kutlanıyordu. Atina'daki bayramların ilk kısmı tahıl ürünlerinin kutlamasına yönelik olup, rahip tanrıya hasatın ilk ürünlerini buğdayla arpa tanelerini karıştırarak sunmanın yanı sıra bunların unlarından yapılmış kurabiyeler de sunuyor ve saf su ile libasyon yapıyordu. Atina'da Zeus Polieus bayramının ilk bölümünde yapılan libasyona karşın Iliaka'da tanrılara yapılan sunular arasında kokulu otlarla yapılan tütsü sunusu *Libanotos* vardı. Bu aromatik bitkiler arasında en tanınmışlarından biri *myrrha* idi[135]. Bunlar ya tek ya da kurban hayvanı ile birlikte (kokuları bastırmak amacıyla) kullanılıyorlardı. Kuru sunu olarak adlandırılan sunular arasında yer alan aromatik bitkilerin yakıldığı *Thymiaterion* ve *Libanotris* adı verilen tütsü kapları da kültlerin vazgeçilmez elemanları arasında yer alıyorlardı[136].

Tanrıça Meter, Yunan kült geleneğinde halka açık kutsal alanlarda tapınılan ve kendisine yüzlerce kişisel adak sunulan dikkat çekici bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tanrıçanın atribülerinin kaynağı ve anlamı hakkında yararlı gözlemler yapılabilir. Tanrıçanın sağ elinde tuttuğu yayvan kap, belki de ayırıcı özelliği en az olan atribüdür. Çünkü böyle bir kap bazı Yunan tanrılarının elinde de bulunabiliyor. Bu kap tapınıcıların tanrılara sunduğu sıvı adakları simgelediği için figürün tanrısal bir varlık olduğunu gösterir. Phrygia'daki Matar betimlerinde de buna benzer bir kap görülür. Doğal olarak orada Phrygialı tanrıçanın elinde bir Phryg kabı vardır. Yunanlıların phiale kullanması belki de Phryg kabının yerine bir Yunan kabını geçirmekten başka şey değildi. Ancak bu değişikliğin anlam bakımından ciddi bir farklılığı var. Phrygialı Matar'ın elindeki Phryg kabı, insanların günlük yaşamlarında kullandıkları sıradan bir kaptı, Yunan phiale'si ise daima adak sıvısı dökmekte kullanılan bir dinsel tören kabıydı. Bu kabın Yunan Meter adaklarında bulunması Yunan tanrıçasının figürüne dinsel bir boyut katıyor. Şu da var ki Yunan phiale'si normalde adak sıvısını tüketmekte değil sunmakta yani sunu almak için değil sunu yapmak için kullanılırdı. Yani bu kap tanrıçanın karakterini değil taraftarlarının onun onuruna yapacakları eylemleri belirtiyor.

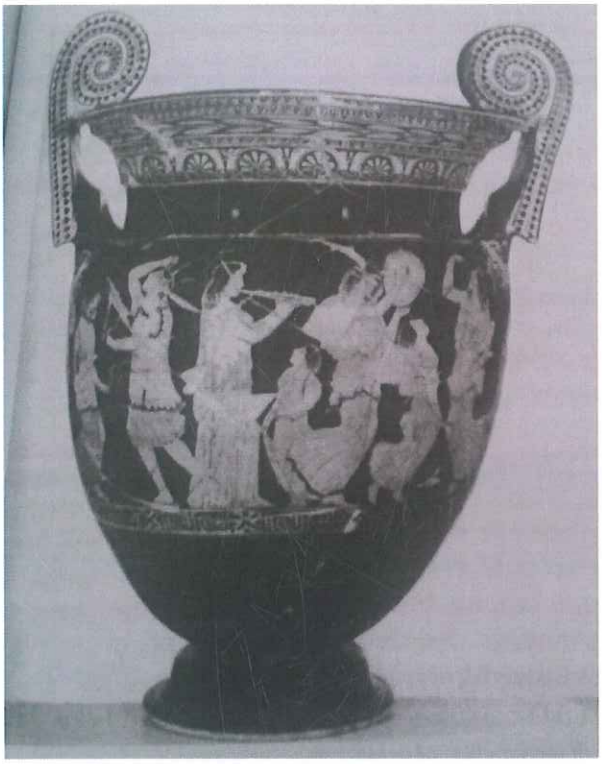
---

[135] Smyrna kentinin isminin, Myrrha ile ilişkili olduğu söylenir. Bkz. E. Akurgal, **Eski İzmir, 1. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu, 1983, s. 11.
[136] N. Şahin, s. 156.

Yunan Meter adaklarındaki aslan, tanrıçanın gücünü ve egemenliğini simgeler, aynı zamanda tanrıçanın Doğulu geçmişini ima ederek onun yabancı kökenli olduğunu hatırlatan değişmez bir özellik oluşturur.

Ferrara'da bulunan kırmızı figürlü bir Attika kraterindeki bir sahne, tapınıcıların iki tanrısal varlık onuruna yaptıkları dinsel töreni canlandırmaktadır (Şekil 4)[137]. Vazo yüzeyine sıralanan figürlerin başında yüzü tanrıçaya dönük bir kadın, sonunda da tanrının solunda duran ve sırtı naiskosa dönük olarak flüt çalan bir erkek görmekteyiz. Sıranın başındaki kadın alçak bir sunağın yanında durmakta ve başında gizem dinlerinin kutsal eşyalarını içeren bir sepet taşımaktadır. Sepet bir örtüyle kapatılmıştır, çünkü içindekiler açıkta sergilenmeyecek kadar değerlidir.

Şekil 4

Bazı adak kabartmaları üzerinde bireysel tapınma sahneleri vardır. Thasos'da bulunmuş olan bir örnekte sunu niteliğindeki güvercinlerle birlikte nişin içindeki

[137] Roller, s. 156.

tanrıçaya yaklaşan iki kadın görülmektedir (Şekil 5)[138]. Pire'de bulunan ve M.Ö. 4. yüzyıla ait olan bir kabartmada tanrıçaya seslenen bir erkek figür görülür. Şimdi Venedik'te olan M.Ö. 2. yüzyıl tarihli bir yapıtta ise Meter'in huzurundaki bir anne ile kızı betimlenmiştir. Bu tip bireysel adaklar, ülke içindeki Meter tapınaklarının yanında çok sık bulunan ve doğal olarak Yunan dünyasının her yanına dağılan yüzlerce Meter heykelciğini ve kabartmayı açıklıyor olsa gerek.

Şekil 5

Strabon'da geçen Meter Aspordene tapınağının varlığı Schuchhardt'ın 1887 yılında Aspordenon Dağı 'nda yaptığı çalışma sonucu ortaya çıkarılan Mamurt-Kale harabeleri ile ispatlanmıştır[139]. 1909 yılının Eylül ayında kutsal alanda gerçekleştirilen kazılarla Meter Aspordene kültünün varlığı kesin olarak kanıtlanmıştır. Tapınak alanındaki kazılarda gün ışığına çıkarılan bir arşitrav yazıtı tanrıçanın kültünü saptamak ve değerlendirmek amacıyla yapılan araştırmada temel kaynak olarak kullanılmıştır. Tanrıça bu epithet altında koruyucu tanrı işlevine sahip olarak söz konusu arşitrav üzerindeki yazıtta şu şekilde geçmektedir:

"Attalos'un oğlu Philetairos (bu tapınağı) Tanrıların Anası 'na (sundu)"

M.Ö. 3. yüzyıla tarihlendirilen arşitrav üzerindeki adak yazıtından tanrıya ait Mamurt-Kale'deki kutsal yapının daha ilk hükümdar Philetairos tarafından kurulmuş

[138] Parlak, s. 156.
[139] Çapar, s. 192, Meter Aspordene epithetiyle o dağın tanrısı anlamında koruyucu tanrı kültüne sahip olarak tapınım görmüştür.

olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda tapınak Attaloslar tarafından uygulanan bir dış politika örneği olarak da karşımıza çıkmaktadır. Herhalde tapınağın bağışlanması sadece ana tanrıçaya duyulan bir inancın gereği tanrıya sunulan bir adağın yerine getirilmesi olarak algılanamaz. Belki de Philetairos'un verimli Magnesia Ovası'na hükmetme yolu olan bu dağı sağlam bir biçimde elinde tutma isteği ve bunu komşularına ve düşmanlarına gösterme arzusudur, çünkü Pergamon devleti M.Ö. 3 yüzyılın ilk yarısında yani daha kuruluş yıllarındadır. İlk anıtsal formunu Attaloslar hanedanının kurucusu Philetairos (M.Ö. 283-263) zamanında elde eden Dor düzeninde inşa edilmiş olan Meter tapınağı arkeologlar tarafından mimari bakımdan hemen hemen Pergamon kentinin ayakta kalan en eski kutsal yeri olan Athena Tapınağı 'na benzetilmektedir.

Günümüze sadece kalıntıları kalan bu tapınağa ait kutsal alanda yürütülen çalışmalar sonucu başlangıç dönemi karanlıklar içinde kalan öncü bir kült alanının varlığından da söz edilmektedir. Ancak bu en eski kült alanının daha o zaman bir küçük tapınaktan oluşup oluşmadığı her ne kadar bilinmiyorsa da büyük bir olasılıkla M.Ö. 3. yüzyıldan daha gerilere uzanmaktaydı. Kutsal alanda yapılan kazılar sırasında gün ışığına çıkarılan diğer iki yazıt da en az yukarıda sözünü ettiğimiz arşitrav yazıtı kadar değerli olup tanrıçanın kültünü saptamak amacıyla kullandığımız önemli bir başka belgedir[140].

Söz konusu yazıtlardan ilki Philetairos'un akrabası tarafından karısı adına yaptırılan bir heykel kaidesi üzerindeki onur yazıtıdır. Bu onur yazıtı, Attalos'un Seleukos komutanı I. Akhaios'un kızı olan eşi Antiokhis'in bronz bir heykelini yaptırdığını göstermekle birlikte Philetairos'dan sonraki Attalosların da tanrıçaya gereken saygıyı gösterdiğine ve gereken değeri verdiğine tanıklık etmesi açısından çok önemlidir. İkinci yazıt 1907 yılında Hepding ve Schazmann tarafından Schuchhardt'ın Mamurt-Kale harabelerini kontrol ettikleri sırada gün ışığına çıkarılan andezitten yapılmış bir heykel altlığı üzerindeki yazıttır. Yazıtta şöyle denmektedir:[141]

"*Kral Attalos Soteros için rahibe Metreis ...* "

---

[140] Hüseyin Üreten, **Helenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 187.
[141] Conze ve Schazmann, ss. 6-7.

Yazıt, Meter tapınağında görev yapan tanrıçanın rahibesi Metreis' in Kral I. Attalos Soteros'a tapınağa yaptığı önemli bağışlar nedeniyle şükran sunusunda bulunduğundan söz etmektedir.

Ayrıca tapınak alanında bulunan gündelik hayata dair küçük buluntular, terrakottalar ve çok sayıdaki diğer kült objeleri de bu çalışmada en az yazıtlar kadar tanrıçaya ve kültüne verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gün ışığına çıkarılan arkeolojik bulguların pek çoğu Helenistik döneme ait olup bunun yanında kilden yapılmış hayvan figürlerinden oluşan kaba kült objelerine de rastlanmaktadır. Bunlar işçilik bakımından kırsal sanat çalışmasının ürünleri olarak görülmekle birlikte niteliği ne olursa olsun tanrıçaya ait kült objelerinin bu kadar çok sayıda olması dağ kültünün ne kadar fazla sevildiğini göstermesi açısından çok önemlidir. Örneğin, Mamurt Kalesinde bulunan kırık çanak çömlek parçaları arasında ele geçirilen bir kap parçası var ki külte ilişkin önemli bir bilgi sunması açısından diğerlerine oranla çok daha önemlidir. Kilden yapılmış üzerinde flüt çalgıcısının tasvir edildiği bir kap parçasının üst kısmına ait olan *ATTIN* kelimesinin yazılı olduğu bu kap parçası Tanrıların Anası Kybele'nin her şeyi olan Attis'in de külte dâhil edildiğini göstermesi açısından önemlidir[142].

Kilikya'nın çeşitli yerlerinde sağlık tanrıları Asklepios ve Hygieia'ya birçok sunuda bulunulmuştur. Aigeai'da bulunan bir sunak üzerindeki Asklepios'a hitap eden yazıtın ilk satırından sunağın Hygieia'ya adanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtın eski Yunanca'da *"ve"* anlamına gelen *και* sözcüğü ile başlıyor olması bu sunağın Hygieia'dan başka bir tanrıya daha adanmış olduğunu göstermektedir. Adı ya başka bir sunağın üzerinde ya da bu sunağa boya ile yazılmış olan bu tanrı büyük bir olasılıkla Asklepios idi. Bu bölgede Eski Mantaş köyünün bir kaç kilometre batısındaki Andıl Tepesi'nde 1994 yılında Asklepios ile birlikte bir Hygieia kutsal alanı saptanmıştır. Burada yapılan sunular Andıl dağının güney yamacında en azından M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında bu tanrıların yoğun olarak kullanılan yerel bir kutsal alanı olduğunu ortaya koymaktadır[143].

---

[142] Conze ve Schazmann, **Tafel XIII**, Sayı: 4, 1991.
[143] Üreten, s. 12.

Hierapolis-Kastabala'da bulunan yuvarlak bir sunak üzerinde de "*Kurtarıcı Tanrılar Asklepios ve Hygieia'ya, Markos Aurelios Paulinos (bu sunağı yaptırdı)*" yazdığı tespit edilmiştir[144].

Kilikia bölgesinde, Dionysos kültünün varlığına ilişkin Hellenistik döneme tarihlenen iki yazıttan ilki M.Ö 3. yüzyıla ait bir sunu taş üzerindeki yazıtken[145], ikincisi M.Ö. 2. yüzyıla tarihlenen kült üyelerine sunulmuş bir adak üzerindeki yazıttır[146].

Apollon için oluşturulan kutsal alan ilk kurulduğunda olasılıkla kaynak suyu ile birlikte bir sunaktan ibarettir. İlk arkeolojik yapı kalıntısı M.Ö. 8. yüzyıl sonu ile 7. yüzyıl başına tarihlenen kuzeydoğu-güneybatı yönlenmesinde, üç tarafı çevrili kerpiçten basit bir sekos'dur. M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında sekosu da içine alacak şekilde üstü açık, iç avlusu bulunan dipteral planlı bir tapınak inşa edilir. M.Ö. 494 yılında Persler tarafından tamamen tahrip edilen Arkaik Çağ tapınağının üzerine M.Ö. 334 yılındaki Granikos zaferinden sonra Hellenistik Çağ tapınağı yapılır.

Tapınak planı, alışılmışın dışındadır. Başvuru sahipleri, kehanet cevabını pronaosda beklerler ve tapınağın iç bölümlerine geçmelerine izin verilmezdi. Cellaya, pronaosun güney ve kuzey köşelerinden ancak bir kişinin geçebileceği boyutlarda açılmış olan, iki eğimli koridor ile inilirdi. Cellada, kutsal kaynak, kutsal ağaç ve içerisinde kült heykelinin de yer aldığına naiskos bulunur. Naiskos'un tam karşısında yirmi iki basamakla çıkılan odanın kehanet ofisi olduğu düşünülür. Bu odanın güney ve kuzey köşelerinde yer alan iki merdiven, tapınak cella duvarının üzerine ulaşır fakat ne amaçla kullanılmış oldukları belirlenememektedir. Tapınak girişinde yuvarlak kuyu biçiminde bir sunak ve yanında kutsal kaynak suyunun kuyusu yer alır. Sunak ve kutsal kaynak kuyusunun kuzeydoğusunda tapınak giriş yönünü çevreleyen teras duvarı yer almaktadır. Bu teras duvarında çok sayıda heykel kaidesi ve adak stelinin ele geçmiş olması, terasın adak heykelleri ve stellerinin sergilenmesi amacıyla kullanılmış olabileceğini düşündürür[147].

Arkeolojik araştırmalarda elde edilen verilere göre tapınağın altında Arkaik Dönemde de Apollon'a ait küçük bir tapınağın ve sunağın bulunduğu

---

[144] Üreten, s. 12.
[145] M.H. Sayar, **Kilikiya'da Tanrılar ve Kültler**, Olba II, 1999, ss. 131-154.
[146] Wilhelm Heberdey, **Reisen in Kilikien**, 1896, ss. 45-46.
[147] Tayyar Gürdal, **Anadolu'da Apollon Kültürü**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 47.

anlaşılmaktadır. Tapınağın cellasında büyük boyutlu Apollon heykeliyle birlikte Artemis ve Leto heykellerinin de ele geçmiş olması burada Apollon'un yanı sıra kız kardeşi Artemis ve anneleri Leto için de bir kültün bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Apollon Tapınağı'nın doğusunda bir sunak, kuzeyinde ise Artemis'e adanmış Ion Düzeninde küçük bir tapınak[148] yer almaktadır.

Klaros, yazılı belgelerle varlığını bildiğimiz, yüz adet kurbanın bir arada kesildiği bir hekatomb'un, özgün biçimiyle ele geçmiş olması ile de önemlidir. Bu uygulama Magnesia Artemis Tapınağı ve sunağı için de ispatlanmış olsa da en iyi korunmuş örnek Klaros'ta, Artemis ve Apollon tapınakları ile tanrı ve tanrıçanın sunakları arasında kalan alanda yer almaktadır. Hayvanların bağlandığı demir halkaların bulunduğu bloklar, birbirine paralel dört sıra halinde yirmi beşer adet olmak üzere yerleştirilmişlerdir[149].

Atina'da yapılan hasat festivallerinden biri olan *Thargelia*'da müzik yarışmaları yapılır ve kazanılan ödüller Apollon tapınağına adanırdı. Tanrıların yiyecekleri asıl itibarı ile insanların yiyeceklerinden seçiliyordu. Ne kadar ilginçtir ki sunaklarda tanrılar için adanan hayvanlara bile tuz serpiliyordu. Bu ayinlerde şarap ve ekmek kutsal elemanlar olarak kullanılıyordu. Tanrılara sunulan sunaklardan olan şarap ise kadınlar tarafından süt olarak ifade ediliyordu.

Kadınlar için kutlanan *Thesmophoria* festivali tanrıça Demeter'e adanmış şölenlerden ibarettir. Demeter'e şükür maksatlı gerçekleştirilmektedir. Bu festivale ancak evli kadınlar katılabilmektedir. Kadınlar, Tanrıça Demeter'e domuz sunarlardı. Domuzun Yunan festivallerinde böyle sıklıkla kullanılması domuzun kuzey halklarına olan o yakınlığındandır ve bu günde domuz Batılı olma bilincinin tüketim nesnesidir. Domuzun bir arınma nesnesi olması söz konusu olduğu gibi sihirli-magic bir içeriği de söz konusudur.

Thesmophoria'da çürümüş kalıntılar getirilir, mısır tohumuyla karıştırılır ve sunaklara koyulurdu. Bu, Yunanistan'ın diğer yerlerinde olduğu kadar Atinalıların çok eski ve modası geçmiş bir verimlilik büyüsüydü. Domuz, Demeter'in kutsal hayvanıydı.

---

[148] Gürdal, ss. 47-48.
[149] N. Şahin, s. 82.

Kurbanların harman yerinde sunulduğunu söyleyen Homeros'un bahsettiği tek bir festival vardır. Theokritus, yedinci pastoral şiiriinin son dizelerinde Demeter'in harman yerindeki sunağından bahseder ve mısır yığınının içine harmanlama küreğini bir kez daha daldırması için ve onun iki elinde de demet ve haşhaş ile ayakta durup gülümsemesi için dua eder.

Bir hasat, festival haline geldiğinde Thalysia'da öncelikle meyveler sunuluyordu. Yeni pişmiş mısırın bir somunu *thalysion arton* olarak adlandırılırdı. Bu somunlardan diğer yerlerde de bahsedilmektedir ve Demeter bizzat *'büyük somunlu tanrıça'* ismini almıştır. Attika'da böyle bir somun, *thargelos* olarak adlandırılmış ve diğer iyi bilinen festivallere -Thargelia- de ismini vermiştir. Bu festival her nasılsa, Demeter'e değil, Apollon'a aittir[150].

Bu yüzden Thargelia'nın baş ayiniyle, Thargelos, ilk meyve olarak sunulan somun isminden türetilen, festivalin tarım karakteri arasında bağlantı kurulabilir. Bu, belirli bir zorluğu sunmaktadır. Çünkü Thargelia, hasat zamanından önce çok az yağmurun düştüğü Thargelion ayının yedinci gününde kutlanmaktadır. Fakat bu, ilk meyveler için olgunlaşmamış başaklar kullanmak için örnek olay teşkil etmemektedir. Roma'daki ocak tanrıçası bakireleri mayısın başlangıcında *mola salsa* hazırlayarak aynısını yaptılar.

İlk meyveler yaygın olarak tanrılara sunulan bir şükran olarak düşünüldü ve çoğu insan onları bu amaçla getirdi. Fakat burada tartışılan çoğu ayin ve gelenekler gibi ilk meyvenin sunumu önceden deistti ve tanrı kültünden daha eskiydi. Bunun kaynağı sihirde bulunabilirdi. Çoğu ilkel insan arasında belirli bitkiler ve küçük hayvanlar belirli bir süre boyunca tabulaştırılmıştır ve tabu kaldırma yiyecekler için kullanılsın diye bitki ve hayvanlardaki artışın hedeflendiği ayrıntılı törenlerle gerçekleştirilmiştir. Yunanlılardan bize gelen bilgi ilk meyvenin sunumundaki amacın doğurganlığın promosyonu olduğunu kanıtlamaktadır. Thargelos adı verilen somun, *eueteria* (iyi bir yıl) olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzden, Thargela'nın çömlekte pişirilen ve tanrılara ilk meyve olarak sunulan bütün meyve çeşitlerini içerdiği söylenmektedir. Somun ve meyve karışımı birlikte pişirilir. Modern Avrupa insanları arasında, geçmişte törensel olarak kutlanan hasat geleneğine benzeyen

[150] Nilsson, GFR, s. 24.

festivallerin kutlandığı gözlemlenmiştir[151]. Bu gelenek, Thalysia'da ve Thargelia'da kutlanan hasat festivallerinden bilinmektedir[152].

Bu tür sunakların anlamı, edebiyat öğrencileri tarafından kaydedilen eski Sicilya geleneklerinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü onlar, bunun içinde pastoral şiirin kaynağını bulduklarına inandılar. Sözde kır hayatıyla ilgilenenler insanların kapılarına gittiler. Gelenekle ilişkilendirilmiş tanrıça Artemis'ti fakat onu karakterize eden uygulamalar tanımladığımız kişiler arasında olduğunu kanıtlamaktadır. Kır yaşamıyla ilgilenenler kafalarına geyikdili boynuzları takarlardı ve hayvan figürleriyle damgalanmış somunlar (bu, geleneklerle ilişkili olan tanrıçaya bir ayrıcalıktı), bütün meyve çeşitlerinden bir çuval, bir şarap postu taşırlardı. Evlerin eşiklerine meyveleri serpiştirirlerdi, yerlilere şarap sunarlardı ve basit bir şarkı söylerlerdi : '*bol şanslar, tanrıçadan getirdiğimiz sağlıklı ekmeği al*'. Taşıdıkları şey, aslında, *panspermia* olarak adlandırılabilir[153]. Benzeri gelenekler oldukça yaygındı. Yeni alınan bir köleye ve bir düğündeki damada meyve saçıldı (*katachysmata*). Damada meyve saçma geleneği hala devam etmektedir fakat bunun orijinallik kazandıran duygusu bereket unutulmuştur.

Bu tür bir sunak, Yunanlılar onu *pankarpia* olarak adlandırsa da yaygın olarak *panspermia* olarak adlandırılmaktadır. İki kelime de bütün meyve çeşitlerinin karışımını ifade etmektedir. Eski Yunanlılarda böyle sunaklar, Anthesteria'nın üçüncü gününde tüm ruhların gününe "*Khytroi*", eş değer olarak ölülere götürülürdü. Çok ilginçtir ki bu kullanım, tarih öncesi zamandan modern zamanlara kadar muhtemelen var olmuş görünmektedir. *Kernos* isimli bir kabın çeşitli meyvelerle ve şarap ve yağ gibi akışkan şeylerle dolu küçük kâseler olduğu ortaya konmuştur[154]. Ortada bir lamba vardı. Eleusis gizemlerinde kadınlar, kernos adını verdikleri kapları kafalarında taşırlardı. Benzeri de *Liknon* ya da aralarında penisin de bulunduğu meyve ile dolu harmanlanmış sepettir. Dionysoscu gizemlerin tanıtımında ortaya çıkar ve sadece aynı çeşidi sunak olarak sunma yoludur. Minos Girit'te ve başka yerlerde bulunan kernos isimli kap gibi şekli olan taslar bu çeşitleri sunmanın tarih

[151] Nilsson, GFR, s. 25.
[152] Nilsson, GFR, s. 26.
[153] Nilsson, GFR, ss. 26-27.
[154] Nilsson, GFR, s. 29.

öncesi çağda yapıldığını doğrular görünmektedir. Bu gelenek Yunan kilisesi tarafından ele geçirilmiştir.

Atina'da kutlanan Anthesteria şenliklerinde toprağa tanrı için şarap dökülürdü. Boeotia'da da aynı gelenek aynı zamanda gözlemlenirdi fakat bu her yemekten sonra kendisi için toprağa şarap dökülen tanrı Agathos Daimon'a adanmıştır.

Çok karmaşık ayinleri kapsayan Anthesteria'da sebze sunakları ölülere getirilir ve topraklarına sular dökülürdü.

Kerameikos, yedinci yüzyılda Korinth'de eşit derecede önemliydi. Başlangıçta çömlekçiler kendilerini kasabanın büyük tanrıları olarak gösterdiler. Korint'deki Poseidon tapınağında büyük yoğunlukta kap yapma ve ateşleme, bunların ihracatı ve böylece devam eden[155], çömlekçilerin işiyle bağlantılı sahneleri temsil eden boyanmış kil tabletleri bulundu. Tabletler Poseidon'a çömlekçiler tarafından adanan adaklardı.

Irmak tanrılarına ait sunakların, tapınakların ve bunlara ait din görevlilerinin varlığı bilinmektedir. Bunlar arasında Troas'taki Skamandros, Lykia'daki Ksanthos, Mysia'daki Kaikos yer alır. Sperkheios'un bir sunağının olduğu[156], Alpheios'un Olympia'da en az iki sunağı[157], Kladeos'un ise bir sunağı olduğu belirtilmiştir.

Irmak tanrıları için yapılan sunulardan birisi çörektir. Pausanias Libyalıların belirli günlerde Kephisos ırmağının kaynağına çörek attıklarını söylemiştir. Romalılar da Eski Yunan'dan gelen geleneğin devamı olarak Tiber, Danuvius (Tuna) gibi ırmaklara sunuda bulunmuşlardır.

Verimlilik amacıyla sadece toprak parçası için değil aynı zamanda insanlık için nehirlerin desteği araştırıldı. M.Ö. 6. yüzyıldan sonra belirli nehirlerden alınan isimler ortaktı; örneğin Kephisodotos, Kephisos'un armağanı. Genç adam uzun saçını kestiğinde, buklelerini yakınındaki nehre adardı.

Hesiodos bir sunağın eller yıkanmadan ve sunuda bulunmadan geçilmemesi gerektiğini söylemiştir[158]. Antik edebiyatta sözü edilen sunular çoğunlukla insan kurbanı yerine geçen saç olmalıydı. İlyada destanında Peleus, Sperkheios ırmağına

---

[155] Nilsson, GFR, ss. 23-24.
[156] Homeros, XXIII, s. 148.
[157] Pausanias, V. 14. 6.
[158] Hesiodos, **Theogonia**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2015, s. 373.

Akhilleus'un saçını sunmuştur[159]. Pausanias Kephisos ırmağına sunulan bir adak heykelinden söz eder. Irmağın kenarında iki heykel bulunmaktadır. Bunlardan biri Mnesimakhe, diğeri ise Kephisos için saçları kesilen Mnesimakhe'nin oğludur.

Tanrılara, özel gün ve festivallerde şarap sunulurdu. Bir yakarışın kabul edilmesi, kabul edilen bir dileğin teşekkürü, kısacası insanın tanrıya adak ihtiyacı hissettiği her ruh halinde birçok sunumun yanında şarap da yer alırdı[160]. Homeros, *İlyada*'da zafer için, bir oğlun savaşta gözetilmesi veya dileklerin kabulü için tanrılara adanmış sunulardan sıklıkla bahseder:

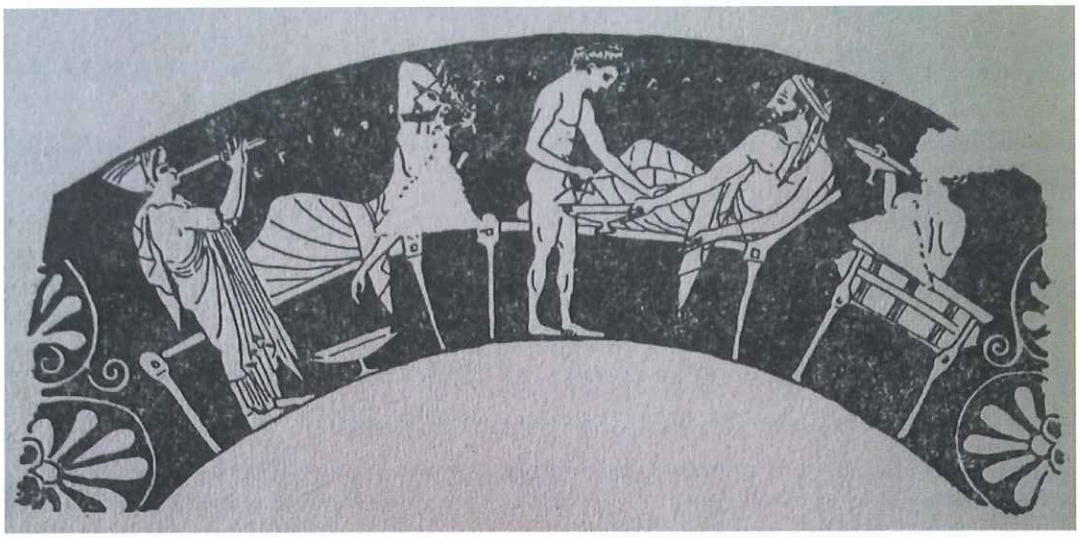
> *''.....arpa taneleri serptiler yere.*
> *Başlarını arkaya kaldırıp kurbanları kestiler,*
> *Derilerini yüzdüler, butlarını ayırdılar,*
> *Yağlı gömlekle sardılar butları iki kat,*
> *Sonra etler koydular üstüne çiğ çiğ.*
> *Odunların üstünde kızarttı ihtiyar onları.*
> *Şarap döktü üzerlerine, ateş gibi, pırıl pırıl.*[161]''

Yunanlılarda akşam yemeğinden sonra şarap getirildiğinde, hep birlikte Apollon'a bir şükran şarkısı söylenir, bu arada tanrılar, kahramanlar ve Kurtarıcı Zeus onuruna yere şarap dökülürdü. Ardından herkese şarap sunulurdu. Bir mersin ya da defne dalıyla birlikte iki kulplu bir şarap tası elden ele gezdirilirdi[162].

---

[159] Homeros, XXIII, s. 149.
[160] Sinem Üstün Türkteki ve Bilge Hürmüzlü, **Eskiçağ'da İçki ve Sunu Kapları**, Vehbi Koç Vakfı, 2007, s. 37.
[161] Homeros, **İlyada V**, ss. 458-463.
[162] Thomsen, ss. 252-253.

Şekil 6[163]**:** Şarap sunusu, Attika Vazosu

Homeros'un metinlerinde sunaklarla ve kurbanlarla ilgili olarak verilen bölümlerden alıntılar[164]:

Khryses:

''Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümüş yaylı, Tenedos'un güçlü kralı, Smitheus, dinle beni, bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptıysam, boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktıysam senin uğruna, şu dileyimi tezelden yerine getir".

''Tanrılara ant nöbeti için haberciler kent boyunca dolaştırdılar sunuları; bu sunular iki koyundu, bir de keçi tulumu içinde keyif veren şarap, toprağın ürünü''.

''Ant töreni için saygıdeğer haberciler kurbanlar getirdiler, karıştırdılar sağrakta şarabı, su döktüler kralların eline. Aldı Atresoğlu kılıcının yanında taşıdığı bıçağı, yün kesti koyunların başında iki tutam. Haberciler Troya ve Akha ulularına pay ettiler bu yünü".

''Bu ara, sen de Hektor,
kente var, konuş anamızla,
yaşlı kadınları toplasın kalede,

[163] Türkteki ve Hürmüzlü, s. 37.
[164] Homeros, **İlyada**, ss. 85, 140, 141, 119, 204, 205, 206, 253, 279, 315.

gök gözlü Athene'nin tapınağında,
açsın anahtarla kutsal evin kapısını,
arada en güzel, en büyük örtü hangisiyse,
hangi örtüye en çok değer veriyorsa o,
alsın onu, yaygın, güzel saçlı Athene'nin dizlerine.
Troya'ya, kadınlara, çocuklara acırsa,
Kutsal İlyon'dan uzak tutarsa Tydeus'un oğlunu,
o kızgın kargıcıyı, düşmanı dağıtmada usta adamı;
adasın Tanrıça'ya on iki tane buzağı,
henüz işe koşulmamış, bir yaşında''.
Tatlı sözlü, cömert anası çıktı Hektor'un karşısına,
kızlarının en güzeli Laodike'ye gitmek üzereydi,
oğlunun elini aldı eline, diller döktü.
''Azgın savaşı bırakıp ne diye geldin buraya,
söyle oğlum, ne diye?
Kentin önünde çarpışan uğursuz Akhaoğulları
çok mu yoruyor ki sizi?
Seni buraya yüreğin getirdi demek.
Zeus'a ellerini kaldırasın, yakarasın, diye.
Durda tatlı şarap getireyim sana,
Zeus babaya, öbür Tanrılara sunarsın önce,
sonra da kendin içersin, ne iyi gelecek bak.
Yorgun adamın kızdırır şarap içini.
Halkını korurken kendini çok yordun çok''

''Oynak tolgalı Hektor karşılık verdi, dedi ki:
''Bana tatlı şarap verme, ulu ana,
gücüm uyuşur, yitiririm kızımı,
çekinirim kızıl şarap dökmekten
Zeus'a, arınmamış ellerle.
Kanla çamurla kirliyken insan
karabulutlu Kronosoğlu'na yalvarmalı.

Ama sen, elinde sunularla, topla yaşlıları,
git doyumluk toplayan Athene'nin tapınağına,
evindeki en güzel, en büyük örtü hangisiyse,
hangi örtüye en çok değer veriyorsan al onu,
ört güzel saçlı Athene'nin dizlerine,
tapınakta ada ona on iki tane buzağı,
henüz işe koşulmamış, bir yaşında.
Hadi gidedur doyumluk toplayan Athene'nin tapınağına,
düşeyim ben de Paris'in arkasına,
çağırayım onu, sözümü dinleyecekler mi bakalım.
Keşke şurda toprak yarılsada yutsa onu.
Olymposlu Zeus yarattı onu bela olsun, diye,
Troyalılara, ulu canlı Primos'a, çocuklarına.
Bir görsem onun Hades'e indiğini,
oh diyeceğim, unutacağım bütün acıları''.

''Böyle dedi o, anası da gitti saraya, hizmetçileri çağırdı,
Onlar da topladılar yaşlı kadınları dört bucaktan.
Güzel kokulu ambara indi ana.
Orda renk renk şallar vardı;
Sidonialı kadınların işlediği şallar.
Yaygın denizin ötesinden Helene'yi kaçırdığında,
Tanrı'ya benzer Aleksandros Sidon'dan getirmişti.
Hekabe seçti şallardan bir tanesini,
armağan, diye götürdü Athene'ye,
en büyüğü, en güzel işlenmişiydi o,
parlıyordu sandığın dibindeki yıldızlar gibi.
Sonra da koyuldu Hekabe,
öbür yaşlılar da koşuştular ardından.
Vardılar kaleye, Athene'nin tapınağına,
güzel yanaklı Kisses'in kızı Theano açtı kapıyı,
atları iyi süren Antenor'un karısıydı o,

Troyalılar komuşlardı onu oraya,
Athene'ye duacılık yapıyordu.
Kaldırdı bütün kadınlar ellerini,
yakardılar Athene'ye hep bir ağızdan.
Güzel yanaklı Theona da aldı şalı,
güzel saçlı Athene'nin dizlerine örttü,
yakardı büyük Zeus'un kızına:
''Ey kentin koruyucusu, Tanrıçaların en ulusu,
ne olur, kır Diomedes'in kargısını,
gelsin Batı kapıları önünde dizüstü.
Acırsan ilimize, kanlara, çocuklara,
Buzağı kurban ederiz sana, on iki,
Henüz işe koşulmamış, bir yaşında''.

''Böyle dedi o, herkesin hoşuna gitti.
Sular getirildi, eller yıkandı,
Delikanlılar doldurdu sağrakları,
taşlara dağıttılar şarabı.
Yerlere şarap döküp Tanrılara sundular,
Kendileri de içtiler kana kana.
Çıktılar Atreusoğlu Agamemnon'un barakasından.
Yaşlı Nestor öğüt verdi hepsine,
öğüt verdi gözlerini açа açа,
Odysseus'u kışkırttı en başta,
ne yapın yapın Peleusoğlu'nu kandırın, dedi''

''Sonra gelir naralı Diomedes yakardı, dedi ki:
''Zeus'un gücü tükenmez kızı, beni de dinle,
babam Tanrısal Tydenus'un yanında nasıl yürüdüysen,
şimdi de benim yanımda yürü.
Akhalardan haber götürüyordu hani Thebai'ye
tunç zırhlı Akhaları Asopos kıyısında bırakmıştı,

tatlı bir söz götürüyordu Kadmosoğullarına,
ama dönüşte korkulu düşler görüyordu,
onu canla başla sen korudun, Tanrıça.
Şimdi de durma, benimle ol, beni koru,
bir yaşında, geniş alınlı bir düve (?) keserim sana,
boyunduruğa girmemiş, başıboş bir düve.
Boynuzlarına altın suyu döker,
Kurban ederim onu''

''.....
At sürücüsü yaşlı Peleus, avluda,
bir öküzün yağlı butlarını sunuyordu.
Şimşek savuran Zeus adına,
altın bir tas vardı elinde,
bulutların üzerine kızıl şarap döküyordu''.

''Yiğit Patroklos başladı koşmaya,
Akhilleus'un gemilerine doğru uçtu gitti.
Vardı Tanrısal Odysseus'un gemileri önüne,
orda toplantılar, oturumlar yapılırdı,
orda Tanrılara sunaklar dikilirdi''.

Euripides'in eserlerinde sunular ve kurbanlarla ilgili olan bölümler:

''.....
Ülkem adına kurban kesmek üzere,
sarayımdan bu tapınağa geldim, ilk olarak,
bu ülkede boy veren verimli buğday buradan çıkar[165].
Elimde yapraklı yapraksız bu dal, duruyorum tanrıça
Demeter ve kızı için sunuların yakmak üzere

[165] Sözlü geleneğe göre, Demeter'in hediyesi olan buğdayın, ilk kez Eleusis'de bir ova olan Rharion'da yetiştirildiği belirtilir.

konulduğu atlarların yanında, acıyorum saçları beyaz,
çocuksuz bu analara, saygı duyuyorum kutsal çelenklerine.
……..[166].

‘’……
İbadet etmeye değil, ateşin yandığı
tanrı sunakları önünde eğilip,
yakarmaya geldim….
……..[167].

ATHENA
‘’……
…….Dinle beni, şimdi de kurbanlar
kesmen gerek. Evin içinde, bir zamanlar
Herakles'in temelinden yıktığı Ilion'dan
alıp, bir başka işe koyulduğu sırada,
Phythia ocağına koymak üzere verdiği
bakırdan üç ayağın iç kısmına, üç koyunun
boğazını kestikten sonra yeminini yazacaksın,
sonra da yeminin kanıtı olarak saklanması için
Delphoi tanrısına bırak. Kurbanları kestikten,
kanlarını akıttıktan sonra, keskin kılıcını toprağın
bağrına sakla, yedi ölünün yakıldığı yerin yakınına’’[168].

Aristophenes'in eserlerinde geçen sunular ve kurbanlarla ilgili bölüm:

‘’ GÜVENDOST
Şunun için: Kurban kesilince tanrılara bağırsaklar sunulur ya,
Oysa bu bağırsakları önce Zeus'tan bile önce kuşlar yer.
……..[169].

[166] Euripides, **Yakarıcılar**, çev. Sema Sandalcı, Kültür Yayınları, 2011, s. 2.
[167] Euripides, s. 3.
[168] Euripides, s. 50.

''KEHANET OKUYUCUSU

Bakis havayı anlatıyor bununla.

Kehanet okumaya devam eder.

Pandora'ya bir koç kes önce,

Sonra bir temiz urbayla yeni pabuçlar ver

Sözümü insanlara ilk ulaştırana.

.....''[170].

Genel olarak Antik dönem Yunan dünyası için sunuları şu şekilde belirleyebiliriz:

Kurban sunuları: boğa, domuz, horoz, keçi, koç, koyun, boğa

Diğer sunular: darata (mayasız ekmek), Kissybia (sarmaşık ağacından yapılmış vazo), kurabiye, libanatos (tütsü sunusu), Pemmata (kurabiye), phiale, poterion, saç sunusu, peynirli çörek, zeytinyağı.

[169] Aristophenes, **Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Kültür Yayınları, 2006, (Diğer Oyunlar), s. 50.

[170] Aristophenes, Diğer Oyunlar, s. 130.

1.4. KIYAFETLER

Antik Yunanistan en parlak devrinde krallıktan çok daha geniş bir ülkeydi. Attika bölgesi ile Akhaia, Elis, Arkadia, Argolis, Lakonia ve Messenia bölgelerini kapsayan Peloponnesos dışında Korinthos körfezinin kuzeyine yayılmış ve Akharnialılar, Aetolialılar, Lokrisliler, Phokisliler, Boiotialılar, Thessalialılar ve diğer halklar tarafından yerleşilmiş geniş bir bölgeyi de kapsamaktaydı. Bir dönemde daha da genişleyerek Makedonya'yı ve Ege Denizi'nin kuzeyindeki kentleri de içine katmıştır. Bu geniş ülkenin sınırlarına Girit, Rhodos, Euboia gibi büyük adalar, Peloponnesos'un doğu ve batısında yer alan diğer birçok ada ve Küçük Asya ile sınırdaş olan Lesbos, Samos ve Khios adaları da dâhildir.

Ülkenin farklı bölgelerinde yaşayan insanların Argoslular, Lakonialılar, Spartalılar, Arkadialılar, Samoslular ve Lesboslular gibi o bölgeye has isimlerle anılmaları sık rastlanan bir durumdur. Bir amphiktyonia[171] meclisine bağlı olan ve kendi yasalarına göre yönetilen bu küçük şehir devletlerinin hepsinin farklı gelenek ve görenekleri ile kendilerine ait kabul edilen kıyafetleri vardır[172]. Başka bir bölgeden ödünç alınan giyim tarzının diğer bölgelerde ya da adalarda yaygın olan tarzın yerine geçebileceği gibi bölgeler de birbirlerinin giyim tarzlarını etkilemişlerdir.

Argoslularla Lakedaimonialıların Thyrea adındaki bir bölge için girdikleri savaşı aktaran Herodotos'un dizelerinde bu değişiklik daha net anlaşılmaktadır. Buna göre her iki ordu da kendi ülkelerine çekilecek ve 300 adamını çarpışmak için geride bırakacaktı. Geriye sadece üç kişi kaldı. Argoslulardan Alkenor ve Khronius, Lakedaimonialılardan ise Othryades. Savaşı kendilerinin kazanmış olduğunu sayan iki Argoslu, haberleri vermek üzere hemen ülkelerine dönerken, Lakedaimonialı Othryades savaş meydanındaki ölü Argosluların önce silahlarını alıp daha sonra kendi kampına döndü. Olaydan haberdar olan her iki ordu ertesi gün aynı yerde buluşup, savaşmaya başladılar. Her iki taraftan da birçok kayıp verildikten sonra zafer Lakediamonialıların oldu. Yenilen Argoslular daha önce her zaman uzun olan

---

[171] Yunan uygarlığında, dinsel bir merkez çevresinde toplanan komşu devletlerin kurduğu birliğe verilen ad.

[172] J. Moyr Smith, **Antik Yunan Kadın Kıyafetleri**, çev. İpek Dağlı, Genesis Kitap Yayınları, Ankara, 2012, s. 11.

saçlarını kestiler ve lanet ile mühürledikleri yeni bir kanun çıkardılar. Buna göre Thyrea geri alınıncaya kadar hiçbir Argoslu erkek saçını uzatmayacak, hiçbir kadın ise altın süsler takmayacaktı. Lakedaimonialılar ise tam tersi bir kanun çıkararak daha önce hep kısa olan saçlarını bundan sonra uzatmaya başladılar[173]. Bu farklılıklar sadece erkeklere özgü kalmadı.

Bazı yerlerde kocası olmayan kadınlar sıkı bir şekilde gözetiliyorlar ve çok nadir halk içerisine çıkabiliyor ya da erkeklerle konuşabiliyorlardı. Bu durumda ise yüzlerini gizlemek için bir duvak takmak zorundaydılar. *Kalyptron* veya *kalyptra* adıyla adılan bu duvağı ancak evlendikten üç gün sonra çıkartabiliyorlardı[174].

Fakat Lakonia'da, Lakedaimonialı ya da Spartalı kadınlar bütün komşu bölgelerine kıyasla çok daha farklı bir giyim tarzına sahiptiler, burada bakireler yüzleri açık gezerken evli kadınlar bir duvak ile yüzlerini örterlerdi.

Spartalı ünlü kanun koyucu Lykurgos, çıkardığı kanunlarla Spartalı genç kızları aşırı derecede açık ve kısa kıyafetler giymeye teşvik etmiş hatta bakire kızların festivallerde erkeklerin önünde çıplak bir şekilde şarkı söyleyip dans etmeleri geleneksel bir hale gelmiştir[175].

Spartalı bakirelerin giydikleri eteklerin alt ve yan kısımları dikilmemiştir, bundan dolayı yürüdükleri zaman her iki yandan açılmakta ve bacaklarını gözler önüne sermektedir[176]. Sophokles bu durumu açık bir şekilde anlatmıştır:

''Hafif elbisesi içinde gururla yürüyor mağrur Hermione, açılan kıvrımlarından çıplak bacaklarını sergileyerek.''

Herodotos[177] eskiden Yunanistan'daki bütün kadınların Dor ve Sparta kıyafetlerine benzeyen yünlü elbiseler giydiklerini söyler. Kıyafetlerin sonradan değişmesinin sebebi ise Argos ve Aigina ile Atina arasında çıkan savaştır. Bu savaşın sonunda bütün Atina ordusu katledilmiş, sadece bir adam sağ kalmıştır. *''Bu adam Atina'ya döner ve felaketin haberini verir. Onunla beraber Aigina'ya savaşmaya gitmiş olan adamların eşleri sadece onun sağ kaldığını ve kocalarının hepsinin öldüğünü duydukları zaman öfkelenirler, adamın etrafını sararlar ve elbiselerindeki iğneleri adama saplamaya başlayarak kocalarının nerede olduğunu sorarlar. Geride*

[173] Herodotos, ss. 1.82.1.
[174] Smith, s. 12.
[175] Smith, ss. 12-13.
[176] Smith, s. 14.
[177] Herodotos, ss. 5.87.1.

kalan adam da böylece ölür. Kadınların bu hareketi Atinalılara kaybedilen savaşın felaketinden daha çok acı verir. Bu yüzden, kadınları başka türlü cezalandıramadıkları için, Dor kıyafetlerini Ion giysileriyle değiştirmeye zorlarlar. Çünkü eskiden Atinalı kadınlar, Korinthoslularınkine çok benzeyen Dor kıyafetleri giymekteydiler. Kıyafetlerinde bir daha iğne kullanamasınlar diye keten tunikler giymeye mecbur bırakılırlar. Aslında bu giyim tarzı Ionia'nın değil, Karia'nındır; çünkü bütün Yunanlı kadınlar eskiden bizim bugün Dor tarzı dediğimiz elbiseler giymekteydiler. Yaşanılan bu olayın sonucunda Argosluların ve Aiginalıların o güne kadar yapılan iğnelerden yarım boy daha uzun iğneler yapmaları ve kadınların bu iğneleri tanrıçaların tapınaklarına sunmaları bir gelenek haline gelmiştir. Bu tapınağa Atina'da yapılmış hiçbir şey, özellikle de kap kaçak sokulmazdı; yeni yasaya göre artık sadece kendi ülkelerinde üretilen kapları kullanacaklardı. O zamandan beri Argoslu ve Aiginalı kadınlar, Atinalı kadınları aşağılamak için eskisinden daha uzun iğneler kullanmaya başladılar.''

Şekil 7[178]: Dor ya da Erken Yunan Giysileri

[178] Smith, s. 7.

Yunanistan'da vücuda yapışık çok dar kıyafetler kadınlar tarafından tercih edilmezdi. Sparta hariç Yunanistan'ın birçok yerinde genç kızlar ve kadınlar vücutlarını tamamen örterlerdi.

En erken örneklere bakıldığında kadın elbiselerinin çizgilerinde ve hatlarında bir katılık ve sertlik göze çarpar[179]. Bazı erken dönem eserlerde kadınlar üstlerine yapışan bir gömlek ya da ince kazak benzeri bir giysi giyerlerdi.

Yunan kadınlarının giydiği başlıca iki tip kıyafet vardır. Bunlardan ilki çıplak beden üstüne tişört gibi giyilen *endymata*, diğeri ise tişörtün üstüne manto gibi giyilebilen ya da tek başına da kullanılabilen *epiblemata* veya *periblemata*'dır[180].

*Endyma*nın en bilinen biçimi, hem erkekler hem de kadınlar tarafından kullanılan *khiton*'dur. Kadınlar tarafından giyilen khiton uzundur ve ayak bileklerine kadar uzanır, erkeklerin giydiği ise kısadır ve ancak dize kadar gelir. *Khitonion* ya da *khitoniskos* daha küçük khitonlar için kullanılan isimlerdir. Khitonun altına başka bir giysi giyilmez, eğer khiton tek başına kullanılıyorsa *monokhiton,* khiton giyilmeden bir manto veya himation giyiliyorsa *akhiton* terimleri kullanılmaktadır[181].

Homeros'un destanlarında da adı sıkça geçen khiton Antik çağların erken dönemlerinden beri bilinen bir giysi parçasıdır. Kadınların ve erkeklerinde kullanabildiği khiton, ipek veya keten gibi hafif kumaştan, 150-180 cm eninde iki parçalık dikdörtgen parçanın birbirine dikilmesiyle yapılır. Baş ve kollar için bırakılan açıklıklar dışında geri kalan omuz üzerine denk gelen kenarlar dikiş yerine düğmeler veya broşlarla da tercih edilebilirdi. Kadınlar erkeklerin tersine khitonu kemerle kullanırlardı. Belde kemerin sıkmasıyla biriken kumaş yığını kemer üstünden sarkıtılır, bu bol kıvrımlı kısma *kolpos* denilirdi. Genç kızları canlandıran Kore heykellerinde khiton eteğinde görülen dikine bordüre *paryphe* adı verilirdi.

Khitonun her iki yanı bazı örneklerde dikilmiş, bazılarında ise tamamen açıktır. Kalçadan aşağıya kadar açık olan bazı örneklerde, kumaş birbirine düğme yardımıyla tutturulabilir. Yine bazı örneklerde, khitonların gömleklere benzeyen kısa kolları olabilir

Spartalı kadınlar Dor khitonu olarak adlandırılan daha basitçe yapılmış kısa khitonlar giyerler. Her iki yanda, omuz üzerinden iğneler ve düğmeler yardımıyla

---

[179] Smith, s. 18.
[180] Smith, s. 19.
[181] Smith, ss. 19-20.

birbirine tutturulan ve kolların çıkması için gerekli olan bir açıklık bulunur. Bu basit khiton aynı zamanda bir *eksomis* olarak da kullanılmıştır. Eksomis genelde işçiler, balıkçılar ve denizciler tarafından giyilir. Rahat çalışma olanağı sağlaması için sağ kolu tamamen açıkta bırakılan ve sadece sol omuz üzerinden tutturulan bir giysidir.

Çift parçadan oluşan kıyafetleri tanımlayan *diplois*, *diplaks* veya *diploidion* isimleri bir dönem khitonun katlanmış veya önden sarkan kısmına verilmişse bile daha sonraki dönemlerde çifte katlanmış olarak kullanılan *himation* veya mantolar için kullanılmıştır.

Diploidionun khitondan ayrı olduğu örneklerde, diploidion bir çeşit pelerin olarak kullanılmıştır. Bu pelerin Yunanlılar tarafından *ampekhonion* olarak adlandırılmış[182]. Şekli giyinme tarzına göre değişir, bazen vücuda oturan bir gömlek gibi, kenarları dikilmeden açık bırakıldığında ise bazen uzunluğu khitonun uzunluğuna eşit olan bir şal gibi kullanılmıştır.

Çıplak tenin hemen üstüne giyilen ve çoğu kez ev içinde kullanılan endymata veya diğer kıyafetler yanında, periblemata olarak adlandırılan ve genellikle dışarıda giyilen pelerinler ya da mantolar da vardır. *Himation* bir köşesi sol omuz üzerinden geriye atılarak kullanılan bir mantodur. Kısa parça bir giysi olarak khitonun üzerine giyilir. Ionia kökenli olup en erken örnekleri Samos Ada'sında ele geçmiştir.

Yunanistan'ın dağlık bölgelerinde zamanla hayvancılık yaygınlaşmaya başladı. Böylelikle koyunların yünleri dokumacılıkta kullanılan en önemli malzemeler haline geldi. Dokumacılıkta ketenin kullanılması ise 6. yüzyıldan sonra gerçekleşti. Keten çoğunlukla Yunanlıların yerleştiği Ionia sınır bölgeleri yoluyla Mısır ve Ortadoğu'dan gelmiştir. İpek üretimi ise Pers yoluyla Çin'den ithal edilen kumaşın ipliklerine ayrılması ve sonrasında keten lifleriyle birleştirilmesi yoluyla yapılıyordu. Pamuklu iplikler Büyük İskender'in askerleri sayesinde Yunan dünyasında yaygınlaşmaya başlamıştır.

Yunan kıyafetlerinin büyük bir kısmı yün veya ketenden yapılmıştır. Çok çeşitli kıyafet stilleri, yapılmış oldukları değişik dönemlere ait birçok heykelde ve vazo resimlerinde kendisini göstermektedir.

---

[182] Smith, s. 25.

Yunanlılar kumaşlarını bitkilerden, minerallerden ve deniz canlılarından elde ettikleri çeşitli boyalarla renklendirmişlerdi. Kumaşlara ayrıca süsleme işleme ve dekoratif figürler de yaygın olarak uygulanıyordu.

Erken zamanlarda beyaz ve altın rengi kadın elbiselerinde sıklıkla kullanılan renklerdir. Odysseia'nın beşinci kitabında, Nymphe Kalypso'nun tasvir edildiği kısımda açık bir şekilde görebiliriz[183]:

''*Nymphe de gümüş renkli harmanisini atmıştı sırtına,*

''*Çok güzel ince bir harmaniydi bu, altın çiçekli güzel bir kemerle sardı belini, örttü başını şeffaf bir duvakla*''.

Bu moda her dört yılda bir Atinalı genç kızlar tarafından Athena'ya sunulan *peplos*larda da görülebilir. Genç kızlar bu peplosları, Kekrops'un kızı Ersa ve Athena onuruna düzenlenen Ersephoria ve Arrephoria festivallerine katılanlar arasından seçilmiş iki soylu bakire kızın gözetiminde dokurlardı[184].

Tanrıça Demeter onuruna düzenlenen Thesmophoria şenliklerine katılan kadınlar kendi masumiyetlerini kanıtlamak için bembeyaz kıyafetler giyerlerdi. Homeros İlyada ve Odysseia'sının birçok pasajında kadınların beyaz kıyafetlerinden bahseder.

Safran rengi Aristophanes dönemi Atina'sında kadınlar tarafından severek kullanılan bir renkti. Aristophanes Lysistrata'ya şöyle söyletir:

'' *Yedi yaşına basar basmaz peplos taşıdım; on yaşıma geldiğimde ise Diana için un öğüttüm. Daha sonra Brauronia festivalinde Aretos'tum; safran renkli elbiseler giydim ve en sonunda güzel bir kız olduğum zaman incirlerden oluşan bir zincir takarak sepeti taşıdım*[185]. ''

Aristophanes'in Ekklesiazusae isimli eserinde yaşlı kadın şöyle der:

---

[183] Homeros, **Odysseia**, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 2010, ss. 5, 295.
[184] Smith, s. 33.
[185] Aristophanes, **Lysistrata**, çev. Berivan Bazencir, İstos Yayınları, 2014, s. 636.

''Tek başıma duruyorum, safran rengi bir elbise giydim ve baştan aşağıya beyaz kurşunla boyandım ve kendi kendime bir şarkı mırıldanıyorum[186]*.''*

Yunan kıyafetlerinin en iyi döneminde görülen sadeliğinin ardından kadın kıyafetlerinde bir abartı alışkanlığının yerleştiği gözlemlenir[187].

Tanrıların, insanların ve hayvanların figürleri ile bezeli zengin altın işlemeler yerini çiçeklerle süslü daha sade işlemelere bırakmıştır. Mütevazı kadınların giyimleri genellikle beyaz renkli basit elbiselerle sıralanmıştır.

Homeros erguvan renginden de bahseder. Bu renk daha çok kraliyet ailesi üyeleri veya askeri sınıfa özgü olsa da sıradan insanlar tarafından da giyildiği şu dizelerden anlaşılmaktadır:

''Kirpiklerinin altından yaşlar döktü bu delikanlı, kapadı gözlerini erguvan renkli harmanisiye[188]*.''*

Bu renk aynı zamanda kahramanlar döneminde yere serilen örtülerde ve yatak örtülerinde de sıklıkla kullanılmıştır.

''Erguvan renkli geniş bir örtü serilmişti üstüne[189]*.''*

''Görürlerse onun Ithaka'ya döndüğünü bir gün, erguvan renkli elbiseler içinde altınlarla birlikte[190]*'*

Kadınların kıyafetlerindeki erguvan renk kullanımı Euripides tarafından şu sözlerle aktarılmaktadır:

''Okyanusun yanında, üzerinden su akan bir kaya vardır. Bu kayadan akan sular insanların su almaya geldiklerinde kaplarını batırdıkları bir ırmağa karışır. Arkadaşlarımdan biri erguvan renkli kumaşlarını bu ırmakta yıkar ve kurumaları

---

[186] Aristophanes, **Ekklesiazusae**, çev. R.G. Ussher, Bristol Classical Yayınları, 2011, s. 880.
[187] Smith, s. 37.
[188] Homeros, **Odysseia IV**, ss. 153-154.
[189] Homeros, **Odysseia I**, s. 132.
[190] Homeros, **Odysseia I**, s 163.

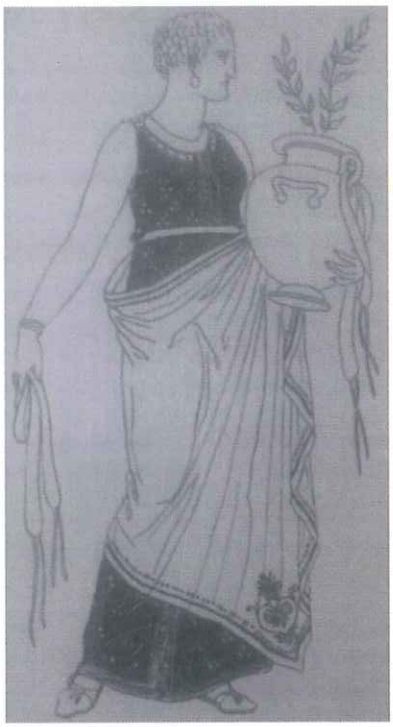
için güneşli kayalığın üstüne sererdi: İşte ben buradayken, kraliçem hakkındaki haberleri duydum. Kapalı kapılar ardında, evinin içinde, hasta yatağında yatıyordu ve kaliteli kumaşlar onun kumral saçlarını örtüyordu[191]*.''*

Yunanlılarda siyah renk günlük kıyafetlerde hiçbir zaman kullanılmamıştır. Sadece keder ve yas simgesidir.

''*Beyaz kıyafetlerimi siyahla değiştireceğim.''* der Helene Menelaus'un ölüm haberini aldığında[192].

Yas tutanlar siyahlar giyerler ve dışarı çıkarken başlarını da örterlerdi (Şekil 8, 9[193]).

Şekil 8

Şekil 9

[191] Euripides, **Hippolitus**, (Ed. Michael R. Halleran), Odak Yayınları, s. 121.
[192] Euripides, **Hellen**, çev. Mark Griffith, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1992, s. 1085.
[193] Smith, ss. 130-131.

Duvaklar peplumdan daha hafif bir kumaştan dokunurdu ve kadınlar tarafından mütevazılıkları ile ait oldukları mertebeyi göstermek amacıyla takılırdı.

Odysseia destanında, Nausikaa'nın betimlendiği kısımdan şunu öğreniyoruz:

''genç kızın güzel başı şeffaf bir duvakla süslenmişti[194]*.''*

Hesiodos'un Theogonia isimli eserinde, gök gözlü tanrıça Athena, Pandora'ya bir kuşak bağlamış ve başına *''alnından aşağı öylesine bir duvak düşürdü ki, işlemeleri bir şenlikti gözler için''* diye tasvir edilen bir duvak yerleştirmiştir[195].

Helene'nin Telemakhos'a verdiği örtü, Odysseius'un on beşinci kitabında şu dizelerle anlatılır:

''Helene de kumaşların önünde duruyordu,
yaşmaklar vardı orada renk renk, kendi eliyle işlediği,
Helene, tanrısal kadın, aldı bunlardan birini,
en güzel nakışlısını ve en büyüğünü,
parlıyordu en altta bir yıldız gibi[196]*.*
.....

''Güzel yanaklı Helene'de, elinde yaşmağı,
geldi yanına, diller döktü, dedi ki:
Ben de bu armağanı veriyorum sana, sevgili çocuk,
işledi bu anıyı Helene kendi eliyle,
gelince özlediğin düğün saati, verirsin onu karına[197]*.''*

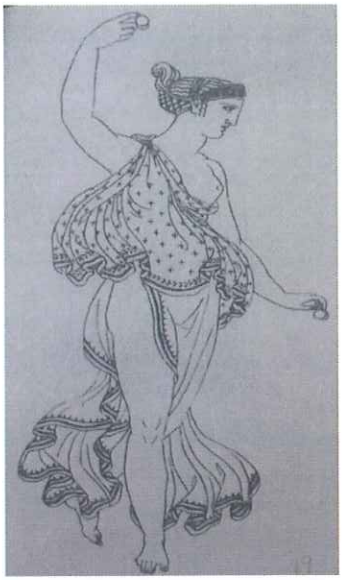
---

[194] Homeros, **Odysseia**, ss. 5, 231.
[195] Hesiodos, **Theogonia**, ss. 572-576.
[196] Homeros, **Odysseia XV**, ss. 104-108.
[197] Homeros, **Odysseia XV**, ss. 125-127.

Şekil 10[198]**:** İğnelerle tutturulmuş khitonlu ve duvaklı Demeter

Şekil 11[199]**:** Maenad

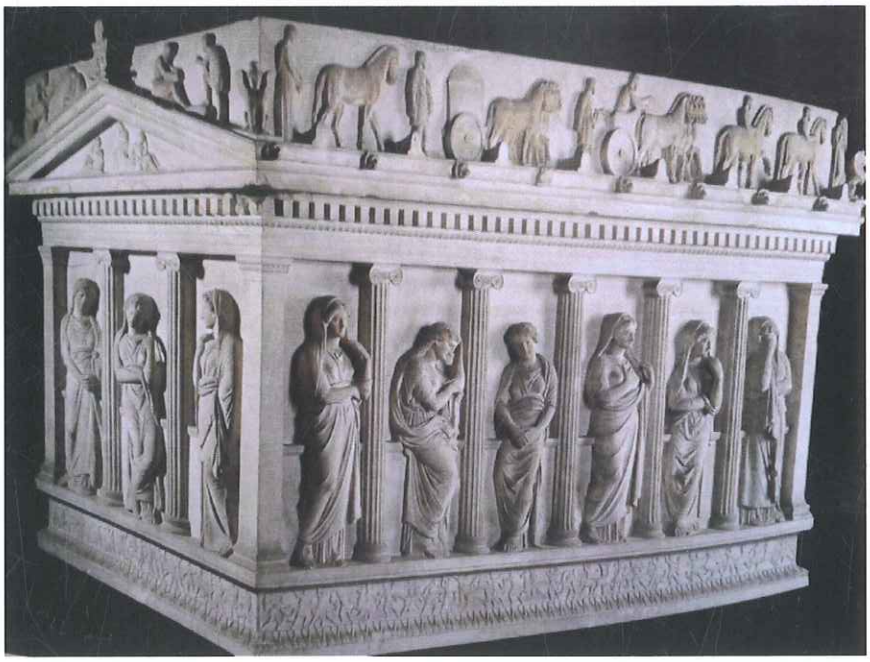
Ağlayan Kadınlar Lahit'i üzerindeki betimlemelerden de Yunan giyim tarzı hakkında bilgi sahibi oluruz (Şekil 12, 13, 14, 15[200]). Lahit'in uzun yüzlerinden birinde bu kadınlardan sekizi yer almıştır. Bunlardan ilki cepheden gösterilmiş olup, ağırlığını sol bacağına vermiştir, öteki ayağı hafifçe yandadır ve yere parmak uçlarıyla basmaktadır. Lahitte yer alan öteki kadınlar gibi bunun da ayakları çıplaktır. Giysisi diğer kadınlarla aynıdır, kısa kollu bir khyton, bir peplos ve khimation giymiştir. En üstteki mantonun hafifçe sağ omzuna dönük olan başı örttükten sonra omuzlarına döküldüğü görülmektedir, boynu ve bileklerini açıkta bırakarak aşağı doğru inmiştir. Sağ kolu önünde, bel hizasında bükülmüştür. Öteki kolunun yukarı doğru kaldırmış olup, bu eliyle kumaşın kenarını tutmaktadır. Saçları iri bukleler halinde başının iki yanına düşerken kulaklarını da kapamıştır. Başı bir bantla süslüdür. Bundan sonra gelen kadın, korkuluğa oturmuş ve hafifçe sağa dönük olarak gösterilmiştir. Dizleri bükülmüştür, ayakları birbirine yakın olup yere sadece parmak uçlarıyla dokunmaktadır. Sol omzuna atılmış olan khimationu kucağında bir küme yaptıktan sonra, bacaklarını sararak aşağıya inmektedir. Başı bir bantla süslüdür.

---

[198] Smith, s. 111.
[199] Smith, s. 123.
[200] **IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, ss. 220, 221, 222.

Üçüncü kadın korkuluğa oturmuş ve sola dönmüş olarak gösterilmiştir. Khimationu omuzlarına atılmıştır. Sırtını sardıktan ve önde bir kemer oluşturduktan sonra ayaklarına kadar inmektedir. Dördüncü kadının duruşu kollarının hareketi dışında, birinci kadına benzemektedir. Hafifçe yukarı kaldırdığı sol eliyle de khimationunun kenarını tutmuştur. Başını örten khimationu omzundan dolanarak önünde bir kemer oluşturduktan sonra ayaklarına kadar inmektedir. Başında bir çeşit kep vardır. Bundan sonra gelen kadın da korkuluğa oturmuş durumdadır. Sol eliyle başının ve omuzlarının üzerinden ayaklarına kadar inen khimationunun kenarını tutmuştur. Saçlarının bir bantla toplandığı göze çarpmaktadır. Bu yüzdeki son figür sola dönmüş olarak canlandırılmıştır. Bedenini saran khimationu sadece saçlarının ön kısmını açıkta bırakmıştır. Sağ eliyle tutarak yüzüne doğru kaldırdığı kumaşla gözyaşlarını kurulamaya çalışmaktadır.

Şekil 12: Ağlayan Kadınlar Lahti

Şekil 13

Bu yüzün en yukarısındaki kabartmada bir cenaze alayı göze çarpmaktadır. Alayın başında sağ tarafta kısa saçlı ve sakalsız genç bir adam görülmektedir. Fenikelilere özgü uzun dar kollu bir tunik giymiştir. Giysinin sol göğsünün, yırtıldığı göze çarpmaktadır. Sağ eli yırtık kumaş parçasını tutmakta, sol eli başına doğru kalkmıştır. Ayakları, kabartmadaki diğer figürler gibi çıplaktır. Bakıcıların Perslere özgü pantolon ve uzun kollu tunik giydikleri görülmektedir. Saçları kısa kesilmiştir. Giysilerin sol üst tarafları yırtılmıştır. Bunlar sakallı bir adamın sürdüğü dört at tarafından çekilen Pers tipi bir araba izlemektedir. Sürücü, yırtık sağ tarafından çıplak omzunun, kolunun ve göğsünün görüldüğü uzun kollu bir tunik giymiştir. Arabanın arkasında gene anaksyriades ve uzun kollu, kısa bir tunik giymiş olan sakallı bir uşak gelmektedir. Yırtık giysisi göğsünü açıkta bırakmıştır. Bunu izleyen uşağın, aynı giysilerin yanı sıra, omzuna attığı bir himationu vardır. Cenaze alayı en baştakine benzeyen, ancak duruşu farklı olan bir figürle sona ermektedir. Bu genç adamın tuniğinin yırtılan parçalarının, arkasından ve sol omzunun üzerinden sarktığı göze çarpmaktadır.

Şekil 14

Lahit gövdesinin kısa yanlarından birindeki üç kadından ilki, düşünceli bir ifadeyle sol yanına doğru bir adım atmış olarak gösterilmiştir.

Şekil 15

Arkaik Dönem'de, Yunanistan'da ve Batı Anadolu'daki yontu sanatı büyük bir gelişme gösterir. Mimarlıkta, belli bir kişi ya da sınıf için değil toplum için yapılmış büyük yapılar ortaya çıkar. Gelişmiş olan ticaret sayesinde sanat eserleri dış ülkelere satılabilmiştir. M. Ö. 7-6. yüzyılda idareyi ele geçiren tiranlar sanatı teşvik etmişlerdir. Doğal ölçülerde yapılan kore ve kuros heykelleri, Arkaik heykeltıraşlığın en önemli eserleri arasında yer almışlardır. Daha önceki dönemin Daedalik stilinden daha gerçek ve doğal anatomiye geçilmiştir. Bu eserler, Mısır'ın etkisi altında dimdik ayakta duran heykellerdir. Bunların oturan modelleri de vardır. Bu heykellerde insan vücudu ve adalelerinin, nasıl doğal şekiller aldığını, hareketin nasıl canlılık kazandığını elbiselerde kumaş kıvrımlarının ne şekilde meydana geldiğini, hatların nasıl belirmeye başladığını, tek heykelden heykel gruplarına nasıl geçildiğini görmek mümkündür.

M.Ö. 570 yıllarından itibaren, Arkaik Dönem'in başta gelen özelliklerinden sayılan gülümseme belirgin bir duruma gelmiştir. Yine bu yıllardan itibaren kabartma biçiminde yapılan ve pile biçimindeki kıvrımları hatırlatan kıvrımlar ortaya çıkmıştır. Erken Arkaik Dönem'de kıvrımlar sadece çizgilerle ifade edilmekteydi. M.Ö. 550 yıllarında giysi kıvrımları çok gelişmiş, gerçek elbise kıvrımları gösterilmeye başlanmıştır. Pers Savaşları (M.Ö. 480) sonunda Arkaik Dönem sona ermiş, Klasik Dönem başlamıştır. Arkaik Dönem'de Yunan sanatının doğudan etkilendiği bilinmektedir. Arkaik Dönem kuroslarının Mısır eserleri ile benzerliklerine karşın önemli farklılıkları da vardır. Kuroslar genellikle çıplak olup, elbiseli olanlara çok az rastlanmaktadır. Mısır eserlerinde ise bilinen bir kimsenin özelliklerini yansıtan yönler vardır. Kurosları Asur ve Hitit eserleriyle de karşılaştırmak mümkündür. Asur eserlerinin saçlarıyla, kurosların saçları arasında büyük bir benzerlik vardır. Hitit ve Asur eserlerinin elbise kıvrımları da benzer şekilde Yunan eserlerinin elbise kıvrımlarında görmek mümkündür.

1.5. ÖLÜ KÜLTÜ

Ansiklopedilerde ya da sözlüklerde ''Bir insan, bir hayvan veya bir bitkide yaşamın tam ve kesin olarak sona ermesi.''[201] şeklinde tanımlanan ölüm, çok eski dönemlerden beri insanoğlunun dikkatini çekmiş ve insanoğlu bu konuyla ilgili olarak toplumdan topluma değişen farklı davranış biçimleri ortaya çıkarmıştır.

Ölüm bir toplumun yaşam kültürünü yansıtır ve tarih boyunca insanlar arasında basit bir olay olarak algılanmamıştır. Bu sebeple ölüm, değişik disiplinlerde incelenen bir çalışma konusu olmuştur. Özellikle din, felsefe, sanat, edebiyat, tıp, biyoloji ve hukuk alanında ölüm konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır.

Etnolojik ve antropolojik incelemeler ölüm olgusunu üç bölümde ele almakta ve ölüm öncesi, ölüm sırası ve ölüm sonrası yapılan uygulamaları incelemektedir[202]. Yani ölüm olayı gerçekleşmeden önce bu olayla ilgili önbelirtiler konusunda toplumların davranışları, bireyin ölümünü takiben yapılan uygulamaları ve ölünün ardından yapılan ölü yemeği, başsağlığı, geride bıraktığı kişisel eşyaları konusunda ne yapıldığı gibi davranışları dikkate alır[203].

İlkel dönem insanları, ölümün tam olarak bir yok oluş anlamına gelmediğine, ölen kişinin yaşamını herhangi bir şekilde sürdürdüğüne, geride bıraktıklarıyla ilişkiler kurduğuna, hatta onların günlük yaşantılarını olumlu ya da olumsuz yönde etkileyebildiğine inanmışlardır. Ölenin geri dönerek insanlara zarar verebileceği korkusu anılmaya, yiyeceğe, giyeceğe vb. şeylere ihtiyaç duyabileceği inancı, "ölü kültü" nün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ölümden sonra da hayatın devam ettiği inancı, ölen kişilerin yaşadıkları bir dünyanın olduğu inancını da beraberinde getirmiştir.

Ölenin istediği zaman geri dönebileceği ve geride bıraktığı kişilerle temasta bulunup onlara zarar verebileceği korkusu, geçmişten günümüze ölüm olayı çevresinde çeşitli inanç ve pratiklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Ölüm çevresinde kümelenen ve ölüyle toplum bireylerini kuşatan bu inanmalar, âdetler, törenler ve kalıplaşmış davranışlar başlıca üç gruba ayrılmaktadır.

---

[201] P. Tuğlacı, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, İstanbul, 1972, s. 2235.
[202] Ahmet Uhri, **Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi**, Ege Yayınları, İstanbul, 2010, s. 22.
[203] Veyis Örnek, "Anadolu Folklorunda Ölüm", **DTCF Yayınları**, Ankara, 1979, (AFÖ), s. 13.

Bunlardan birincisini ölenin öte dünyaya gidişini kolaylaştırmak, onun hem geride bıraktıklarının gözünde hem de öte dünyada mutlu ve saygın bir ölü olmasını sağlamak için yapılan uygulamalar oluşturmaktadır. İkinci gruptakiler, ölenin geri dönüşünü engellemek, yakınlarına kötülükte bulunmasını önlemek için yerine getirilmektedir. Diğer grupta toplananlar ise, ölenin yakınlarının ruhsal durumlarını düzeltmek ve onları yeniden topluma dâhil etmek amacıyla yapılmaktadır[204].

Ölü gömme eyleminin gerçekleşebilmesi için öncelikle ölüm bilincinin ya da ölüm olgusunun insanoğlunun kafasında yer etmiş olması yani ölümün başka hiçbir olguya benzemediğinin farkına varmaya başlaması gerekir[205]. Bu farkındalık Neanderthal insana kadar geriye götürülmektedir. Neanderthallerin ölülerinin hepsini olmasa da bazılarını gömdükleri yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Neanderthal insanının ölülerini gömmüş olduğunun ilk ve en çok bilinen kanıtı Kuzey Irak'ta Zagros Dağları'ndaki ünlü Şanidar Mağarası'ndan gelir. Burada 1957 yılında Ralph Solecki tarafından başlatılan kazılarda günümüzden 60.000 yıl önce yaşadığı sanılan, yaşlı bir Neanderthal insanına ait gömü bulunmuştur[206]. Neanderthal insanının ölüsünü gömen ilk canlı olduğunun diğer kanıtları La Chapellaux Sainrs, Le Moustier, La Ferrassie, Deşik-Taş ve Regourdou mağaralarındaki iskeletlerdir[207].

Toplumun sosyal yaşantısının önemli bir bölümünü oluşturan gömme gelenekleri toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Her toplumda olduğu gibi Eski Yunan toplumunda da gömünün gerçekleşmesi ve geleneklerin uygulanması hem ölen kişinin ruhunun huzura kavuşması hem de ailenin onuru için büyük önem taşır[208]. Akhilleus'a rüyasında seslenen Patroklos'un sözleri, bunun önemini vurgular:

---

[204] Veyis Örnek, **Türk Hakbilimi**, KB Yayınları, Ankara, 1995, (THB), s. 207.
[205] Uhri, s. 28.
[206] R. Solecki, **Shanidar IV, a Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq**, Science 190, 4217, ss. 880-881.
[207] R. Levin, **Modern İnsanın Kökeni**, çev. N. Özüaydın, Tübitak Yayınları, Ankara, s. 11.
[208] Bilge Hürmüzlü, **Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2008, (Ölü Gömme Gelenekleri), s. 1.

''Durma, çabuk göm de, gireyim Hades kapılarından,
ruhlar var burada, göçmüşlerin belirtileri,
giremem içeriye, uzağa sürerler beni,
ırmağı geçip bir türlü karışamam aralarına,
boşuna dolanırım Hades'in geniş kapılı evi önünde, boşuna[209]*.''*

1.5.1. Mezar Tipleri

Antik Dönem Yunan Dünyası'nda *kremasyon* ve *inhumasyon* olmak üzere iki gömü biçimi kullanılmıştır. Yakarak gömü olarak da adlandırılan kremasyon uygulamasının geçmişi Üst Paleolitik Çağa kadar geriye gitmektedir[210]. Bilinen en eski kremasyon örneği günümüzden 26.000 yıl kadar öncesine ait olup Avustralya'da Mungo Gölü'nde bulunmuştur[211]. Daha sonra Güney Rusya'da tespit edilen yakma geleneğinin buradan da güneye doğru yayıldığı düşünülür. Anadolu'da ilk olarak ölü yakma geleneği Aksaray'daki Aşıklı Höyük'te ortaya çıkarılmıştır ve günümüzden yaklaşık 9 bin yıl öncesine tarihlenmiştir. Aşıklı Höyük'te yapılan araştırmalarda burada yaşayan toplumun yakınlarını evlerinin altlarına gömdükleri ortaya çıkmıştır. Evlerin altından çıkan kemiklerin çoğunluğunda yanık izleri tespit edilmiştir. Anadolu'da düzenli olarak ceset yakma geleneği II. binde Troia IV'da ile Hitit dönemlerinde ayrıca Panaztepe, Beşiktepe, Müskebi kazılarında da görülmektedir. Bu merkezlerde yapılan kazılarda yanık insan kemikleriyle kremasyon kapları ele geçmiştir. Batı Anadolu'daki yakma geleneğinin kökeni olarak ise Orta Anadolu olduğu önerilmektedir. Gedikli'de yapılan kazılarda M.Ö. 22-20. yüzyıllarında yakma gömünün bulunması bu düşünceye kanıt olarak gösterilebilir.

Kremasyon, *''ateş vasıtasıyla cesedi et ve kaslardan arındırma yolu''* olarak tanımlanabilir[212]. Antik Dönem yaşantısında et ve kasların, *psykheyi* (ruhu) yaşayanların dünyasına bağladığına ve hayaletlerin arasına girmesine engel olduğuna

---

[209] Homeros, **İlyada**, ss. 71-75.
[210] Uhri, s. 56.
[211] H. Aydın, Kremasyon, **Antropoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, ss. 500-501.
[212] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 8.

inanılırdı[213]. Bazı araştırmacılar kremasyon geleneğini, *''yakılan bedenin ruhuna duyulan saygının göstergesi ve kahramanlara layık bir ölü gömme biçimi''* olarak tanımlamaktadır[214].

Ölü bedenin, toprakta açılan bir çukura ya da toprak altına hazırlanmış, etrafı taşlarla çevrili bir sandık veya pithos içine konularak gömülmesi inhumasyon olarak adlandırılır[215]. İnhumasyon yöntemi Orta/Üst Paleolitik Çağ'dan itibaren insanoğlunun uyguladığı ilk gömme biçimlerindendir.

1.5.1.1. Kremasyon Mezar

Kremasyon biçiminin farklı şekillerde uygulanmış olduğu bilinmektedir. Yakma işlemi daire ya da dikdörtgen biçimli bir çukur içerisinde gerçekleştirilmiştir. Bazı nekropolislerde gömü alanının hemen yakınında ortak bir yakma alanı bulunmaktadır. Burada yakılan cesede ait küller ve kemikler urne içerisine konmuştur[216]. Diğer bir uygulama ise kremasyon mezar, cesedin yakıldığı yerde oluşturulur, küller ve kemikler urneye yerleştirilir veya kremasyonun üzeri tümsek halinde örtülerek kemikler ve küller yakılan mezar hediyeleri ile birlikte yakma alanında bırakılır.

Attika'da 11. yüzyıl sonundan itibaren 9. yüzyıla kadar yetişkinler için kremasyon geleneği kullanılmıştır[217]. Burada karşımıza kremasyon yönteminde kremasyonlar kare veya dikdörtgen biçimli bir çukur şeklindedir. Urnenin yerleştirilmesi için bu çukurların içerisinde küçük oyuklar yer alır. Urnenin ağzı vazo, taş levha ya da seramik parçası ile kapatılmıştır.

Attika'da Protogeometrik Dönem'in sonundan itibaren ve Geometrik Dönem boyunca yetişkinler için genellikle kremasyon mezar tipi kullanılmıştır[218]. Attika'da 8. yüzyılın sonundan itibaren kremasyon mezarlarda yakma işlemi çoğunlukla

---

[213] I. Musgrave, **Burial and Ancient Society**, The Rise of the Greek City-State, Cambridge, 1990, s. 272.
[214] W. Burkert, **Greek Religion, Archaic and Classical**, Harvard Üniversitesi Yayınları, 1985, s. 64.
[215] Uhri, s. 55.
[216] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 9.
[217] K. Kübler, **Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhundert, Kerameikos V, 1**, Berlin, 1954, s. 36.
[218] D. C. Kurtz ve J. Boardman, **Greek Burial Customs**, Londra, 1971, ss. 36-37.

mezarın yer alacağı yerde gerçekleştirilmiş ve alanın üzeri toprak yığılarak örtülmüştür[219]. Benzer bir kremasyon uygulaması, Geometrik Dönem'de Lefkandi'de de karşımıza çıkmaktadır[220]. Kremasyon mezarın bulunacağı yerde açılan çukurun içerisinde gerçekleştirilmiş ve mezar hediyeleri ile kemikler toplanmadan ateş söndürülerek üzeri toprakla örtülmüştür[221].

Attika'da Klasik ve Hellenistik Dönemlerde, erken dönemlere benzer kremasyon uygulamalarına da rastlanmaktadır[222]. Fakat bu dönemden itibaren kremasyon geleneğinde, inhumasyona göre azalma olduğunun üzerinde durmak gerekir[223].

Batı Anadolu'da yer alan yerleşmelerde az sayıda Protogeometrik Dönem'e ait mezar ortaya çıkarılmıştır[224]. Iasos'ta ele geçen urneler, kremasyon gömü geleneğinin varlığını kanıtlamaktadır[225].

Ionia Bölgesi'nde kremasyon mezarlar Geç Geometrik Dönem'e ait birkaç örnekle Klazomenai'de temsil edilmektedir[226]. Buradaki kremasyonlarda urne kullanılmamış olup, yakma çukurunun içerisinde cesede ait küller, yanık kemik ve mezar hediyeleri karışık olarak yer almıştır. Yakma işlemi tamamlandıktan sonra ateş küçük bir tümsek oluşturularak kum, çakıl ve taşlarla söndürülmüştür.

Ialysos ve Kamiros nekropolislerinde de ölü, mezarın yer alacağı yerde yakılırdı[227]. Batı Anadolu'da ortaya çıkan diğer nekropolislerdeki kremasyon mezarlar farklı uygulamaların olduğunu göstermektedir[228]. Pitane'de kremasyonlar, mezarın yer alacağı yerde gerçekleştirilir, sunular ceset ile birlikte yakılır, sonrasında kemikler ve vazo parçaları toplanıp urneye konulurdu[229].

---

[219] Kurtz ve Boardman, ss. 73-76.
[220] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 10.
[221] I. S. Lemos, **The Protogeometric Aegean**, The Archaelogy of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC, Oxford, 2003, s. 163.
[222] Kurtz ve Boardman, ss. 98-99.
[223] Kurt ve Boardman, ss. 163, 190, 191.
[224] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 12.
[225] D. Levi ve C. Laviosa, **La Campagne de Fouille en 1969 a Iasos**, 1970, ss. 143-156.
[226] Bilge Hürmüzlü, **Burial Grounds at Klazomenai: Geometric through Hellenistic Periods**, 2004, (Klazomenai), ss. 80-81.
[227] C. W. Gates, **From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid – Archaic Period, ca. 625-525 BC.**, California Üniversitesi Arkeoloji Ensititüsü, Los Angeles, 1983, s. 22.
[228] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 13.
[229] Ekrem Akurgal, **Bayralı Kazısı 1997**, 1998, ss. 33-47.

Antandros nekropolisinde Hellenistik Dönem'de en fazla kullanılan mezar tipi kremasyon mezardır. Hellenistik Dönem'de bu artışın meydana gelişi Büyük İskender'in bölgeye gelişi ve değişen demografik dengenin bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Bu kremasyonların 20 âdetini birincil kremasyon, yani yerinde yakılma, 23 âdetini ise ikincil kremasyonlar oluşturur. İkincil kremasyon, yanmış kemiklerin bir urne kap içerisine toplanması sonucunda yapılan gömülerdir. Antandros nekropolislerinde urne kap olarak Hellenistik dönemde genellikle stamnos formunun kullanıldığı görülür. Bu form boyunsuz, ağızdan gövdeye keskin geçişli, ağzın hemen altından başlayan yatay çift kulpludur. Stamnosların ağzı, kapak olarak kullanılan bir kâse ya da bir kiremit parçası ile kapatılmaktadır. Bazı örneklerde stamnosun içine bir veya iki unguentarium hediye olarak bırakılmıştır.

Kremasyon mezarlar üzerinde yapılan antropolojik araştırmalar, Hellenistik dönemde kadın-erkek cinsiyet ayrımı yapılmaksızın, yetişkin bireylerin yakılarak gömüldüğünü, fetus, bebek ve erken çocukluk çağındaki bireylerin kremasyona tâbi tutulmadığını ortaya koymuştur[230].

Antik Dönem yazarlarından Seneca'nın *''Troialı Kadınlar''* adlı eserinde de kremasyon yönteminden bahsedilir:

> *''Hakikat mi, yoksa masal mı, ürkek yüreklerimizi kandıran,*
> *bedenler gömülünce yaşar mı sahiden ruhlar,*
> *kadın eliyle kapatınca kocasının gözünü,*
> *güneşlerimizi karartınca son günümüz*
> *o korkunç urna'ya kapanınca küllerimiz?*
> *yoksa boşuna mı teslim ediyoruz ruhumuzu ölüme,*
> *hala yaşayacak zaman mı kalıyor biz biçarelere?*
> *Ya da bütünüyle ölüyoruz da, hiçbir şey kalmıyor mu bizden geriye*[231],
> ……

[230] Özge Yıldız ve Yılmaz Selim Erdal, Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği, **23. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı** (28 Mayıs–1 Haziran 2007), Ankara, 2008, ss. 43–49.
[231] Seneca, s. 25.

''Ağlayın diye emrediyorsun da,

bilmez değil ki bu halk, acemi değil ki gözyaşlarına:

bizler yıllardır zaten ağlıyoruz,

en başından beri,

konuk oldu olalı Phrygialı Yunanın Amyckae'ına[232]*,*

yardı yaralı derin denizleri

Cybele ananın kutsal çamından yapılmış o gemi.

On kez beyaz karla örtüldü Ida,

cenaze odunlarımız için on kez çırılçıplak soyundu.

.....[233]

İlyada Destanı'nda Hektor'un ölümünün ardından kadınlar ağıtlar yakmış ve Hektor'un ölüsünün yakılması için şehre dokuz gün odun taşımışlardır:

''Ölümlerle parlayan şafak sökünce onuncu günü,

Gözyaşı içinde götürdüler Hektor'un ölüsünü,

Koydular yığınların tepesine, verdiler ateşe,

Gül parmaklı şafak sabah erken parlayınca,

Ünlü Hektor'un ölüsü çevresinde toplandı bütün halk.

Hepsi geldi bir araya, topluluk kuruldu,

Parıldayan şarapla söndürdüler odun yığınını,

Söndürdüler ateş gücünün sardığı her şeyi,

Sonra topladı kardeşleri, dostları, ak kemikleri,

Hepsinin yanaklarından iri yaşlar dökülüyordu.

Kemikleri alıp koydular bir altın kutuya,

---

[232] Paris'ten ve tanrıçaların Ida Dağı'nda gerçekleştirdikleri güzellik yarışmasındaki hâkimliğinden söz ediliyor. Bu dizeyle, Ida Dağı Troia'nın başına gelen belanın çıkış yeri olarak gösteriliyor.

[233] Seneca, s. 7.

Erguvan rengi yumuşak örtülerle sardılar kutuya.

Sarar sarmaz indirdiler derin bir çukura,

Ekli kocaman taşlarla ördüler üstünü.

Sonra bir mezar tümseği olunca toprak, kabara kabara,

Gerisin geri döndü hepsi kente,

Toplanıp bir güzel kutladılar çok ünlü şöleni

Zeus oğlu Kral Priamos'un sarayında,

İşte böyle yapıldı atları iyi süren Hektor'un cenaze töreni''[234]

1.5.1.2. İnhumasyon Mezar

Vücudun bütünlüğünün korunduğu inhumasyon mezarlarda ceset ya bir muhafaza içerisine yerleştirilmiş ya da toprağa direkt olarak gömülmüştür[235]. Eski Yunan Dünyası'nda farklı dönemler boyunca uygulanmasının yanında Anadolu'da da Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı mezarları incelendiğinde baskın olan gömme biçiminin inhumasyon olduğu görülür. Cicero ve Plinus'a göre inhumasyon Roma'daki temel ölü gömme biçimidir.

Muhafaza içerisine yapılan inhumasyon gömüler pişmiş toprak, taş veya ahşap lahitler dışında, pithos, amphora veya herhangi bir geniş vazo içerisinde karşımıza çıkar[236].

Antik Çağlarda insanların ölülerini gömdükleri, üzerlerinde figür, süsleme veya ölünün heykelinin bulunduğu küçük oda biçimindeki mezarlara *lahit* denir. Yunan Dünyası'ndaki en erken tarihli lahitler, Korint nekropolisinde ortaya çıkmıştır.

---

[234] Homeros, **İlyada**, ss. 788-792.
[235] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 13.
[236] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 14.

Attika'da ise taş lahitler, Klasik Dönem'de çocuk mezarları için kullanılmıştır[237]. Bunun dışında Miletos, Pitane, Tenedos, Ephesos, Assos, Samos ve Khios'ta da taş lahitler kullanılmıştır[238].

Antandros'ta Klasik dönemin baskın mezar tipini oluşturan lahitler, Hellenistik dönemde kullanılmışlardır. Genellikle yetişkinler için tercih edilen lahitlerin bazı örneklerinde birden fazla gömüye rastlanmaktadır. Çoklu gömülerin yer aldığı lahitlerden bazıları aile mezarı olarak kullanılabildiği gibi Hellenistik dönemde ikinci kullanıma maruz kalan örnekler de bulunmaktadır[239].

Lahitler taştan yapıldığı gibi pişmiş topraktan da üretilmiştir. Bu tarz örneklere Klazomenai, Teos, Ephesos ve Smyrna gösterilebilir. Buralarda yapılan lahitler genellikle tek parçadan oluşan, kireçtaşından bir levha ile örtülmektedir. Taş kapağın üzerinde lahtin yerini işaretlemek için marn ya da kumdan bir tümsek oluşturulurdu[240].

Antik Dönem Dünyası'nda toprak ve taştan yapılan lahitlerin dışında ahşaptan yapılmış lahitlere de rastlıyoruz. Eski Yunan coğrafyasında bu örnekler Kerameikos nekropolisinde ele geçen Arkaik ve Klasik dönemlere ait lahitlerde ortaya çıkar.

Etrafı bir sıra taşla veya kerpiçle çevrili ve üst kısmı zaman zaman yine bir taşla kapalı olabilen, tabanı temiz, sıkıştırılmış toprakla ya da başka yerden getirilen bir toprakla örtülü olan mezarlara sandık mezar denir. Pişmiş toprak gömülerden sonra Anadolu'da en fazla kullanılan mezar türüdür. Attika'da ise Protogeometrik Dönem'in sonundan itibaren ortaya çıkan inhumasyon mezarlar, Sub-Myken mezar geleneğini hatırlatmaktadır[241]. Bu tür mezarlar hem yetişkinler hem de çocuklar için kullanılmıştır. Ialysos ve Kamiros nekropolislerinde bu tür örneklerle sıklıkla karşılaşılır.

---

[237] Kurtz ve Boardman, s. 97.
[238] Akurgal, s. 47.
[239] Aile mezar olarak kullanılan lahitler için bkz. Gürcan POLAT - Yasemin POLAT, Antandros Nekropolü 2001–2006 Yılları Ön Raporu, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi IX**, (Editörler: M. Nezih AYTAÇLAR, M. Bilge BAWTÜRK, Fulya DEDEOXLU, Aytekin ERDOĞAN), İzmir, 2007, s. 3.
[240] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 16.
[241] S. A. Immerwahr, **Early Burials from the Agora Cemeteries**, Princeton, New Jersey, 1973, s. 122.

Erken Arkaik Dönem'den itibaren ise bu tip mezarlar yerlerini ana kaya veya kum içerisine açılan çukurlara yerleştirilen basit inhumasyonlara bırakmıştır[242].

Bu tür mezarlar dışında günlük kullanım için üretilmiş pişmiş toprak kaplar da inhumasyon için kullanılmıştır; pithos, amphora veya pişirme kapları gibi. Yetişkinler için büyük boyutlu pithoslar veya birden fazla pithos kullanılırken, birçok nekropoliste bebekler sadece amphora veya mutfak kaplarının içerisine gömülmüştür[243]. Attika mezarlıklarında yetişkinler için nadiren pithos gömülere rastlanmıştır, çocuk ve bebekler ise, erken dönemlerden itibaren pithos veya amphoraların içerisine gömülmüştür[244].

Antandros nekropolisinin Hellenistik dönemde tek örnekle temsil edilen mezar tipi bir amphoradır. Bu amphora olasılıkla bir fetüs veya yeni doğmuş bir bebek mezarı olarak kullanılmış olmalıdır. Bunun dışında Klazomenai, Pitane, Tenedos ve Assos'ta yapılan kazılarda yetişkinler ve çocuklar için yapılmış mezarlara rastlanır.

Toprağa cesedin yerleştirilebileceği uygun büyüklükte kazılmış, dikdörtgen, dairesel ya da elips biçimli çukurlara, toprağa herhangi bir müdahale söz konusu olmadan, ölünün defnedilmesiyle gerçekleştirilen gömü biçimi basit inhumasyon mezar olarak tanımlanır[245]. Erken Arkaik Dönem'de Attika'da bu tür mezarlara rastlanır. Bu tür mezarların kullanımı Klasik Dönem boyunca da devam etmiştir.

Lefkandi'de Protogeometrik Dönem'e ait mezar tiplerinden biri olan benzer gömülerde, anakayaya açılan mezar çukurunun üzeri gömünün yapılmasından sonra taş levhalarla kapatılmıştır[246].

Antandros nekropolisinde görülen bir mezar tipi de basit toprak gömülerdir. Bu mezar tipinde birey toprağa açılan bir çukurun içine, genellikle başı doğuya, ayağı batıya gelecek şekilde sırt üstü yatırılarak yerleştirilmiştir. Çoğunlukla yetişkinler için tercih edilen bu gömülere ender olarak mezar hediyesi bırakılmıştır.

Basit inhumasyon gömülerinin çatı kiremitleri kullanılarak örtülmesiyle oluşturulan mezarlara kiremit mezar denir. Bu tip mezarlar, toprağa yatırılan cesedin üzerini örtmek üzere uzun kenarlara üçer, kısa kenarlara birer adet çatı kiremitinin

---

[242] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 17.
[243] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 19.
[244] Kurtz ve Boardman, ss. 71-72.
[245] Uhri, s. 98.
[246] Lemos, s. 163.

dik olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur[247]. Attika, Antandros, Korint ve Batı Anadolu'daki merkezlerde bu tür mezarlar kullanılmıştır.

Tümülüs, bir mezar ya da mezarlık içeren, toprak yığılarak oluşturulmuş tepeciklerdir. Genellikle toplum içerisinde yüksek statüye sahip kişilerin halka ait nekropolis alanları dışında kendilerine ait bir alanda gömülmeleri ile oluşan mezar yapılarıdır. Yunanistan'ın kuzey bölgelerinde Protogeometrik Dönem'e ait tholos (yuvarlak) mezarlara rastlanmaktadır[248]. Thessalia, Makedonia, Trakya Bölgesi, Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan'da da çok sayıda tümülüs mezarlar görülmektedir. Makedonia Bölgesi'nin en ünlü oda mezarı Kral II. Philippos'a aittir.

Ölü gömme geleneği Antik Dönem yazarlarından Euripides'in *''Yakarıcılar''* adlı eserinde şu şeklide bahsedilmektedir:

''.....

Atina'nın bu şeyleri yapmak zorunda kalacağı ana dek.
Çünkü buyruk altında olursak, işler tersine akacak.
Bu savaşı ben çıkarmadım, ne de bunlarla
birlikte Kadmos ülkesine geldim. Şehre zarar
vermeye ya da erkek eliyle yapılan mücadeleleri
getirmeye değil, Panhelen yasasını korumak için
ölülerin gömülmesi gerektiğine hak veriyorum.
Bunlardan hangisi doğru değil ki?
Çünkü Argoslular tarafından bir şeye
maruz kaldıysanız, öldüler, düşmanları
uzaklaştırdınız, onlar utanç verici şeklide
cezalarını aldılar. Şimdi izin verin, ölülerin
üzerleri toprakla örtülsün, her elementin ışığa
çıktığı yerde ayrışma başlar, ruh havaya,

[247] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 22.
[248] Lemos, ss. 176-177.

beden toprağa. Çünkü yaşam sürmek dışında,

biz bu bedene sahip değiliz,

besledikten sonra geri alınması gereken.

Ölüleri gömmemekle Argos'a zarar vermeyi mi

düşünüyorsun? Çok kötü! Eğer ölenleri

olması gerektiği gibi gömülmeden bırakırsa,

bu tüm Yunanistan'ın devlet düzenini bozar.

..... [249]

1.5.2. Gömü Gelenekleri

Mezarın yerinin hatırlanması Eski Yunan inancında büyük önem taşırdı. Bu nedenle mezarın yerinin işaretlenmesi mezar yerinin hatırlanması açısından değerliydi. Gömü sonrasında mezar işaretlenmemiş ise cenaze töreninin eksik kaldığına inanılırdı[250].

Mezarların işaretlenmesi için uygulanan en klasik yöntem, gömü yapıldıktan sonra toprak, çakıl taşı veya ufak taşlarla küçük bir tümülüs oluşturacak şekilde mezarın örtülmesidir[251]. Bunun dışında mezarın belirlenmesi için farklı yöntemler de kullanılmıştır. Attika'da Protogeometrik Dönem'e ait mezarlarda yığının üzeri büyük bir vazoyla işaretlenmiştir. Attika'nın dışında Klazomenai nekropolislerinde de bu tür uygulamalar ortaya çıkmıştır. Klazomenai'de kremasyonların üzerinde çakıl ve kumdan oluşan toprak ile küçük bir yığın oluşturulurken, lahitler marn ya da kum ile örtülmüştür[252].

---

[249] Euripides, **Yakarıcılar**, ss. 22-23.
[250] Sourvinou – C. Inwood, **Reading Greek Death, to the End of the Classical Period**, Oxford, 1995, ss. 108-110.
[251] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 30.
[252] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 32.

Mezarların işaretlenmesi için çok sık kullanılan yöntemlerden bir tanesi de yığılan toprak üzerine mezar stelinin dikilmesidir[253]. Attika, Ionia ve Kyklad Adalarında, Rhodos ve Assos nekropolisleri mezar stelleri ile işaretlenmiştir.

Attika'da Klasik Dönem'den itibaren mezarların boyama veya kabartma ile bezeli levhalardan oluşan steller dışında farklı biçimlerde de olduğunu belirtmek gerekir[254]. Mezarların steller, taş vazolar ve sütunlarla işaretlenmesi Hellenistik Dönem'de de uygulanmaya devam etmiştir.

Nekropolislerde ortaya çıkan mezar hediyeleri toplumun gömü geleneklerinin anlaşılması açısından önemli veriler sunması bakımından önemlidir. Yunan Dünyası'nda mezar hediyeleri genellikle ''kişisel eşyalar, günlük kullanıma dönük eşyalar'' veya ''mezar hediyesi olarak üretilmiş eşyalar'' olmak üzere üç farklı kategoriden oluşmaktadır[255].

Bronz ve demir ok uçları, bronz kalkanlar gibi silahlar, iğne, fibula, bilezik gibi takılar, mücevher sandığı, oyun taşları, parfüm şişeleri kişisel eşyalar arasında yer alır. Çeşitli amaçlarla kullanılan kaplar ise günlük kullanıma dönük eşyalardandır. Yiyecek ve içecek amaçlı kullanılan malzemeler bu gruba girer. Mezar hediyesi olarak üretilmiş eşyaları ise şu şekilde sıralayabiliriz: minyatür kaplar, kernoslar, plaka levhalar, pişmiş toprak figürinler, beyaz lekythoslar.

Attika'da, Arkaik Dönem mezarlarında mezar hediyelerinin ''adak alanı'' olarak belirlenmiş, özel alanlara konması sık rastlanan bir durumdur[256].

1.5.3. Cenaze Törenleri

Ölü gömme gelenekleri toplumdan topluma değişiklik gösterir. Eski Yunan toplumunda, ölen kişiye karşı duyulan saygıyı göstermek ve ölünün acılarını hafifletmek için cenaze törenleri düzenlenmiştir. Cenaze törenleri özellikle toplumun ileri gelen aileleri tarafından prestij meselesi olarak algılanmış, bunun etkisiyle şatafatlı törenler düzenlenmeye çalışılmıştır.

---

[253] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 32.
[254] Kurtz ve Boardman, ss. 122-130.
[255] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 35.
[256] Kurtz ve Boardman, s. 75.

Gömü öncesinde ve sonrasında gerçekleştirilen törenlere ait bilgiler genellikle yazılı kaynaklardan ve 8. yüzyıldan beri ölü kültü için özel olarak üretilmiş vazolardan gelir[257].

Eski Yunan toplumunda cenaze töreninin düzenlenmesi erkek evladın sorumluluğundadır. Fakat ailesi olmayanlar için bu görev yakın arkadaşlara aittir. Ölen kişi, son yolculuğuna uğurlanmadan önce ölü yıkanır, yağlanır ve temiz kıyafetler giydirilerek bir kaç gün evde bekletilirdi.

Yunanlılar, insan vücudunun "*soma*" ve ruh "*psykhe*"den oluştuğunu düşünürler. Bu inanç gereğince ölümler sonrasında belli bir düzeni içeren törenler düzenlenir. Bu törenler "soma"nın hazırlanması, "*prothesis*", "*ekphora*", "soma"nın mezara konuşu diye bölümlere ayrılır.

Soma bölümünde ölünün gözleri kapatılıp, çenesi bağlanır ve ölü yakılmadan önce yıkanır ve yağlanırdı. Yıkama işlemine gerçekleştirenler ise genellikle yaşlı kadınlardı. Homeros'a göre ölünün gözlerini ve ağzını hemen kapamak ölüye duyulan saygının göstergesi idi ve bu görev kişi eğer evli ise eşine aittir[258].

Prothesis, ölünün ilan edilmesidir. Bu bölümde ölü evin içinde sergilenir, hatta ülke dışında ölen bir kişinin bile cenazesi evine getirilir, kemikleri olsa dahi sergilenirdi. Erken dönemlerde prothesis, bir kalabalığın katıldığı yerde yapılırken, Solon öncesi aristokratların prothesis süreci halktan farklıydı. Ölen kişi aristokrat kesimden olduğunda yakınları yas tutmayı abartır ve kendilerine zarar verirdi. Solon bu türden yıpratıcı ve vahşi görüntülere yasaklama getirdi. Ayrıca Solon reformlarıyla ekphoranın üçüncü günde başlaması gerektiğine dair getirdiği kuraldan hareketle prothesisin genellikle iki gün sürdüğü kabul edilmektedir. Prothesis başlamadan önceki son aşama ise ölünün giydirilmesidir. Homeros, ölü giysisinin evin hanımı tarafından örüldüğünü söylemektedir[259]. Ölü üç kat giydirilir ve üzeri örtülürdü[260]. Ölünün yanında, mezarı başında ağıt yakıldığı görülmektedir. Bu nedenle ölünün yakınları saçlarını yolarak ve yüzlerini parçalamak suretiyle acılarını dışarıya vururlardı.

---

[257] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 43
[258] Homeros, **Odysseia**, ss. 290-296.
[259] Homeros, **Odysseia**, ss. 96-102.
[260] Kurtz ve Boardman, s. 171.

''Onları mezarlara yatırdı ve bedenlerini örttü.

.....

''Bu kadınların eğitici olduğunu düşünüyorum.
Fakat olsunlar. Hades'teki ölülere saygı
göstermek için ellerimi göğe kaldırıyor, ağıtlar,
gözyaşı döküyorum, dostlara hitap ederek,
onların gerisinde kaldığım için sessizce
acı acı ağlıyorum[261].

Ağıt yakma geleneği Euripides'in *Yakarıcılar* adlı eserinde şu şekilde işlenmiştir:

''Acı başıma gelene, yalvarıyorum
oğlun, bahtsız ölümü elime versin,
oğlumun acı dolu uzuvlarına sarılayım.

Başka bir inleme, ağıt geliyor
geriden, esirlerin elleri ses çıkarıyor.
İleri, ey felaket yoldaşları!
İleri, ey aynı acıyı yaşayanlar!
Hades korosuna başlansın,
tırnaklar beyaz yanakları
kana bulasın, ölülerinizin
yüzlerine süs diye.

[261] Euripides, **Yakarıcılar**, s. 32.

Bu doyumsuz, güzel ağıt beni götürüyor
acı dolu, derin kayalıktan
durmaksızın damla damla
akan bir suya. Çünkü kadınlar için
ölen evlatlarına ağıtlarla ağlama
yaradılıştan gelir. Ah, ah!
Ölsem de, bu acıları unutsam[262].

Seneca'nın, *Troialı Kadınlar* adlı eserinden ağıt sahneleri:

''Haydi vurun inleyin,
sen de, kraliçe, kaldır o biçare ellerini
biz, zavallı halk da uyacağız hanımımıza,
biz yas tutmasını bilmez değiliz[263]*.''*

''Dertli günümün vefakâr yoldaşları,
çözün saçlarınızı;
dökülsün lüle lüle boynunuzdan aşağı, yas içinde,
bulanmışlar Troia'nın sıcak küllerine.
Avuç avuç doldurun ellerinize:
Troia'dan alabileceğimiz bu kadar işte.
Açın kollarınızı, hazır edin, halkım
düşürün giysinizi, bağlayın etrafına sinenizin,
açın bedeninizi ta belinize.
Hangi koca için örteceksin artık göğsünü,

[262] Euripides, **Yakarıcılar**, ss. 3, 4.
[263] Seneca, s. 7.

ey tutsak utanç?

Sarın pelerininizi düşen giysiniz üstüne,

eller özgür olsun ki vursun çıldırasıya, çıksın iniltileriniz, o hızla

……

Hepimiz çözdük saçlarımızı,

yolduk nice cenaze uğruna;

topuzlarımızı açtık, lüle lüle saldık,

sıcak küller sıçradı yüzümüze

açtık giysilerimizi, düştü omuzlarımızdan,

inlesin diye daha aşağı, belimize sardık;

artık çırılçıplak bağrımız, çağırıyor ellerimiz.

Şimdi, şimdi göster gücünü, ey acı.

Rhoeteum kıyıları çınlasın iniltilerimizle.

……

Senin için dövüyor kollarımı şu elim,

kanayana kadar dövüyor omuzlarımı, senin için,

senin için vuruyor başıma şu elim,

göğsümü yırtıp açıyor, ah benim, ananın parmakları, senin için[264].

Üçüncü aşama ise ekphora (cenazenin mezara götürülüşü) bölümüdür. Bu bölüm ölümün üçüncü gününde ve erken saatlerde, ölünün evden alınıp nekropolise götürülmesi törenidir. Ekphora, İlyada'da karşımıza çıkmaktadır. Yunan Dünyası'nda ekphora sahnelerinin bazılarında ölü, eller üzerinde taşınırken, bazı örneklerde araba ile taşınmaktadır[265]. Bazı durumlarda cenazelerin köleler tarafından taşındığı da bilinmektedir[266].

---

[264] Seneca, ss. 8, 9.
[265] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 47.
[266] Euripides, s. 31.

Eski Yunanlıların cenaze törenlerinde müziği kullandıkları, bunun için profesyonel müzisyenler ve ağıtçılar (ağlayıcılar) tuttukları bilinmektedir. Cenaze merasimlerinin neredeyse her aşamasında müziği kullanmış olmaları onların müziğe ne kadar önem verdiğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Hektor'un cenazesi için müzisyenlerin görevlendirildiği, Homeros tarafından bizlere aktarılır:

> *''... ozanlar oturttular yanı başına,*
> *ağıt yakmada çok ustaydılar bunlar,*
> *yanık yanık ağıta başladılar,*
> *kadınlar karşılık verdi hıçkırıklarla.*
> *Ak kollu Andromakhe başladı kadınlar ağıtına*[267]...

Bunun dışında, gömü sonrasında, ölen kahramanlar anısına ''cenaze oyunlarının'' düzenlendiği bilinmektedir[268].

Ölen kişinin toprağa verilmesinden sonraki süreçte, ölülerin onuruna belirli dönemlerde festivaller düzenlenir ve mezar ziyaret edilirdi. Bu gömü şekli maddi durumu iyi olanlar için geçerlidir. Bu uygulama *ta enata* (dokuzunca gün) olarak anılırdı. Bunun yanı sıra ölümün yıl dönümlerinde *genesia* adı verilen törenler kutlanırdı.

---

[267] Homeros, **İlyada**, ss. 720-725.
[268] Hürmüzlü, Ölü Gömme Gelenekleri, s. 49.

1.6. ÖZEL GÜNLER

Birkaç endüstriyel ve ticari merkezler dışında Eski Yunanistan, köylü ve çobanların ülkesiydi ve çeşitli inançlara göre bunların çoğu şehir olarak adlandırılıyordu fakat büyük köylerdi. Messenia'dan bahsetmezsek Boeotia, Phokis ve Teselya gibi bazı iller her zaman tarımsaldı. Diğer bir deyişle klasik çağda bazıları hala basit ve gelişmemişti. Bunun örnekleri; Arcadia, Aetolia, ve Acarnania'dır. Yunan tarihinin oluşumunda liderlik rolü oynayan bu şehirler dışında, Yunanistan tarıma ve sığır ve koyun yetiştiriciliğine bağlıydı. İlk çağlarda endüstriyel ve ticari gelişme başlamadan önce bu Yunanistan'ın tamamı için geçerliydi ve daha sonra Yunan mezheplerinin temelleri atıldı. Mısır, buğday, arpa her zaman temel gıda oldu Yunanlılar için. Askerler, işçiler ve kölelerin günlük porsiyonu belirli sayılardaki mısır paketleriydi. Ekmekle birlikte biraz zeytin, biraz incir, ya da biraz keçi sütü peyniri yeniyordu ve biraz da şarap içiliyordu. Genel olarak konuşulduğunda sıradan insanlar büyük festivaller eşliğinde sadece kurban törenlerinde et yiyebilirdi.

Eskilerde bile popüler festivallerde tarımın önemi ortaya çıktı. Aristoteles de ilk çağlarda özellikle hasatlar toplandıktan sonra kurbanlar ve toplantıların gerçekleştiğini söylemiştir çünkü insanların o zamanlarda[269] çok vakti vardı. Genç bir yazar, Maximus Tyre, bu konuda daha uzun sürede[270] yazmıştır. Ona göre sadece köylüler festival ve inisiyasyonları başlatmıştır. Şarap presinde Dionysus için, harman yerinde Demeter için ilk dans grubunu başlatan onlardır. Dini açıdan çok önemli olan Yunan festivallerinin bir araştırması gösteriyor ki şaşırtıcı sayıdakiler tarımsaldır. Eski zamanlarda tarımın insan yaşamındaki önemi dini törenlerde bile yansıtılıyordu.

Dini törenlerle birlikte kurulan tarım festivallerinin önemi artmaktadır. Yunan takvimi, tanrıların doğru zamanlarda ayinleri yapacağından dolayı Delphi'deki Apollon'un koruması altındaki festival takvimidir. Ama Apollon Delphi kehanetini kendisi için ayırmadan uzun zaman önce tarım, doğal takvimini yaratmıştı. Tarım işleri birbirleriyle düzen içinde ilerliyordu çünkü onlar mevsimlere ve ekim, hasat, harman, bahçe ve meyve toplama işleriyle bağlantılı olan tören ve seremonilere

---

[269] **Ethica Nicomachea**, VIII, s. 1160.
[270] Maximus Tyre, **Dissertationes**, çev. Thomas Taylor, 1804, s. 30.

bağlıydı. Hepsi için ilahi bir koruma gerekliydi ve büyülü bir karakteri olan eski dini karakterler tarafından belirli törenlerle karşılanıyordu.

Yunan çiftçilik yılında faaliyetlerin yoğun olduğu iki dönem vardı. Eylül ayından Kasım ayına kadar zeytin ve üzüm toplanır, bir yandan da gelecek yıl için toprak sürülür ve ekilirdi. Mayıs ya da Haziran ayı hasat zamanıydı. Baharın ilk aylarıyla, hasadın yapıldığı Temmuz ve Eylül arası durgun geçerdi. Yunan dünyasının büyük oyunları bu dönemlerde yapılırdı. Isthmos Oyunları baharda, diğerleri ise sonbaharda düzenlenirdi. Savaşlar da bu dönemde olurdu. Pers Savaşları bilindiği gibi sonbaharda yapılmıştı[271].

Tören ve festivallerin eşlik ettiği tarım işlerinin çoğu Demeter'e adanmıştır. Sonbahar ekimi esnasında Thesmophoria kutlanırdı. Yunanistan'da ekinlerin büyüdüğü ve geliştiği sonbahar ekiminde Demeter Khloe'ye kurbanlar götürülürdü ve mısır harmanlandığı zaman Thalysia kutlanırdı. Sonbahar ekim festivalinin en iyi bilineni Thesmophoria idi. Demeter bizzat Thesmophoros olarak adlandırılırdı ve o ve kız kardeşi her ikisi de thesmophoroi (toprağı işleyen) idi. Bu lakap kanun yapan kişi olarak çevrilebilir. Bu tercümedeki thesmos 'hukuk' veya 'kararname' anlamında ve referansı da uygar yaşamın kuruluşunda ve kanunlara uymada tarım konseptine göre yapılmıştır. Bu fikir çok yakından akraba gibi olduğu Thesmophoria gibi orijinal sonbahar ekim festivali olan Eleusis gizemlerini ön plana çıkarıyor. Demeter'in armağanının, insanoğlunun vahşi yaratıklar gibi yaşamak istemediğinin sebebi olduğu ve Atina'nın tarım ve medeniyetin beşiği olarak övüldüğü söyleniyor.

Thesmophoria ve Demeter'in diğer festivalleri sadece kadınlar tarafından kutlanırdı, erkekler buna dâhil değildi. Bazı bilim adamları bunun sebebini ekinlerin ekiminin kadınların elinde olduğu zamanlarda Thesmophoria'nın da çok eski zamanlardan geldiği olarak öğretmişlerdir. Thesmophoria, kadınların, sadece tarım alanlarının verimliliği için değil aynı zamanda kendileri için de dua ettiği verimlilik festivalidir. Yunan dilinde ekim ve doğurganlık arasındaki paralellik sabitti. Bu festivalin sadece kadınlar tarafından kutlanma sebebi kadınların, doğurganlığın sihirli performansına özellikle uygun gibi görünmeleri olabilir.

Sonbahar ekim festivalinden çok sık bahsediliyorken hasada karşılık gelen festivalin örnekleri Thalysia'da garip bir şekilde azdır. Ancak kurbanların harman

---

[271] Freeman, s. 202.

yerinde sunulduğunu söyleyen Homeros'un bahsettiği tek bir festival vardır. Theocritus, yedinci pastoral şiirinin son dizelerinde Demeter'in harman yerindeki sunağından bahseder ve mısır yığınının içine harmanlama küreğini bir kez daha daldırması için ve onun iki elinde de demet ve haşhaş ile ayakta durup gülümsemesi için dua eder.

Harman bittiğinde ve tarihi belirlenmediğinde Yunanistan'daki hasat evinde her çiftlikte özel bir festival kutlanırken bir devlet festivali haline gelen sonbahar ekiminin dini törenleri takvimin belirli günlerinde kutlanırdı. Yunanistan'da hasatın kuzey Avrupa'dan farklı olarak yapıldığı da buna eklenebilir. Tomarlar bir ahırda depolanmazdı fakat acilen hasat yerine götürülür ve hasat edilirdi. Hasat, Mayısta düşer, ekimi de Haziranın başında, kuru mevsimde, yağmur beklenmediğinde yapılırdı. Muhtemelen diğer bir hasat festivali çok yaygın olmayan Kalamaia olsa da çok az şey bilinirdi bunun hakkında. İsmi *kalamos*'dan (buğday sapı) geliyor, zamanı-Haziran-Demeter ile bağlantısı hasadın karakterini kanıtlar gibi görünüyor.

Bir hasat, festival haline geldiğinde Thalysia'da öncelikle meyveler sunuluyordu. Yeni pişmiş mısırın bir somunu *thalysion arton* olarak adlandırılırdı. Bu somunlardan diğer yerlerde de bahsedilmektedir ve Demeter bizzat *'büyük somunlu tanrıça'* ismini almıştır. Attica'da böyle bir somun, *thargelos* olarak adlandırılmış ve diğer iyi bilinen festivallere-Thargelia- de ismini vermiştir.

Ocak ayından itibaren, Temmuzun başlangıcı ile Atina'da kutlanan bir festival buluruz. Bunun hakkındaki bilgimiz ve ismi bile tutarsız görünüyor. Haloa ismi, hem harman yeri hem bahçe anlamına gelen *halos*'dan (ışık halkası) gelmektedir. Sözcüğün ilk duygusu Temmuzda kutlanan festivale uygulanamaz olduğundan beri bir bahçe festivali olmalıydı. Demeter, Kore ve Dionysos'un gizemlerini ve kadınlar tarafından onlar için kutlanan üzüm budama ve şarabı tatma durumlarını kapsadığı söylenirdi. Bu festival Thesmophoria'ya ile benzerlik taşırdı ve içinde cinsel semboller göze çarpardı. Aralıkta toprak, asmaların etrafında çapalanır ve kökleri kesilir. Aynı zamanda asmanın ilk fermantasyonu biter ve şarap, iyi olmamasına rağmen içilebilir. Bu yüzden, Haloa'nın tanımı, bağlardaki işler hakkında ne biliyorsak onunla uyuşur. Diğer bir yandan Haloa, Demeter'in festivali olarak bilinir ve bu da mümkündür. Ekinler büyür ve kış boyunca gelişirler ve

gördüğümüz gibi kurbanlar Demeter Khloe'ye götürülür. Şubatta bağlar budanır ve şarapların ikinci fermantasyonu sona ulaşır. Şarap, şimdi içmek için uygundur.

Atina'da en popüler ve en karmaşık festivallerden biri Anthesteria bayramıdır. Bu da '*çiçek festivali*' anlamına gelir. Şarap kültürünü öğreten İkarus efsanesi, Anthesteria ile bağlantılıdır. Bu, kırsal bir cümbüştü. Gençler, şarap ile dolu deri çuvallarla zıplarlardı ve kızlar, kırsal festivallerde yaygın bir gelenek olan salıncakta sallanırdı ve bu belki de doğurganlık cazibesi[272] olarak yorumlanabilirdi.

Atina şehrinde Anthesteria'nın en önemli parçası kutsama ve yeni şarabı içme töreniydi. *Pithoigia* olarak adlandırılan ilk gün, şarap şişelerinin açılışından ismini almıştır. Boeotia'da da aynı gelenek aynı zamanda gözlemlenir fakat bu her yemekten sonra kendisi için toprağa şarap dökülen tanrı Agathos Daimon'a adanmıştır. Atina'da şarap, rahibeler eşliğinde Dionysus'un mabedine götürülürdü. Herkes küçük bir sürahide kendi porsiyonunu alırdı ve bu yüzden bugün, *'sürahi festivali'* (*khoes*) olarak kutlanırdı. Küçük çocuklar bile paylarını alır ve küçük hediyeler kabul ederlerdi özellikle de küçük boyanmış sürahiler.

Kaliteli şarap festivali klasik Yunanistan'da nadirdi. Eylülün başında kutlanan *Carnea*'nın büyük festivalinde Sparta'da *staphylodromoi* (üzüm koşucuları) olarak adlandırılan bir genç yarışı vardı. Geleneğin bağbozumu ile alakası olduğunu bu isim kanıtlıyor. Gençlerden biri kafasına bordür koyar ve diğerlerinin önünden koşar, kasabaya bereket isterdi.

Kırsal geleneklerin ve festivallerin, Yunan popüler dinini en yüksek ve en iyi şekilde güzelleştiren Eleusis seremonileri için açıklamasının doğal bir devamı niteliğindedir. Orijinal olarak Eleusis seremonileri, sonbahar ekiminde kutlanan festivaldir. Eleusis seremonilerinin temelinin eski bir tarım kültü olduğu kabul edilmesine rağmen, gizemlerin gizli ayinlerini keşfetmek amacıyla girişimlerle bu gerçek arka plana itilmiştir.

Demeter ve Persephone kültünün kutlamaları olan Büyük Eleusis Gizemleri'nde heyecan doruğa ulaştığında, aralarında erkekler kadar kadınların, özgür kişiler kadar kölelerin de bulunduğu kült üyelerinden oluşan tören alayı (normal toplum düzeninden hayli farklı), Atina'dan Eleusis'e kadar, yaklaşık 23 km

---

[272] Bkz. **Die Anthesterien und die Aiora**, Eranos, XV, 1916, s. 187.

yürürdü. Bu zorunlu olarak yapılan, külfetli ya da özverili bir yürüyüş değil festivalin bir kısmını oluşturan kutlamaydı[273].

Sappho, Lesbos adasında genç kızların toplum yaşamına hazırlayan bir okulun başındaydı. Bu okul, Alkman'ın partheneion'unu yazdığı Sparta'daki *agela* gibi tapımı derneğiydi gerçekte[274]. Bu küçük topluluğun yaşamındaki en can alıcı anlar, öğrencilerin evlenmek üzere ayrılıp gittikleri günlerdi. Sappho, aralarından ayrılan her kıza bir düğün şarkısı yazardı. Genç kızlar kadınların şenliklerinde halkaya katılırlardı. Bu şenliklerin en önemlilerinden biri de, Sappho'nun ağıtlar yazdığı Adonis bayramıydı.

Samos'daki Adonis bayramında genç kızlar içkili eğlentiler düzenlerler, bu eğlentilerde birbirlerine bilmeceler sorarlardı. Boiotia'da kadınlar Agriania sırasında dışarı çıkıp yitik Dionysos'u ararlar, yemekten sonra da bütün akşamı birbirlerine bilmeceler sorarak geçirirlerdi.

Dinsel bayramlarda düzenlenen oyunların en ünlüsü Olimpiyat Oyunları'dır. Diğer önemli oyunlar ise de Pythia (Delphi'de), Nemea ve Isthmia oyunları idi. Bu bayramlarda sadece spor değil dans, şarkı ve drama yarışmaları da yapılırdı. Oyunların galipleri sadece bir taç, yani çelenk ve şeref kazanırdı. Evlerine vardıklarında ise onları büyük armağanlar beklerdi: Masrafı halka ait olan yemekler ve yağ dolu amforalar. Oyunların galipleri onuruna ziyafetler verilir, övgüler düzülür, isimleri dillerden düşmezdi[275].

Panhelenik diye adlandırılan dünyada birçok yarışma vardı ve en az dört turnuva yapılıyordu[276]:

Olimpiyat Oyunları: Bütün oyunların babası olan, tanrıların kralı Zeus onuruna dört yılda bir Elis'te yapılan oyunlardı. Ödül zeytin dalından oluşan bir çelenkti. Dört yılda bir yapılan Olimpiyat Oyunları resmi olarak 200 yıl önce başlamıştı fakat muhtemelen daha da eskiye aitti. Oyunlar ilk olarak tanrı Zeus onuruna düzenlenen bir festival olarak başlamıştı ve Büyük Zeus Tapınağı'nın

---

[273] Hilary J. Deighton, **Eski Atina Yaşantısında Bir Gün**, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 27.
[274] Thomson, s. 247.
[275] Deighton, s. 74.
[276] David Arscott, **Olimpiyatlar ve İlginç Tarihi**, çev. Berna Yılmazcan, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2014, s. 8.

etrafını çeviren duvarın içinde yani stadyumda araba yarışları için pistleri atletizm salonu ve güreş ringi yer alırdı[277].

Altıncı yüzyılla birlikte aralarında koşu, araba yarışları, boks, güreş ve pentatlonun da olduğu dokuz müsabakadan oluşan oyunlar son halini almıştı. Çıplak yarışma geleneği çoktandır yerleşmişti. Yarışmacılar bir ay öncesinden oyunları düzenleyen Elis kentinde toplanır, ilk müsabakadan iki gün önce de başını görevlilerin çektiği, atletlerden, atlardan ve yarış arabalarından oluşan bir alay kutsal yere doğru yola koyulurdu. Oyunlar beş gün sürer ve büyük bir kalabalık tarafından izlenirdi. Haberciler ve borazancılar için düzenlenen yarışmalar, ünlü hatiplerce çekilen söylevler, ziyafetler, kurban törenleriyle iç içe geçer, nihayet son gün büyük bir zafer alayı, galip gelenlere zeytin dallarından yapılmış çelenklerin verildiği, onların yaprak ve çiçek yağmuruna tutuldukları Zeus Tapınağı'na kadar yürürdü[278].

Altıncı yüzyılda Olimpiyat Oyunları Delphi'deki Pythia Oyunları (582'de) ile birleştirildi. Ardından 581'de Isthmos Oyunları ve 573 yılında Nemea'daki Argolis'te yapılan Nemea Oyunları Olimpiyat Oyunları'na katıldı. Her yıl belli başlı bir ya da iki festival yapılırdı. Fakat bu oyunlar sadece talim yapabilecek boş vakti olanlara açıktı. Bu durum aristokrasi için bir korumaydı. Ödüller, Olympia'da olduğu gibi her zaman gösterişsizdi – Isthmos Oyunlarında çamdan, Nemea'da ise yabani kerevizden yapılma bir taç verilirdi[279].

Pythia Oyunları: Delphi yakınlarında, Apollon onuruna dört yılda bir düzenlenirdi. Ödül, defne yapraklarından yapılmış bir çelenkti.

Isthmia Oyunları: Korinth yakınlarında, Poseidon onuruna iki yılda bir yapılırdı. Ödül, çam dalından çelenkti.

Nemea Oyunları: Nemea yakınlarında, Zeus onuruna iki yılda bir yapılırdı. Ödül, yaban kerevizi yaprağıydı.

M.Ö. 472'deki 77. Olimpiyat'tan itibaren oyunlar beş güne yayılmıştı. Genellikle program şöyleydi[280]:

1. Gün: Önce sporcular ve hakemler (*hellanodikai*), Zeus'un büyük heykelinin önünde Olimpiyat yeminini ederlerdi. İlk olarak haberciler ve

---

[277] Freeman, ss. 215-216.
[278] Freeman, ss. 215-216.
[279] Freeman, s. 216.
[280] Arscott, s. 18.

borazancılar için bir yarış düzenlenir, bu yarışı kazananlar, hafta boyunca oyunları kazananları duyurma hakkını elde ederlerdi. Sonra yarışmacılar, kutsal zeytin korusu Altis'i ziyarete giderler, zafer kazanmak için yakarırlardı. Ardından herkes büyük açılış töreni için stadyuma ilerlemeye başlardı. Birinci gün yapılan ilk yarışma, erkek çocukların katıldığı koşma, güreş ve bokstu.

2. Gün: Çeşitli at ve at arabası gösterilerinin izlediği büyük geçit töreniyle birlikte hipodromdaki ana oyunlar başlardı. Öğleden sonra gösteri, pentatlonun yapıldığı stadyuma kayardı. Zeus'un torunu Pelops'un tapınağındaki bir törenle ikinci gün sona ererdi. Bu da oyunların dinsel esin kaynağının önemini gösterirdi.

3. Gün: Sabahın erken saatlerinde rahiplerin, sporcuların, hakemlerin ve tüm Yunan şehirlerinin temsilcilerinin Zeus onuruna yüz öküzden oluşan bir adakla yaptıkları geçit töreniyle başlardı. Koşu yarışları öğleden sonra gerçekleştirilir, sonrasında da bir ziyafet verilirdi.

4. Gün: "Ağır" oyunların yapıldığı gündü. İlk önce güreşler yapılır, sonra boks, ondan sonra pankration (her hareketin serbest olduğu güreş), son olarak da tamamen zırhlı bir şekilde koşu gelirdi.

5. Gün: Ödüllerin Zeus Heykeli önünde verileceği gündü. Zeus adına, kutsal olan eski yaban zeytin ağacının yapraklı bir dalını kesmesi için halkın arasından bir erkek seçilirdi. Zafer çelenkleri, fildişi ve altından yapılmış bir masaya yerleştirilirken, büyük kalabalıklar hayranlıkla seyrederdi. Şölenler sabaha kadar devam ederdi.

Oyunlara o kadar önem veriliyordu ki sporcuların aileleriyle birlikte güvenli yolculuk yapmalarını sağlamak için kutsal yerlerin (ya da Zeus'a adanmış kutsal orman Altis) çevresinde dört yılda bir kısa süreli ateşkes edilirdi. İlk başlarda bu yerlerin çevresinde sur yoktu. Bu durum, aslında savaştan mutluluk duyan Antik Yunanlılar düşünüldüğünde belaya davetiye çıkarmaya benziyordu. Oyunlar sırasında şehre hiç silah sokulmazdı, hiçbir idam cezası gerçekleştirilmezdi[281].

Kadınlar, köleler ve yabancılarla birlikte oyunlarda yer almaktan men edilmişlerdi. Daha da kötüsü, evli kadınların oyunları izlemesi bile yasaktı. Yasağı çiğnediklerinde onları bekleyen ölüm cezasıydı. Pausanias'ın söylediklerine bir bakalım: "*Scillis'dan çıkıp Olimpia yoluna devam ederseniz, orada çok yüksek, dik*

[281] Arscott, s. 9.

bir dağ olduğunu görürsünüz. Burası Typaeum Dağı'dır. Olimpiyat oyunlarını izlerken yakalanan her kadının buradan atılması Elis'te bir kuraldır"[282].

Kadınların yapabildiği tek şey bir arabayla arenaya girmekti, ancak kazananın kim olduğunu görmek için orada bulunamıyorlardı. İlk kadın olimpiyat şampiyonu (M.Ö. 396), Sparta kralının kız kardeşi Kynisca idi. Takımıyla dört atlı bir araba yarışını kazanmıştı. Kadınların sadece evli olmayanlar olsa da Heraia adı verilen bir dizi koşu yarışından oluşan kendi oyunlarında yer alma haklarının bulunması belki de bir tür teselliydi[283].

Kadınların kendi haklarıyla katılabildiği genellikle dinsel festivaller olan olaylar vardı. Yunan festivalleri içinde en yaygın kutlanan Thesmophoria'ya sadece kadınlar katılırdı. Üç gün süren Atina'daki ayinlerde kadınlar erkeklerin göremeyecekleri bir mabede çekilirlerdi. Domuz yavruları kurban edilirdi. Bunun yanında çam kozalağı ya da hamurdan yapılmış fallusların toprağa atıldığı ve daha önceki yıllara ait kurbanlardan arta kalanların topraktan toplandığı ritüeller de vardı. Bayramdan belli bir süre önceden başlayarak katılımcılardan cinsel ilişkiden uzak durmaları istense de bu ritüeller bereket kültünün bazı unsurlarını akla getiriyor. Ritüellere erkek müstehcenliğinin kötü ve zararlı yönlerinin açığa vurulduğu hikâyeler ile törenlerin huzurunu kaçırmaya yeltenen erkeklerin hadım edilmesiyle ilgili efsaneler eşlik ederdi. 'Bayramın özünde', diye yazıyor Walter Burkert[284], '*ailelerin çözülmesinden, cinslerin farklılıklarından ve kadın toplumunun yapısından kalıntılar vardı; yılda bir kez de olsa, kadınlar bu törenler aracılığıyla bağımsızlıklarını, sorumluluklarını, toplum ve devletin verimliliği için ne denli önemli olduklarını kanıtlamak istemişlerdi.*' Thesmophoria Bayramı'nın, yılın kalan bölümünde kadınların maruz kaldığı baskıyı meşrulaştıran sosyal işleve sahip olduğu savunulabilir[285].

Kurban eylemi aynı zamanda festivallerin ayrılmaz bir parçasıydı. Normal bir festival kurban törenini izleyen ziyafet gibi bir dizi etkinlikten oluşurdu. Başlıca festivaller ise birkaç gün süren ziyafetlerin arasına *agones* denen yarışmaların da serpiştirilmesiyle uzatılırdı. Örneğin, Zeus onuruna düzenlenmeye başlanan

---

[282] Arscott, s. 10.
[283] Arscott, ss. 10, 11.
[284] W. Burkert, **Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri**, çev. Mehmet Fatih Yavuz, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 65, 78.
[285] Freeman, s. 213.

Olimpiyat Oyunları, tarihindeki ilk elli yıl boyunca tek bir koşu yarışıyla sona ermiş olabilir. On binlerce izleyici çeken beş günlük daha kapsamlı festivaller, iki yüzyıldan fazla süre içinde yavaş yavaş gelişmiş başlıca dokuz olayı içerirdi. Yine Dionysia adı verilen Atina'daki Dionysos Festivalini sonlandıran koral şarkı yarışmaları zamanla diğer tüm etkinlikleri gölgeleyen teatral yarışmalara dönüşmüştür[286].

Festivallerin yerine getirdiği birçok işlev ve belirttiği çeşitli gelenekler vardı. Hasat başarıyla toplandığında boş vakit yarattığı için başlı başına sevinç kaynağıydı. Kent, Atina'daki Panathenaia Şenlikleri örneğinde olduğu gibi kendi kimliğini kutlamak için festival yapabilir ya da geliştirebilirdi. Atina'da *Apaturia* adıyla bilinen festivalde, aşiretler bir araya gelir, yeni doğan bebekler kütüğe kaydedilir ve 16 yaşına ulaşmış oğlanlar tanıtılırdı. Dionysos ve Thesmophoria festivallerinde sarhoşluk, cinsel taşkınlık ya da kadınların bağımlı rollerinin tersyüz olması biçiminde geleneklerin altüst olduğu görülür[287].

Atina'daki festivaller içinde en görkemli olanlardan biri yılda bir kez yapılan, savaşta ölenlerin gömülme töreniydi. Boş bir tabut ülke dışında kaybolanların hatırasını yâd ederken, cesetlerin bir araya getirilmiş kemikleri vakur bir şekilde caddeler boyunca taşınırdı[288].

Zeus Ahura Mazda epitheti altında söz konusu olan Pers kökenli Zeus'tur[289]. Persler'in dini olan *Zooastrianizm*[290] (Zerdüşt inanç) köktenci öğretide doğa, insan ve evrenin kaderi etik terimlerle anlatılır. Bu öğretiye göre evrende hiçbir şey yok edilemez ve yoktan var edilemez. Ayrıca insanın yaşadığı dünya, iki yaratıcının diyalektiğine dayanır. Bu diyalektik, iyiliğin (Ahura Mazda[291]), kötülüğe

---

[286] Freeman, s. 216.
[287] Freeman, s. 231.
[288] Freeman, s. 231.
[289] N. Şahin, s. 5.
[290] Zoroastrianizm (Zarahustra ya da Zoroaster nedeniyle), Dualism (Diyalektik yapısı nedeniyle), Mazdeizm (Ahura Mazda'dan ötürü) ya da Magizm (Mag, Magus ya da Magis adı verilen din adamlarından ötürü) olarak da adlandırılmaktadır. (bkz. J. Darmesteter, The Zend-Avesta. I. The Vendidad (1880) XI, LXXVI, "Introduction"). Orta Çağ'da Mazdeizm üzerine bir şey bilinmiyordu. Zira diğer adıyla Magizm olarak adlandırılan ve Magus'ların büyücüler olarak tanımlanmaları nedeniyle bu öğreti gizli kalmış bilimler içinde yer alıyordu. Ancak Rönesans'da bu gizlilik çarkından kurtulabilmiş Hellen ve Latin antik yazarların Gatha'larla ilişkili ilk bilgileri toplanmaya başlanmıştır. (bkz. Darmesteter, **Zend-Avesta**, XIII-XXV).
[291] Avesta'da Ahura Mazda olarak geçen yüce Gök Tanrısı daha önce çeşitli adlar altında tapım görüyordu. Varana (tüm göğü kucaklayan), Asura (Efendi), Asura Visvavedes (Varolan, bilinen her şeyin Efendisi), Asura Mazdha (En büyük zekânın Efendisi) gibi. Varana (Varuna) adı altında

(Ahriman)[292] karşı zaferden doğmuş olan Zurvan kültünün karakterini oluşturur[293]. Eski Pers dininde, Ahura Mazda ile Angra Mainyu'nun (Ahriman) ikiz kardeş ve erdişi Tanrı Zurvan'ın oğulları olduğuna inanılıyordu[294]. Luristan metal eserlerinde betimlenen bu üçlü grubun (baba ve iki oğul), insanların *"genç, olgun ve yaşlılık evrelerini"* simgelediği ileri sürülmüştür[295]. Ellerinde taşıdıkları palmiye demetleri barsman ise, evrenin hâkimiyetinin simgesi olarak kabul edilir.

Ahura Mazda sözcük olarak, Ahura ve Mazda sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur[296]. *Ahura,* efendi anlamındaki *Asura*'dan gelmektedir. *Mazda* ise, bilge, akıl demektir. Daha sonra *Asura Mazdha* olarak değişen Tanrı'nın ismi, Avesta'da Ahura Mazda olmuştur[297].

Bu inanışta ilk insanın Farvardigan günleri süresince 16 Mart'ta yaratılmaya başlanıp, 21 Mart'a bağlayan gece (Yeni Yıl) tamamlandığına inanılıyordu[298]. 21 Mart ise Yeni yıl bayramı (*Newroz*) olarak kutlanıyordu. Bu kutlamanın dört amacı vardı. Birincisi insanın yaratılışının son günü oluşu, ikincisi ruhların göklerden inip evlerini ziyaret ettikleri inancı[299]; bu nedenle 20 Mart gecesi uyumaksızın dua edilerek, toplu yemek yiyip eğlenerek geçiriliyordu. Üçüncü olarak, ateşin 20 Mart, aydınlığın, karanlığı yendiği yani Ahura Mazda'nın Angra Mainyu'yu yendiği gün olarak kabul edilmesiydi[300]. Bu öğretide günahkâr ruh da bir kadın olarak simgelenmekte ancak bu kez çıplak, çirkin, hastalıkla bir görünümde düşünülmekte idi[301]. Regl dönemi, birçok dinde olduğu gibi, bu inanışta da bir pislik dönemi olarak algılanıyor ve regl olan bir kadının bu dönemde kutsal su ve ateşe yaklaşması ya da

---

Hindistan'da tapım görüyordu. Bu Hİndo-İran dininin Gök Tanrısı Asura, Avesta'da Ahura Mazda olarak adlandırılmıştır. (bkz. Darmesteter, Zend-Avesta, LVIII).

[292] Ahriman adının bu dinde yer alması, Darius I ve Artaxerxes I'in Persopolis ve Nakhşi-Rüstem'deki kaya üzerine bu yazdırmasıyla yer almıştır. Bu iki kral Avesta'nın stilini terk ederek Ahura Mazda konuşmasını dilini, değiştirmişlerdir. (bkz. Darmesteter, Zend-Avesta, XLIV-XLV). Herodotos'da da Ahriman ismi geçmez. (bkz. Herodotos, I, 131).

[293] J. Darmesteter, **The Zend-Avesta**, I. The Vendidad, 1880, 1-10 "Fargard I"; Kommagene'de Zurvanizm olup olmadığı tartışması için bkz. H. Waldmann, Der Kommagenische Mazdaismus, IstMitt 37, 1991, ss. 184-191.

[294] R. Ghirshman Perse, **Proto-iraniens Medes Achemenides**, 1963, s. 385; Bu ikiz kardeşin köpekleri için bkz. Darmesteter, a.g.e. ss. 152-152, "Fargard XIII/I A".

[295] Perse, s. 52.

[296] N. Şahin, s. 6.

[297] Darmesteter, s. 53.

[298] M. S. Bilgin, **Yazatalar ve Homa**, Aryan Mitolojisi, 1996, s. 51.

[299] Bu inanış Grek'lerdeki Anthesteria Bayramlarının son günü olan Khyroi günü ile büyük benzerlik gösterir. (bkz. Şahin, s. 160).

[300] Bilgin, s. 52.

[301] N. Şahin, s. 8.

bir erkeğin bu dönemdeki bir kadınla ilişkide bulunması ruhlar için en büyük günahlardan biri olarak sayılıyor ve cehennemde çok ağır şekilde cezalandırılacaklarına inanılıyordu[302].

Bu kültün Anadolu'da Lydia bölgesinde, Pers yönetiminin başlıca merkezi olan Sardeis'deki varlığı Ahura Mazda olarak kabul edilen Zeus Baradates kültünden bilinmektedir[303]. Sardeis'de bulunmuş olan yazıtta *"Zeus'un Neokores Therapeutes"* lerine yazısı dikkat çekmektedir. *Neokores* unvanı eski kültlerde saygınlık göstergesi idi. M.Ö. 4. yüzyıl başında Ephesos'da Artemis'in *Neokores*'leri vardı. Sardeis'te ise, Attolos'lar döneminde *Neokores* Artemis kültünde bir üst makamdı. Pers yönetimi Zeus Ahura Mazda rahiplerine, Lydia'lı Zeus veya Grek kökenli Zeus kültlerine katılmalarını yasaklıyordu. Bu yasaklama kapsamında Zeus Sabazios kültü ilk sırada yer alıyordu.

Zeus Ammon kültü bir Mısır kültü olup Tanrı Ammon, Mısır'da Erken Krallık ve Birinci Feodal Geçiş (M.Ö 2263-2000) dönemlerinde, Thebes kentinin yerel tanrısıdır[304]. Herodotos'a göre, Ammon, Zeus'un Mısır dilindeki adıdır[305]. Yazara göre, tanrının kutsal hayvanı olan koçu kesmek yasaktı. Ancak yılda bir kez Zeus adına kutlanan bayramda bir koç kurban ediliyordu. Bu bayramın ritüeline göre, koçun postu bir Zeus heykeline giydiriliyor, daha sonra bu heykelin karşısına bir Herakles heykeli konuyordu. Bayram bir yas bayramı olup, koçun yası tutuluyor, törene katılanlar yas çığlıkları atıp, göğüslerini dövüyorlardı.

Tanrı Ammon adına kutlanan bayramlara *Opet* ya da *Ipet* deniyordu[306]. Nil nehrinin ikinci taşkınlık dönemi olan *Paophi* ayında kutlanan bu bayramlar on bir gün sürüyordu[307]. Mısır'ın en güzel bayramları olarak tanımlanan, bu bayramlar sırasında tanrının eşi ve oğlu ile birlikte Karnak'tan çıkıp, Luksor (Louxor) tapınağına geldiklerine ve bu gelişlerinde halkın üçlü grubu gördüklerine inanılıyordu *(Epiphani)*[308]. Bayramla ilişkili tören, inanca uygun olarak Karnak'tan

---

[302] N. Şahin, s. 8.
[303] M. Boyce-F. Grenet, **A History of Zoroastrianism. Zoroastrianism under Macedonian and Romen Rule III**, 1991, ss. 205, 247, 249. Zeus Ahura Mazda ile Zeus Baradates ilişkisi için bkz. Zeus Baradates.
[304] K. Michalowski, **L'Art de l'ancienne Egypte**, (Ed. d'Art Lucien Mazenod), 1968, s. 578.
[305] Herodotos, s. 42.
[306] N. Şahin, s. 17.
[307] Chr. Desroches-Noblecourt, **Vie et Mort d'un Pharaon Toutankhamon**, Hachette, 1966, s. 185.
[308] Noblecourt, s. 186.

başlıyor, Luksor'da bitiyordu. Kortej bu törenler sırasında askeri müzik eşliğinde yürüyor, firavun elinde bir kürekle bu kortejin başında yer alıyordu. Kürek tanrı Ammon'un tüm nehir ve deniz yolculuklarının koruyucusu olduğunu sembolize ediyordu. Ayrıca tanrı için tüm tanrılara yapılan ve bir Mısır geleneği olan çiçek sunusu ve libasyon da yapılıyordu. Bunun dışında nehrin kıyısında müzik ve müzisyenler eşliğinde kayık yarışması yapılıyordu. Yarışmacılar kıyıdan iplerle kayıkları çekerek yarışırlarken, müzisyenler ve halk onları alkış ve müzikle yüreklendiriyorlardı. Bu bayram bir tür rüzgâr bayramı olarak kutlanıyordu.

Zeus Apobaterios epitheti Kyrene'de Apollon, Iasos'da Asklepios ve Erythrai'da ise Artemis için kullanılan bir epithettir[309]. Olympia'da bulunmuş bir dekret üzerinde ve Miletos listesinde Zeus bu epithet altında geçmektedir[310]. Tanrı bu epithet altında *"Başarılı (seferden dönen) Denizcilerin Koruyucu Tanrısı"* işlevine sahiptir[311]. Bu kültle ilişkili olarak Side'de *"Epibateria Bayramları"* kutlanıyordu. Bu bayramlarda yapılan yarışmaların amacının, Side limanına varış mutluluğu ve limanı koruyan tanrıların buraya gelişlerini kutlamaya yönelik olduğu ileri sürülmektedir.

Ionia bölgesinde Priene'de tanrı Zeus Bouleios şeklinde geçmektedir. Yunanistan'da Korint dışında Thasos[312] ve Kyklad adalarında *Zeus Eubouleus* adı altında tapım gören tanrının, Zeus Bouleios'la aynı olduğu ileri sürülmektedir[313]. Tanrı bu epithet altında, kendisi gibi, birer khitonien[314] tanrıça olan, Demeter[315] ve kızı Persephone[316] ile beraber tapım görüyordu[317]. Diodoros da Zeus Eubouleus'dan bahseder. Bu epithet Dionysos içinde kullanılmıştır.

12. Lenaion'da, yapılan bayram, Toprağın Tanrısı Zeus Eubuleus'un, Bitkilerin Tanrıçası Demeter'i döllemesi ve bol ürün vermesi için kutlanıyordu. Diğer bir deyişle bu bayram, bolluk ve bereketin kutlanmasıydı.

---

[309] Schwabl, ss. 274, 275.
[310] P. Hermann, **Ein Liste mit Zeus-Epitheta Hyperboreus I-2**, 1994-1995, s. 122.
[311] Hermann, ss. 11, 123.
[312] F. Salviat, **Decret pour Epia,** BCH 83, 1959, ss. 362-384.
[313] N. Şahin, s. 141.
[314] Khitonien tanrı ve tanrıçalar, ölüler dünyası, doğadaki bitkiler ve de canlıların doğurganlığı ve devinimi ile ilişkilidirler.
[315] Salviat, ss. 383, 384.
[316] Schwabl, ss. 310, 311.
[317] M. Jost, **Sanctuaries et Cultes d'Arcadie**, Paris, 1985, s. 276.

Zeus Gamelios ismi, Kilikia bölgesinde Anazarbos yakınlarındaki bir mağarada bulunmuş olan bir yazıt üzerinde, tanrı, Hera ile birlikte aynı epithet altında geçmektedir[318]. Bu epithet altında doğa olaylarını yöneten tanrı kimliğinin yanında özellikle mutlu sonları (evlilik) yöneten tanrı olarak karşımıza çıkmakta ve bu bağlamda *Zeus Teleios* ile benzerlik göstermektedir[319]. Yunanistan ve Anadolu'da Hieros Gamos adına kutlanan bayramlardan biri *Gamelia Bayramı* idi. Atina'da, olasılıkla Anadolu'da da evlilikler *Gamelion* (Evlilik ayı) ayında (Ocak-Şubat) ve dolunay zamanı yapılıyordu. Ayrıca üç gün süren evlilik törenlerinin ikinci gününe *Gamos Düğün Günü* adı veriliyor ve bu günde verilen düğün yemeği *Theoi Gamelioi* olarak kabul edilen, *Zeus Teleios, Hera Teleia, Zeus Gamelia, Aphrodite, Artemis ve Pietho*'ya adanıyordu.

Zeus Hyetios epitheti Ionia bölgesinde Ephesos'da tapım görüyordu[320]. Ephesos'daki kültün varlığı Antoninus'lar dönemine ait sikkeden, antik yazarlar ve arkeolojik verilerden bilinmektedir. Yine bu bölgede Miletos'ta da bu kültün varlığı bilinmektedir[321]. Lydia bölgesinde Sardeis ve Tmolos'da görülür. Tanrının doğuş mythosunun ve bununla ilişkili Zeus Hyetios kültünün Tmolos'a, Girit'ten getirildiği ileri sürülmektedir[322].

Bu kültte kutlanan bayramlar yıllık olup, Zeus'un doğumu ile ilişkiliydi ve mystik kurban törenleri içeriyordu. Danslar, *Pyrrhik* danslardı. Bu danslar, silahlı danslar olup, *"Silahların Adımı"* denen sıçramalı hareketli adımlarla dans ediliyordu[323]. Danslar temelinde, tapım ritüeline dayanıyordu. Bu törenlerin en önemli müzik aleti ise, Korybantes'lerin buluşu olarak kabul edilen *Tympanon*'du[324] ve genellikle *aulos* (flüt)[325] ya da *barbiton*[326] eşliğinde çalınıyordu. Didyma'da kutlanan bayramlar arasında yer alan *Boegia* ya da *Boegiai Bayramı*[327] Zeus Soteros ve Zeus Hyetios adına kutlanıyordu. Bu bayram kültsel açıdan Didyma'nın en eski

---

[318] N. Gough, **Anazarbus1**, Anatst II, Anadolu Çalışmaları, 1952, s. 96.
[319] N. Şahin, ss. 62, 63.
[320] Ephese, s. 426.
[321] Ephese, s. 403.
[322] Ephese, s. 408.
[323] Ephese, s. 426.
[324] Vurmalı sazlar grubundan bir müzik aleti.
[325] Nefesli sazlar grubundan bir müzik aleti.
[326] Lyra benzeri telli sazlar grubundan bir müzik aleti.
[327] Boegoi için bkz. F.W. Schehl, **On the Epinicus Inscription from Didyma**, AJA 1954, ss. 13-26.

kültlerinden biri olup Girit kökenli olduğu izlenimi vermektedir. Zira bayramda daha önceden seçilmiş bir boğa tanrı adına kurban ediliyordu.

Zeus Katakhitonios epitheti Hades'in işlevinde yeraltı dünyasının tanrısı olarak geçmektedir[328]. Yunanistan'da ise, tanrı Zeus Khtonios adı altında bir yeraltı tanrısı olarak gösterilse de tanrı Hades'le bir tutulduğu anlamında değildir. Bu epitheti özellikle birçok yerel kültlerde görülmektedir. Mykonos'da, 12. Lenaion'da Zeus Khitonios ve Demeter Khitonien adına yapılan tören vardı. Bu tören sırasında Maimakterion mutfaklarında hazırlanmış olan çörekler sunuluyor ve hayvan kurban ediliyordu. Ancak bu tören sırasında kurban etlerinin sununun yapıldığı yerde yenmesi ve yabancıların katılma yasağı gibi katı kurallar uygulanıyordu. Zeus Khitonios'un Demeter'le bu kültteki yakın ilişkisi toprağın tanrısı olarak bitkilerin tanrıçasını bereketlendirmesi olarak yorumlanabilir. Bu bayramdan iki gün önce yani 10. Lenaon'da Zeus, Demeter ve Kore Bouleus onuruna kurban kesiliyordu[329].

Zeus Komyros kültü Karia bölgesine özgü bir külttür. Tanrı Halikarnassos'da *Zeus Komyros*, Bargylia'da *Zeus Kymorios*[330], Panamara'da *Zeus Komyria*[331] adı altında tapım görüyordu. Ancak Zeus Komyros'un, Panamara'da da tapım gördüğü ileri sürülmektedir[332]. Panamara kenti ikisi Zeus'a biri tanrıça Hera'ya adanmış kült ve bayramları ile dikkat çeker. Panamara tiyatro ve hieron'unda kutlanan myster'ler, *Zeus Komyria* ve *Heraia* bayramlarına adanmıştır. *Komyria* ve *Heraia* bayramları değişken olarak farklı yıllarda kutlanıyordu. Her iki yılda bir kutlanan bu *Komyria* bayramı iki gün sürüyordu[333]. Zeus Komyros'a adanmış olan bayram kadınlara yasaklanmamıştı, ancak erkeklerden ayrı katılıyorlardı[334]. *Komyrion* adı verilen kutsal alana kadınların girmesi ise yasaktı. Burada verilen yemeğe sadece erkekler katılabiliyor ve rahiplerin kendilerine cömertçe sundukları şarabı içiyorlardı[335]. Fermentasyonu tamamlanmış içkiyi içmek bu kültün geleneklerinden biri idi[336]. Bu

---

[328] N. Şahin, ss. 74-75.
[329] Schnwabl, ss. 25, 291.
[330] A. B. Zeus Cook, **A Study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky**, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1914-1940, s. 20.
[331] Laumonier, s. 606.
[332] Laumonier, s. 635.
[333] D. Magie, **Roman Rule in Asie Minor to the End of the Third Century After Christ I-II**, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1950, s. 997.
[334] Magie, s. 21.
[335] P. Roussel, **Les Mysteres de Panamara**, BCH 1927, s. 124.
[336] Roussel, s. 125.

geleneğin bir benzeri M.Ö. 3. yüzyılda yine Karia bölgesinde Kalynda'da görülür[337]. Bu kültte ilginç olan bir ritüel de sadece erkeklerin saçlarını keserek Zeus Komyros'a adak olarak sunmalarıydı. Bununla ilişkili Komyrion'da bulunmuş olan steller vardır[338]. Saç adama geleneğinin benzeri Kıta Yunanistan'da da görülür[339]. Saç sunmanın, evlilikle ilişkili bir gelenek olabileceği ileri sürülerek *Komyria* bayramının da Zeus'un evlilik bayramı olduğu önerilmektedir[340]. Bu geleneğe yönelik bir başka yoruma göre ise saç sunma işlemi sadece genç erkeklere yönelik olup, silah taşıyacak yaşa yani erkek sınıfına kabul yaşına gelen gençlerin, Zeus'a saçlarını adak olarak sundukları ileri sürülmüştür[341]. Panamara'daki *Komyria* bayramlarında kadın ve erkeklerin ayrılması çok eski bir geleneğe dayanmaktadır. Polyaenus, Karia'lıların resmi bayramlarda verdikleri ziyafetlerin kadınlara yasak olduğunu yazar.

Zeus Lykaios kültün kökeninin, Yunanistan'daki Arkadia bölgesinde bulunan Lykaion dağından geldiği ileri sürülür[342]. Pausanias, Arkadia'daki uzun bir kuraklık sonrası tanrıya yapılan bir tür yağmur duası törenini anlatır. Buna göre, Zeus Lykaios rahibi Arkadia bölgesindeki *Hagno* kaynağına giderek orada dua ettikten sonra elindeki meşe dalını suya daldırarak suyu hareketlendiriyordu. Suyun hareketlenerek sise dönüşüp, göğe yükseldiğine ve orada da buluta dönüşerek, yağmur yağacağına inanılıyordu. Burada da Zeus Lykaios'un *khitonien* tanrı işlevinde olduğu görülmektedir.

Zeus Lykaios'a adanan bayramlara ise *Lykaia Bayramları*, *Zeus Panagyris Lykios* deniyordu. Bayram, kurban töreni *Thysia* ve atletizm yarışmaları *Agon* olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Pausanias'ın anlatısına göre, törenler sırasında kutsal alana, gizli kurban törenlerinde, tanrıya insan kurban edildiğini belirtirler[343]. Bazı antik metinlerden, kurban edilenlerin bir çocuk ya da genç bir erkek olduğu izlenimi çıkarılmaktadır. Rahiplerin, bu bayramlardaki en önemli görevlerinin kurban işlevi olduğu kesin olarak bilinmektedir. Bayramın ikinci bölümünü oluşturan yarışmalar, Zeus Lykaios kutsal alanına komşu olan, Pan'a adanmış kutsal alanda yapılıyordu[344].

---

[337] Roussel, s. 126.
[338] Cook, s. 23.
[339] W.H.D. Rouse, **Greek Votive Offerings**, Cambridge, 1902, ss. 240-245.
[340] Cook, ss. 24-25.
[341] Roussel, s. 126.
[342] Cook, s. 63.
[343] Pausanias, VI, 8, 2; VIII, 2, 3, 6; Polybios, VIII, 13, 7; Plinius, NH, VIII, 34.
[344] Pausanias, VIII, 38, 5.

Bu yarışmalara tüm Hellen halkı katılabiliyordu. Hatta bu yarışmalara Olympia ve Nemea yarışmalarına katılan birçok profesyonel yarışmacıların da katıldığı bilinmektedir. Yarışmalar çocuklar ve erkekler olmak üzere iki kategoride yapılıyordu. Buna bağlı olarak çeşitli koşular söz konusuydu. Örneğin; Basit koşu *Dromos*, çiftli koşu, silahlı koşu (*Hoplit'ler Koşusu*), maraton gibi. Koşuların yanı sıra yapılan atletik yarışlar arasında güreş, pankreas, boks ve kesin olmamakla birlikte pentathlon da yer alıyordu. Bazı araştırıcılar, güzellik yarışmalarının da ilk kez Lykaia bayramlarında yapıldığını ileri sürmelerine karşın kesin bir kanıt gösterememektedir. Bu yarışmaların ödülü bronz üçayak *Athla*, ender olarak para da veriliyordu[345]. Kesin olmamakla beraber bu bayramların İlkbahar'da yapıldığını Ksenophon'dan anlamaktayız. Yazara göre, Zeus Lykaios adına Anadolu'da yapılan bayram ve yarışmalar, Peltai'de (Phrygia'da bir kent), *Ksennias* adlı bir Arkadia'lı tarafından düzenlenmiştir. Ksenophon'un verdiği bilgilere göre, ordu 6 Mart'da Sardeis'den hareket etmiş ve 20 Nisan'da Peltai'ye gelmiştir[346]. Bu durumda bir İlkbahar bayramı olduğu anlaşılmakta ve en az üç gün sürdüğü sanılmaktadır. Lykaia Bayramlarının kaç yılda bir kutlandığı konusunda bir bilgi yoktur. Ancak Tegea'da bulunmuş olan bir yazıtta, bir atletin Lykaia'daki *Dolikhos* maratonda dört kez birinci geldiği, Delphi'da bulunmuş olan bir yazıtta ise bir atletin arka arkaya üç kez taçlandırıldığı belirtilmektedir.

Zeus Meilikhios adına kutlanan en eski *Maimakteria* bayramlarının, *Oskhophoria* (Bağ Bozumu) bayramlarının uzatılmış devamı olduğu kabul edilir[347]. *Pyanepsion* ayı, elinde üzüm salkımlı asma dalı taşıyan bir erkek olarak gösterilir ve bir erkek çocuk ile başında içi üzüm dolu bir sepet taşıyan kadın arasında yer alır. *Maimakteria*, çok görkemli ve *Pynnepsion* ayında kutlanan bir bayramdı. Bayramın adı, üzüm salkımlı asma dalı *Skhas* ya da *Oskhous* sözcüklerinden gelmektedir. Zeus Maimaktes kültünde kutlanan bu bayramın amacı tanrının öfkesini yatıştırmak ve fırtına yaratan tanrıyı, koruyucu ve iyiliksever tanrıya dönüştürmekti.

Zeus Meilikhios'a adanmış olan bayram ise, "*Diasia*" Bayramı idi. Attika yöresinin en eski bayramlarından biri olan Diasia, Homerik ve Arkaik dönemlerde çok önemliydi. Ancak bu bayram Dionysos kültünün giderek önem kazanması ve

---

[345] P. Lavedan, **Mythologie Et Antiquites Grecques et Romaines**, Hachette, 1951, s. 1030.
[346] Xenophon, **Anabasis**, çev. Sinem Ceviz, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013, ss. I, 2, 4, 7, 10.
[347] DA, bkz. "Dionysia", ss. 234-235.

ünlü *Anthesteria* bayramları ile bu bayramın tarihlerinin çok yakın olması nedeniyle Klasik devirde eski önemini yitirmiştir. Bayram tüm bölge halkının katılımı ile Anthesterion ayının 23'ünde (14 Mart) kutlanıyordu[348]. Çiftçiler bu bayramı kışın bitişi olarak kabul ediyorlardı. Törenler açısından hem bir halk bayramı, hem de özel bir bayram niteliğine sahipti. Tanrıya yapılan sunular gizemli ve *Khitonien* bir özelliğe sahip olup, güneşin batışından sonra gece yapılıyordu[349]. Törenler, resmi ve özel olmak üzere iki bölümden oluşuyordu. Halk bayramı, geleneksel kurban törenlerine *Patrioi Thysiai'a* dayanıyordu. Kent adına *Kral-Arkhont* tanrıya bir kurban sunuyor ve sunuyu dinsel tören izliyordu. Thukydides'e göre, tören kentin dışında yapılıyordu. Her aile reisi de zenginlik derecesine göre marya ya da domuz sunuyordu. Ancak maddi durumu iyi olmayanlar hayvanlar şeklinde yapılmış kurabiyeler sunuyorlardı[350]. Şarap Maimakteria Bayramında olduğu gibi bu bayramda da yasaktı. Bu bayramların gizemli ve ağırbaşlı havası *Eleusinia* bayramlarını hatırlatmaktadır.

Zeus Nemeos, Yunanistan'da, özellikle Peleponnesos bölgesine yönelik olan bu kültün kökeninin yerel bir kültten geldiği ileri sürülmektedir[351]. Yunanistan'daki dört büyük bayramdan *Agones Megaloi* biri olan Nemea bayramlarının kurucusu, Thebai'ye karşı Yedi Seferini başlatan Adrastos'tur[352]. Mythos'a göre:

"Argos kralı Adrastos Thebai'ye karşı başlattığı sefer sırasında Argos'lu kahramanları ile beraber, Nemea vadisine gelir ve içecek su ararlarken, eski Lemnos kraliçesi Hypsipyle rastlarlar. Korsanlar tarafından kaçırılıp, Nemea rahibi ve kralı Lykurgos'a esir olarak satılan kraliçe, kralın oğlu Ophelts'e dadı olarak görevlendirilmiştir ve Adrastos'la arkadaşlarına rastladığı sırada, çocukla beraber yörede gezintiye çıkmıştır. Argos'lulara suyun yerini göstermek için taşıdığı bebek Opheltes'i yere bırakır ve Yedi'lere suyun yerini gösterir. Ancak bu sırada bebek bir yılan sokması sonucunda ölür[353].

Bu nedenle Adrastos dolaylı da olsa ölümünden sorumlu olduğu Opheltes'in anısını yaşatmak ve de ebeveynlerinin acılarını paylaşmak için bu bayramı ve

---

[348] R. E. Wlcherley, **Greek-Roman-Byzantine Studies V**, 1964, s. 177.
[349] Pausanias, X, ss. 4, 38.
[350] Lavedan, ss. 1031-32.
[351] Lavedan, s. 1031.
[352] M. Daumas, **Deux Notes sur l'iconographie de l'expedition des Sept Contre Thebes**, REA 77, 1975, ss. 20-24.
[353] R. Graves, **Les Mythes Grecs**, Hachette, 1977, s. 117.

yarışmaları düzenler[354]. Bu bayram mythos'dan ötürü gerçekte bir yas bayramıdır. Bayramların başlama tarihi olarak Paros'da bulunmuş olan yazıta göre M.Ö. 1251 kabul edilmektedir[355].

Bir başka yoruma göre Nemea bayramları *"Herakles'in Nemea aslanına karşı kazandığı zaferin kutlaması"* olarak yani Yedi Seferi'nden önce başladığı şeklindedir. Herakles'in, Nemea bayramlarındaki yarışmaları Zeus'a adadığı kabul edilir. Mythos'a göre:

"Herakles on iki görevinden ilki olan "Nemea Aslanını Öldürmek" için yola çıkar ve yolun yarısında, Korinthos ile Argos arasında bir çoban ya da çiftçi olan Molorkhos'a misafir olur. Bu kişinin oğlu da Nemea aslanı tarafından öldürülmüştür. Bir gün, Molorkhos tanrıça Hera'ya koç kurban edeceği sırada Herakles onu durdurur ve şöyle der: "Otuz gün bekle ki bu görevden sağ ve başarılı dönersem, Kurtarıcı Zeus Nemeos'a kurban kes, eğer dönemezsem, bir kahraman olarak bana kurban kes!" Herakles Nemea aslanı ile otuzuncu günü döner, o sırada kahramanın dönüşünden umudu kesen Molorkhos Herakles adına kurban kesmeye hazırlanmaktadır. Bu dönüş üzerine ikisi beraber tanrı Zeus Nemeos adına kurban keserler"[356].

O tarihten sonra Herakles bir şükran ifadesi olarak, tanrıya adadığı bu bayramı ve yarışmaları düzenler. Bir başka yoruma göre ise tanrıya adanmış olan *Nemea Bayram*'larının da kültü gibi yerel bir bayrama dayandığı ileri sürülmektedir[357].

Pausanias, bu yarışmalarda farklı dallarda başarılı olan Adrastos ve arkadaşlarının dışında *Epigon*'lar[358] tarafından daha sonra düzenlenen bayram ve yarışmalardan bahsederken, *Menalippos*'un[359] koşuda birinci geldiğini söyler. Bu bayramlarla ilişkili yarışmaların kesin olarak M.Ö. 573 yılından önce resmi olarak ve düzenli bir şeklide yapıldıkları ve çok önemli oldukları kabul edilmektedir. Solon yasasına göre, *"Olympia yarışmalarında birinci gelen Atina'lı yarışmacılar 500*

[354] Pausanias, II, 15, 2-3; VII, 48, 2.
[355] DA, bkz. "Nemea", 50.
[356] Graves, ss. 153-154.
[357] Lavedan, s. 1031.
[358] Theba,'ye karşı yapılan Yedilerin seferi başarısız olur. İkinci kez düzenlenen sefere, önce sefere katılan, Argos'lu kahraman önderlerin oğulları katılır. Epigon bu oğullara verilen addır. Bkz. Graves, ss. 119-121.
[359] Menalippos, Adrastos'un düşmanıydı. Zira kardeşi Mekistes ile damadı Tydeus'u öldürmüştü. Bkz. Herodotos, V, 67.

drakhmiyle, Isthmia yarışmalarındaki Atina'lı galipler 100 drakhmiyle, diğer yarışmalarda ki, bunlar arasında Nemea da yer alıyordu, Atina'lı galipler çeşitli ödüllerle ödüllendiriliyorlardı[360]. Ancak bu yarışmaların ve ödüllerinin M.Ö. 573 yılından itibaren yeni bir görünüm ve önem kazandığı kesindir. Zira Sikyon tyranı *Kleisthenes*, Argos'a olan kininden ötürü Delphi'ye gidip *"Adrastos kültünü kaldırabilir miyim?"* diye sorar ve *"Adrastos Sikyon kralıydı, sen ise taşlanmaya layık bir haydutsun!"* yanıtını almasına karşın, yine de Adrastos'un kurduğu bu kültü, kurban törenlerini ve bayramlarını, devletinin sınırları içinde yasaklamaktan çekinmez[361]. M.Ö. 573 yılında ilk kez gerçek anlamda Nemea bayramları ve yarışmaları düzenlenmiş ve *Panhellen* bayramları arasında yerini almıştır. Başlangıçta, bu yarışmalara sadece askerler ve oğulları katılabiliyordu. Kesin olmamakla beraber yine bu tarihten itibaren bu yarışmalara herkesin katılma hakkı getirilmiştir.

Bu bayramlar her "Nemeades" de (Nemeades zamanı anlamında) yani iki yılda bir kutlanan bayramlardı ve Olypia bayramlarının ikinci ve dördüncü yıllarına rastlıyordu. Mevsim olarak da yaz aylarından Temmuz'a yakın kutlanıyordu. Pausanias ise, *"Kış Nemea Yarışmalarından"* söz eder[362]. Ancak Pausanias'ın sözünü ettiği bu yarışmalar İmparator Hadrianus tarafından kurulan ve sadece Argos'da her dört yılda bir Aralık ayının sonuna doğru yapılan yerel bir kutlama ve yarışmalardı. Nemea yarışmaları günlerce sürüyordu. Bayram süresi tüm dinsel bayramlarda olduğu gibi *Ekekheiria "Kutsal Barış"* dönemiydi[363] ve tüm dinsel törenler ve kurbanlar Zeus Nemeos adına yapılıyordu. Bu yarışmaların en önemli bölümü atletizm ve süvari yarışlarıydı. Müzik yarışmalarına gelince M.Ö. 3. yüzyıldan önce bu bayramların içinde müzik yarışmalarının da yer aldığı bilinmektedir. Drama yarışmalarına gelince, her şeyden önce bir yas bayramı olan bu bayramlarda bu tür yarışmalarında olması doğaldı ve *Dionysiak* aktörleri bu yarışmalara katılıyorlardı. Bu bayramları yöneten on iki *magistrat*'lara Olympia'da olduğu gibi *"Hellanodikai"* adı veriliyor ve yas giysileri giyiyorlardı. Yine bu oyunların karakterini oluşturan ve kökeninden gelen ölüm *agon epitaphios* oluşu yarışmacılara verilen ödüllere de

---

[360] Plutarchos, **Solon**, çev. John Dryden, Loeb Classical Library, 1914, s. 23.
[361] Herodotos, V, 67.
[362] Pausanias, II, 15, 2; VI, 16, 4.
[363] Xenophon, **Hellenica**, çev. H.G. Dakyns, Indy Yayınları, 2002, ss. 2, 20.

yansıyordu. Zira galiplere maydanozdan *selinon* yapılmış bir taç veriliyordu ki bu bitki "Yas Bitkisi'ydi". M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren bu yarışmalar Argos'da da yapılmaya başlanmıştır.

Olympos'un anlamı, Yüksek dağ, Uludağ'dır[364]. Yunanistan'da, Adalar'da ve Batı Anadolu'da, Bithynia ile Mysia'yı birbirinden ayıran Olympos, antik kaynaklarda "*Mysia Olympos*'u" olarak geçer. Tanrı adına Olympia'da kutlanan bayramlara ve yarışmalara *Olympia Bayramları* deniyordu. Bu bayramlarının kökeninin, Pelops mythos'u olduğu ileri sürülmektedir.

Olympia Bayramlarının ve yarışmalarının, Homerik dönemden önce "*insan kurbanı*" olan cenaze oyunları *Agones Epitaphioi* oldukları kabul edilmektedir. Erken dönemlerde Yunanistan ve İtalya'da görülen ve ölü kültü ile ilişkili olan bu tören ve yarışmaların bir parçası olan insan kurbanı, ruhun huzura kavuşması için "*Kan'a Kan*" olarak yapılan dinsel bir inanışa dayanıyordu[365]. Daha sonra bu gelenek *Ludi, Publici* ve *Certamina* oyunlarının kökenini oluşturmuştur. Pindaros, Olympia yarışmalarının ilk kez *Oinomaos* tarafından kızını evlendirmek için düzenlendiğini ve başlangıçta cenaze oyunları olarak Pelops'un mezarının yanında kutlandığını söyler[366].

Bu oyunların mythoslardan çıkıp tarih sahnesinde yer alması ise M.Ö. 776 yılıdır. Bu tarihten başlayarak imparator Thedosius'un tüm oyunları yasaklama tarihi olan M.S. 393'e değin sürmüştür. Pausanias, ilk on üç bayramda yapılan yarışmaların sadece koşu Stadion olduğunu diğer yarışmaların ise daha sonra yapılmaya başladığını söyler.

Tüm yarışmaların yer aldığı bayramlar ancak M.Ö. 5. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. M.Ö. 5. yüzyılda Olympia bayramlarında yer alan on üç yarışmanın isimleri ünlü Oxyrhynkhos papirüsünden bilinmektedir. Bu yarışmalar şunlardı: *stadion* (koşu), *diaulos* (çiftli koşu, iki stadlık koşu), *dolikhos* (maraton), *hoplites dromos* (silahlı koşu ya da hoplit'ler koşusu) tüm bu koşular, stadion'dan çok az farklıydılar. Diğer yarışma grubu olarak *pentathlon* geliyordu. Bunun içinde,

---

[364] Baydur, s. 85.
[365] Nuran Şahin, "Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü", **Arkeoloji Dergisi IV**, 1996, (Ölü Kültü), s. 156.
[366] Pindaros, **Bütün Zafer Şarkıları**, çev. Erman Gönen, Yapı Kredi Yayınları, 2015, ss. 93, 24.

pentathlon, diskos (disk atma) ve *akon* (mızrak atma) yarışmaları yer alıyordu[367]. *Pale andron* (güreş), *pygme* ya da *pyjs* (boks) ve bu iki spor karışımı olan *pagkration* (pankreas) ayrı bir grup oluşturuyordu. Karşılıklı olarak iki kişinin mücadelesine (güreş, boks ve pankreas) genel olarak *agones* deniyordu.

Synoris (iki atla yapılan araba yarışı), *tethrippon quadriga* (dört atlı araba yarışı) gibi araba ve *keles* (at yarışı), *apene* (katır yarışı), *kalpe* (tırıs yarışı) at yarışları ayrı bir yarışma grubu oluşturuyorlardı. Bu yarışmalar 71. Olympiat ile 83. Olympiatlar arasında M.Ö. 496-448 yılları arasında programda yer alanlardı[368].

Başlangıçtan itibaren bayram süresi *Ekekheiria* yani "*Kutsal Barış, Ateşkes*" dönemiydi. Bu nedenler ilk zamanlarda sadece bu bayrama katılma başvurusunda bulunan kentler, kutsal barış sürecine uyuyorlardı. Bu bayramlar giderek Yunanistan'ın resmi bayramına dönüşmesiyle tüm kentler bu kutsal barış sürecine uymak zorunda kalmışlardır.

Bayramlar beş yılda bir yapılan bayramlar olmasına karşın gerçekte dört yılda bir yapılan bayramlardı. Bayramlar Elis bölgesinde kullanılan Dor-Aitolia takvimine göre, *Parthenios* ayı ile *Apollonios* ayı içinde ve dolunay zamanında yapılmaktaydı[369]. Pindaros döneminde bayram 10-16 arasında yedi gün sürüyordu[370]. Bayramın ilk ve son günü dinsel törenlere yönelikti. Yarışmaların başkanı, *Agonothetes*'di. Yarışmaların başlama tarihi aylar öncesinden *Spondophores*'ler tarafından tüm Yunanistan, Batı Anadolu, adalar, İtalya ve Sicilya'da duyuruluyordu. Bayramlardaki gösteriler kentlerden gönderilen elçiler (*Theoroi)*, bir tür hacı olmak için gelen her sınıftan halk, akrobatlar, tüccarlar, köleler ve hatta barbarlar dahi izleyebilmelerine karşın evli kadınlara yasaktı.

Yarışmalara katılacak olan adayların yasa gereği önceden isimlerini yazdırmaları ve yarışmalardan otuz gün önce Elis'daki gymnasion'da *Hellanodikes* ve *Gymnasiarkhos*'ların gözetiminde antrenmanlar yapmaları gerekiyordu. Küçük sporcuların yanında kendileri de birer eski sporcu olan *Epitrpos* adı verilen resmi bir vasi bulunuyordu[371].

---

[367] Pindaros, **Isthmia I**, çev. M. Aemilius, Heidelberg, 1598, s. 26.
[368] Pausanias, V, ss. 1, 2, 9.
[369] Pindaros, III. 20; X, ss. 73, 75.
[370] Pindaros, s. 6.
[371] F. Perpillou Thomas, **Artistes et Athletes Dans Les Papyrus Grecs d'Egypte**, ZEP 108, 1995, s. 232.

Yarışmacılar Elis'den kutsal alana Altis'e gelmek için elli sekiz km. uzunluğundaki kutsal yolu kullanıyorlardı. Yedi gün süren bayramın son günü, Prosesyon'a ayrılmıştı. Bayram, Büyük Zeus sunağının *hekatomb*'unda ve diğer büyük tanrıların sunaklarında yapılan kurban törenleri *Epiteleomata* ve nihayet *Prytaneion*'da verilen ziyafetle son buluyordu.

Zeus Panamaros, Zeus Panemeros ya da Zeus Panemerios'un en erken örnekleri tanınmıyor. Zeus Panamaros'un aynı zamanda Karios olduğu ancak Zeus Karios'un silahlı tipi olduğu ileri sürülmüştür[372]. Bu görüş doğrultusunda Zeus Karios'un Karia'nın yerel tanrısı olduğu, Hellen'lerle, Karia'lıların birleşmelerinden sonra bu yerel tanrının Hellen'lerin Zeus'u ile birleşerek Zeus Panamaros'a dönüştüğü de ileri sürülen savlar arasındadır.

Tanrıya adanmış olan bayramlara *Panamareia* deniyordu[373]. Bu bayramlar yıllık olup, kökeninin Stratonikeia kentinin kuruluşuna değin gittiği ileri sürülmektedir. Bayramın hangi ayda kutlandığı bilinmemesine karşın on gün sürdüğü ve ayın 20'sinden 30'una kadar devam ettiği bilinmektedir. Zeus Panamaros kutsal alanında bulunmuş birçok yazıttan, tanrının rahibinin *Panamareia* bayramlarına katılmaları için çeşitli kentlere çağrıda bulunduğu anlaşılmaktadır[374]. Bayramın önemli olgusu tanrının bizzat yemeğe katılmasıydı. Ancak bu yemek gizemli bir yemekti zira temelde gizemli boğalar söz konusuydu.

Bayram bir prosesyonla başlıyordu. Bu, dağdaki yani Panamara kutsal alanındaki tanrının *Epidemia* adı verilen kült heykelinin, Stratonikeia kentine getirilmesi ve kentte dolaştırıldıktan sonra olasılıkla *Bouleuterion*'a konması töreni idi. Bayramın başlamasıyla, gymnasionlara ve tüm hamamlara zeytinyağı dağıtılıyor ve erkeklerin kullanımına sunuluyordu.

Panamara yazıtlarında çok sık olarak tanrının *Anabasis*'i ve *Anodos*'undan söz edilir. Bu, bayramın son günü tanrının kült heykelinin, Stratonikeia'dan tekrar Panamara'ya götürülüşü ile ilgili seremoniye verilen addır[375]. Bu tören sırasında, *Molpoi* adı verilen kutsal bir *hymnos* okunuyordu.

---

[372] Roussel, s. 125.
[373] J. Hatzfeld, **Inscriptions de Panamara**, BCH 1927, s. 67.
[374] Roussel, s. 123.
[375] F. Sokolowski, **Lois Sacrees de l'Asie Mineure**, Sayı: 67, Paris, 1955, ss. 8, 9.

Atina'daki phratri sistemi ile ilişkili olan Zeus Phratrios kültü, Zeus Herkeios kültünden ayrılmayan bir yapı gösterir. *Phratria* sözcüğü, "*Aynı Ata'dan Gelen Kardeşler Birliği*" anlamına gelir. Her phratri genellikle aristokrat ve halktan oluşuyordu.

Atina'nın en büyük bayramı olan *Apaturia*'da bir phatria bayramıydı. Köken olarak Atina'lıların Boiotia'lılara karşı yaptıkları savaşın anısına kutlanan bayramdı. Atina'da bu bayram *Pyanepsion* ayında kutlanıyor ve üç gün sürüyordu. Bazı antik yazarlara göre bayram dört gün sürmekte ve son güne *Epibda* adı verilmekteydi. Bayram öncesi hazırlıklar günlerce öncesinden başlamaktaydı. Üç gün süren bayramın birinci gününe, gelenek olarak akşam yemeğinde toplanılması nedeniyle *Dorpeia* ya da *Dorpia* adı veriliyordu. Yemek sırasında *Oinoptai* adı verilen şarabı sunanların özel bir yeri vardı. Büyük kurbanın yapıldığı gün olan ikinci güne *Anarrysis* deniyordu. Bayramın üçüncü günü ise babalar, o yıl doğan meşru çocuklarını *phatri*'ye kaydettirmek üzere getiriyorlardı. Bu olay nedeniyle baba tanrıya bir marya ya da keçi sunuyordu. Sunu *Kouroi* için yapıldığından kurbana *Koureion* ve bu güne ise *Hemera koureotis* (Gençler Günü) adı veriliyordu[376].

[376] Xenophon, **Hellenika**, I, 7, 8.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA BİREY

Eski Yunanlıların siyasal örgütlenmeleri bugünün modern dünyasından farklı olarak ulus-devlete değil *polis* (şehir/site-devleti) düzenine dayanmaktaydı[377]. Savaş ittifakları bir yana birden fazla polisi içine alan bir devlet kavramına sahip değillerdi[378].

Eski Yunan'da polis (site), siyasal, sosyal, ekonomik, askeri ve hatta dini bir birlik olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden polisi oluşturan insanlar, birbirine sıkı bağlarla bağlı sayılmışlar ve faaliyetlerini polisin çıkarlarına hizmet etmeye yöneltmek durumunda kalmışlardır. Dolayısıyla Yunan polisi Yunan toplumunun siyasal düzenine ve siyasal düşünüşüne damgasını vurmuş olan toplumsal ve siyasal örgütleniş biçimidir. Herodotos'un da belirttiği üzere Yunanlılar bu örgütleniş biçimiyle övünüp polisi, uygarlığı barbarlıktan ayıran önemli bir örgüt olarak algılıyorlardı. Her Yunanlı kendini ilk önce bir yurttaş *Polites* olarak algıladığından, yaşamı polis gerçeği ile koşullandırmıştı[379].

Eski Yunan'da devlet ile ilgili en önemli görüşler Sokrates, Platon ve Aristoteles tarafından ileri sürülmüştür. Bunlardan özellikle Sokrates, Platon üzerinde, Platon ise Aristoteles üzerinde önemli etkiler yapmıştır.

Klasik Yunan dünyası (M.Ö. 5. yüzyıl) 1500 civarında siteden oluşuyordu. Sitelerin çoğunluğu bugünkü Yunanistan ve Batı Anadolu'daydı. Bu sitelerin Marsilya'dan Trabzon'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış 300'ün üzerinde kolonisi vardı. Kurulan koloniler kardeş site statüsünde olup, siyasal açıdan tümüyle bağımsızdı. Ana site ile aralarında sömürü değil güçlü duygusal bağlara dayanan dostluk ilişkisi vardı. Yunan siteleri küçük, kendine yeter ve özgürlüklerine düşkündüler. Aralarında ancak dışarıdan bir saldırı gelince birleşiyorlardı. Bunun dışında siteler arasında her zaman rekabet ve savaşlar söz konusuydu. Yunan sitelerinin en önemli özelliği iktisadî bakımdan da kendi kendine yeterli olmalarıydı.

---

[377] Bican Şahin, TÜBA, ''Eski Yunan'da Siyasal-Sosyal-Kurumsal Yapı, Yöntem ve Teoriye Dair'', http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/2784/mod_resource/content/2/2.Hafta%20-%20Eski%20Yunan%E2%80%99da%20Siyasal-Sosyal Kurumsal%20Yap%C4%B1%2C%20Y%C3%B6ntem%20ve%20Teoriye%20Dair.pdf, (26.05.2014), s. 1.

[378] B. Şahin, s. 1.

[379] Aritoteles, **Atinalıların Devleti**, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, Temmuz, 1998, s. 2.

Yunan sitelerinde kamu görevleri yurttaşları tarafından sırası ile yerine getirilmekte olup bugünkü anlamda bürokratik yapılanma yoktu.

Antik Yunan'ın en önemli kent devletleri Atina ve Sparta'dır. Genelde polislerin nüfusları on bin civarında iken Atina'nın nüfusunun da 3-5 misli daha büyük olduğu tahmin edilmektedir.

Sparta kent devletinde yurttaşların bireysel özgürlükleri yoktu, onlardan beklenen, yaşamlarını devlete adamalarıydı. Sparta yurttaşlarının tümü savaş eğitiminden geçirilir ve onlara savaşta yiğitlik göstermenin en övünç duyulacak erdem olduğu öğretilirdi.

Spartalıların krallarına tanıdıkları birtakım ayrıcalıklar vardı. Savaş zamanında tanınan ayrıcalıklar şunlardır: birisi Lakedaimon tanrısı Zeus, öbürü Gök tanrısı Zeus olmak üzere iki tanrının rahibidirler[380]. İstedikleri ülkeye savaş açabilirler, karşı çıkan Spartalılar günaha girmiş sayılır. Seferde istedikleri sürüyü alırlar, kesilen hayvanların yünleri ve derileri onların olur.

Kralların barış zamanındaki hakları ise resmi kurban törenlerinde ve şölenlerde başköşeye oturtulurlar, en önce onlara hizmet edilir, her yemekten başkalarına verilenenin iki katı kadarı verilir, şarap serpme sırasında başta gelirler ve kurban derileri de onların hakkıdır[381]. İki ayda bir ve ayın yedinci günü, devlet Apollon tapınağında büyütülmüş lekesiz bir kurban, bir *medimnos* arpa unu ve Lakonia ölçülerine göre dörtte bir ölçek şarap verir. Yurttaşlar arasından *proksenleri*[382] seçme hakkı da onlarındır. Eğer krallar genel şölene katılmamışlarsa evlerine ikişer *khoinix* arpa ve birer *kotule* şarap gönderilir, katılmışlarsa her yemekten iki porsiyon alırlar, başkalarının masalarına çağrıldıkları zaman da gene öyle ağırlanırlar. Tek yargıcı krallardır.

Sparta kralları öldükleri zaman bütün Lakonia'ya atlılar çıkarılır, haber herkese duyurulur, kadınlar tencerelere vurarak kenti dolaşırlar[383]. Bu sesleri duyan evlerdeki kişiler yas kıyafetlerini giyerler. Bu yasaya uymayanlar cezalandırılır. Gömülme sırasında agora on gün kapalı kalır, yönetici seçimleri de aynı süre için

---

[380] Herodotos, s. 466.
[381] Herodotos, s. 466.
[382] Proksen: Yabancı ülkelerde kendi ülkesinin politik ve ekonomik çıkarlarını gözetmekle görevli kişi. Şimdiki konsolosa benzer bir görev.
[383] Herodotos, s. 467.

ertelenir. Bir kral ölüp yerine yenisi gelince yeni kral, krala ya da devlete borçlu olan bütün Spartalıların borçlarını bağışlar[384].

Atina'da ise denetim altında tutulması gereken tutsak bir halk yoktu. Attika'da yaşayanlar Atina yurttaşı ve *phyle* adı verilen dört kabileden birinin üyesiydiler. Onlar da hakları için soylularla mücadele etmek zorunda kaldılar. Demokratik bir yönetim doğrultusunda atılan ilk adım M.Ö. 621'de Drakon'un çıkardığı yazılı yasalar oldu. M.Ö. 594'te Solon Atina'da baş yargıç seçildi ve yönetimde reformları başlattı. Borçlanma nedeniyle köleleştirmeyi kaldırdı. Devlete asker olarak hizmet veren herkese yurttaşlık hakkı tanındı. Mülk sahibi olan bütün yurttaşlar, ceza yargılamalarında sonucu belirleyen jürilere katılabileceklerdi. Ne var ki Solon'un reformları da soylular ile yoksul sınıflar arasındaki mücadeleyi sona erdiremedi. Atinalı yurttaşlar bir süre de tiran Peisistratus'un soylulara karşı kendilerine yardımcı olacağına inandılar. M.Ö. 6. yüzyılda Atina'da tiranlık yönetimi sona erdi ve Kleisthenes adlı bir soylu başa geçti. Kleisthenes yamaçlardaki çiftçiler, kıyılardaki tüccarlar ve ovalardaki soylu toprak sahipleri arasındaki siyasal kavgayı sona erdirmeyi başardı. Tüm yurttaşlara aynı hakları tanıdı. Kabile temsilcilikleri bir danışma kurulu oluşturdular. Bütün erkek yurttaşlar yasaları yapan halk meclisi *ekklesia*'nın doğal üyeleriydi. Sistem bütünüyle demokratikti. Çünkü bütün yurttaş gruplarına eşit haklar ve yönetimde eşit söz hakkı verilmişti. Ne var ki var olan demokrasi anlayışı bugünkünden farklıydı. Yalnızca Atinalı ana babadan doğanlar yurttaş sayılıyordu, yabancılar ve köleler yurttaş sayılmadıkları için bu haklara sahip değillerdi.

Antik Yunan kentlerindeki vatandaşlık anlayışı kadınlar, köleler ve belli bir yaşın üzerindeki insanları vatandaş saymamakta ve sadece belirli bir elit zümreyi kapsamaktadır. Fraser ve Gordon'un da işaret ettiği gibi özellikle kadın ve kölelerin dışlanmanında ötesinde özel bir boyunduruk altına alınmış olmaları aile reisi erkekler ve köle sahibi erkeklerin vatandaşlığı için bir önkoşul olmuştur[385].

Homeros'un M.Ö. 8. yüzyılda yazdığı epik şiirlerinde 13. ve 12. yüzyıl Yunan toplumu (Bronz Çağ Miken krallıkları) hakkında bilgi bulunur ki bunlar muhtemelen sonraki "Karanlık Çağ"ı da yansıtırlar. Bu şiirlerde kölelerin (genellikle

---

[384] Herodotos, s. 468.

[385] Alev Özkazanç, Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2009, s. 257.

dmoes, ara sıra *doulos*) köken olarak yabancı olabildiği kadar Yunanlı da olabildiği görülür. Şiirlerden anlaşıldığı üzere 8. yüzyıla değin Antik Yunan'da köle kullanımı yaygın değildi. Şiirlerde sadece krallar evlerinde köle sahibidirler, köylüler gerektiğinde kiralık emek kullanırlar. Kölelerin bazılarına sınırlı mülk edinme, evlenme ve aile sahibi olma hakları tanınmıştır.

Homeros'un şiirlerinde kölelere basitçe mülk olarak veya toplumun moral kalıplarının ötesinde varlıklar olarak davranılmaz, daha aşağı statüde olsalar da insan türünün üyeleri olarak saygı ve onura layık görülürler.

8. yüzyıldan 7. yüzyıla geçerken Hesiodos'un İşler ve Günleri'nin tanıklığından durumu iyi köylülerin de gündelikçi (*thes*) tutma yanında, köle (*dmoes*) sahibi olmaya başladığı anlaşılıyor[386]. 7. yüzyılda tarım tekniklerinin gelişmesi, pastoral tarımdan bitkisel tarıma geçiş ve yeni ürünlerin ekilmeye başlanmasına bağlı olarak büyüyen ekonomi artık toplumsal farklılaşmayı daha da artırdı. Muhtemelen ortakçıların ödeyemediği ürün ve hizmet borçlarından ötürü borç-bağımlılığı ve köleliği yaygınlaştı. 6. yüzyıl başlarında Atina'da Solon'un ünlü kanunları (M.Ö. 594) toplumun daha fazla parçalanmasını önlemek ve köylü-yurttaşı yeniden tesis etmek için başka önlemlerin yanında hiçbir Atina yurttaşının borcundan ötürü vücudunu rehin veremeyeceği hükmünü getirdi[387].

6. yüzyılda meta üretimi ve emek gücüne ihtiyaç artmıştı. Oysa borçtan dolayı köleliğin kaldırılması dâhil Solon'un yurttaşlar arasındaki farklılaşmayı azaltmak yönündeki reformları zengin aristokratların ihtiyaç duyduğu emek kaynağını ortadan kaldırmıştı. Bunun bedelini taşınır mülk köleleri ödedi[388]. Ortakçı ve gündelikçi yoksul yurttaşların yerini önce tarımda ve giderek manüfaktür ve madencilikte hızla köleler aldı.

Köle sahibi olmak bir statü ve saygınlık göstergesiydi. 5. yüzyılda yeni bir refah kaynağı olarak manüfaktürün ortaya çıkması kölelerin yaygın biçimde

---

[386] Hesiodos, **İşler ve Günler**, çev. A. Erhat-S. Eyuboğlu, Türk Tarih Kurumu, 1977, ss. 141, 169.

[387] Solon şiirlerinde övüncünü şöyle dile getirir: "Birçok Atinalıyı tanrıların kurduğu şehirlerine/ geri getirdim: birtakımı haklı birtakımı haksız/ olarak satılmışlardı; birçokları borç baskısından/ kaçmışlardı: yabanda çok dolaştıklarından/ ana dillerini unutmuşlardı. Burada yurtta/ insana yakışmayan kölelik boyunduruğu taşıyanları/ bayların zorbalıkları önünde titreyenleri/ hürlüğe kavuşturdum. ..." (Aristoteles, s. 7).

[388] Finley Antik Yunan'da köleci toplumun doğuşunu üç nedene bağlar: toprakta özel mülkiyet, meta üretimi ve pazarların yeterli gelişimi ve nihayet dâhili emek kaynaklarının yetersizliği. Bu son şartı da Solon yasaları yaratmıştı. Köleci toplumun doğuşunu fetih ve savaşlara bağlayan yaklaşıma karşı Finley gerekli şartların 6. yüzyılda oluştuğunu savunur (Finley, ss. 83–90).

kullanıldığı yeni bir saha yarattı. Bu kölelerin bir kısmı kazancından efendisine sabit bir kira veriyor ve Atinalıların deyişiyle ayrı yaşıyordu. Yine özgür yurttaşlar bir başkasının hesabına çalışmayı ve ondan emir almayı onur kırıcı gördüklerinden köleler ticaret ve bankacılık alanlarında muhasebe, temsilcilik ve yöneticilik gibi nitelikli işlerde çalışabiliyorlardı. Böylesi kölelerin belli bir bağımsızlığı vardı. Kendi hesaplarına çalışıyorlar ve azatlıkları için para biriktirmek imkânına sahip oluyorlardı. Doğal olarak yüksek statü sahibiydiler, dövülmez ve küçük görülmezlerdi, çoğu kez giyinişleri özgür yurttaşlarınkinden farklı değildi. Devlet hizmetinde düzenli maaş ile çalışan ve dolayısıyla servet biriktirme olanağına sahip olan köleler de (*demosioi*) vardı. Bunlar gardiyanlık, güvenlik görevliliği, meclis yazmanlığı, ağırlık ve uzunluk ölçüleri görevliliği ve çeşitli mali görevlerden oluşan önemli resmi işleri yerine getiriyorlardı.

M.Ö. 4. yüzyıl Yunan filozofu ve devlet adamı olan Aristoteles *Politika* adlı eserinde hane halkını (*oikos*) tanımlarken erkek, kadın ve çocuklarla birlikte köleleri de dâhil eder[389]. Bu kişiler eve tıpkı bir gelinin kabul edilişi gibi dinsel törenden sonra alınırlardı[390]. Genelde aile içinde yapılan dinsel törenlerde yer almalarına izin verilirdi. Ev kölelerinden sahiplerinin sevgisini kazananlar özel muamele görebilirdi. Xenophon'un anlatımlarından hasta kölenin bakımının evin hanımına ait olduğunu öğreniyoruz[391].

M.Ö. 4. yüzyılda özellikle Attika yazıtları kölelerin azat edilmeleriyle ilgili epigrafik deliller sunar[392]. Azat edilme vaadi köleleri iyi hareketlere ve çalışmaya yönlendiren bir durumdu. Sahibinin inisiyatifiyle azat edilen bir köle, sahibine özgürlüğünün bedeli olarak bir miktar para ödemek zorundaydı. Bu para kölenin kendi birikimlerinden sağlandığı gibi köleye borç veren *eranos* adlı kuruluşlar tarafından da sağlanabiliyordu[393]. Askerlik normalde vatandaş statüsünde olanların

---

[389] Aristoteles, **Politika**, çev. M. Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, ss. 3-6.
[390] Ayşe F. Erol, **Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi**, GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 27, Sayı 1, 2007, s. 254.
[391] Xenophon, **Oikomomicos**, çev. E. C. Marchant- O. J. Todd, Harward Üniversitesi Yayınları, Cambrigde, 1923, s. 37.
[392] Y. Garlon, **Slavery in Ancient Greece**, çev. Janet Lloyd, Cornell Üniversitesi Yayınları, Cornell, 1988, s. 74.
[393] N. E. R. Fisher, **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, çev. Necati Açа, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s. 68.

hak kazandıkları bir durumdu. Ancak kentte askere ihtiyaç duyulduğunda kölelerin azat edilme süreci başlıyor ve böylece kölelere umut doğuyordu[394].

Sahibi tarafından kötü davranışlara maruz kalan bir köle, tapınaklara sığınabiliyor ve devlet tarafından para ödenip sahibinin elinden kurtarılabiliyordu. Bu şekilde azat edilen bir köle Yunan pantheonundaki tanrılardan birine köle olarak adanıyor ve o tanrının müridi olarak hayatını tapınakta devam ettiriyordu[395].

Hierapolis'in kuzeyinde yer alan (Helios) Apollon Lairbenos (veya Lairmenos, Lermenos vs.) tapınağında ele geçen yazıtlarda kölelerin tanrının hizmetine tahsis edildiğinden ve bu durumun birtakım şartlara bağlı olduğundan bahsedilir. Bu yazıtlardan biri şu şekildedir:

"Ben, Hierapolis'li ... Akhilleus, Motella'lı Antiokhos'dan satın aldığım yaklaşık 30 yaşındaki kölem Nikon'u Tanrı'nın emri uyarınca Helios Apollon Lermenos'un hizmetine tahsis ediyorum. Şu şartla ki, kendisi bugünden itibaren Tanrı'nın kutsal bir hizmetlisi (hieros) olacak ve hiçbir kimsenin ona karşı dava hakkı olmayacaktır. Eğer biri itiraz ederse, ceza olarak Tanrı'ya 2500 dinar ve pek kutsal hazineye de 2500 dinar ödeyecektir."[396]

Bir diğer yazıtta azat edilen bir kölenin tanrıya ithaf edildiğinden bahsedilir;

"Ben Titus Flavius Akhilleus, Motella'daki (resmi) arşiv aracılığı ile azat ettiğim kölem Epiktetos'u 314 yılının (M.S. 229/30) 8. ayının sondan 6. gününde Helios Larmenos'a ithaf ediyorum. Eğer biri itiraz ederse, ceza olarak Tanrı'ya 2500 gümüş dinar ve hazineye de ayrıca 2500 dinar ödeyecektir."[397]

Atina tüm yöneticileriyle bir erkek devleti olup kadınların bu demokrasi içinde doğrudan yer almadıkları görülür[398]. Kadınlar için koyulmuş olan yasalar ise onlara yeni haklar vermek için değil erkeklerin hâkimiyetinde olan *oikos*ları korumak ve devamını sağlamak içindir. Yani *oikos*taki rolüyle kadın ancak bu devlette dolaylı biçimde yer almaktadır[399].

---

[394] Erol, s. 257.
[395] Erol, s. 257.
[396] E. Akıncı Öztürk ve C. Tanrıver, New Katagraphai and Dedications From The Sanctuary of Apollon Lairbenos, **Epigraphica Anatolica**, Dr. Rudolf Habelt Gmbh – Bonn, Sayı 41, 2008, s. 109.
[397] Öztürk; Tanrıver, 2008, s. 110.
[398] A.H.M Jones, **Athenian Democracy**, Johns Hopkins Üniversitesi Yayınları, 1986, ss. 3, 43.
[399] W. Schuller, **Frauen in der Griechischen und Römischen Geschichte**, Piper Yayıncılık, 1995, s. 61.

Atina'da vatandaşlık da ilk etapta Atinalı erkeklerin hakkıydı. Perikles zamanında kadınlar ancak Atinalı, özgür ve vatandaş bir ebeveynden doğmuş devamında da vatandaş bir eşe sahipseler vatandaş olabiliyorlardı[400].

Peloponnesos Savaşı döneminde M.Ö. 413'deki Sicilia bozgunundan sonra ise Atina'da vatandaş olmak için çocukların anne ve babalarının yasal olarak evli olmalarından vazgeçilmiştir[401]. Böylece bir vatandaş erkeğin sadece karısından değil kapatması olan diğer özgür kadınlardan da sahip olduğu çocuklara vatandaşlık verilmeye başlanmıştır. Bu durum aslında Atina'nın *oikos* anlayışına ters düşmekle birlikte askere ihtiyaç duyulduğu ve askerlerinde ancak vatandaş olan erkeklerden seçildiği için kaçınılmaz bir uygulama olmuştur. Görülüyor ki Atina'da kadınların hak ve statüleri ancak erkeklerin devletinin devamını sağlayacak erkek neslinin üremesini kolaylaştırmak adına genişletiliyordu. Bunun paralelinde yeni olanakların istismar edilmesi ve bu yolla kadınların daha özgür kılınmasını engellemek için önlemlerde alınıyordu. Örneğin; M.Ö. 4. yüzyılda yaşamış Atinalı politikacı Apollodoros'un M.Ö. 343'de verdiği Neaira olayını eleştiren bildirisinde Atina'da bu tarihlerde kadınlarla ilgili geçerli olan ve dikkat edilmesi gereken kurallardan bahsetmektedir. Demosthenes tarafından kaleme alınmış bu bildiride eğer bir adam eşinden sonra metresi ile evlenirse bu kadının ve bunun doğuracağı çocukların vatandaşlık hakkına sahip olmaması gerektiği söylenmektedir[402]. Devamında yabancı bir erkeğin de anne babası vasıtasıyla vatandaşlık hakkına sahip bir kadınla evlenmesinin yasak olduğu geçmektedir[403]. Eğer bunlara uyulmazsa kadın için ceza kölelik, erkek için ise çok ağır paralar ödemek olduğu bildirilmektedir.

Atina'nın tek başına Yunan dünyasındaki uygulamaları temsil edemeyeceği açıktır ama Atina dışındaki yerlerde kadınların durumu aydınlatacak gün ışığına çıkarılan belgeler ise henüz az sayıda ve dağınıktır. Bunlardan Sparta'ya ait kayıtlarda, Spartahlar'ın da yabancılarla evlenmedikleri ve her Spartalı ebeveynden doğan çocuğun Sparta vatandaşı olduğu geçiyor[404]. M.Ö. 369'da da Spartalı kadınların Epameinondas'ın istilasına karşı ayaklanmalarıda bu kadınların ülke

---

[400] W.K Lacey, **Die Familie im Antiken Griechenland**, Saverne Yayıncılık, 1983, s. 107 ve B. Vivante, **Women in Greece, Womens Role in Ancient Civilizations**, Hawai'i Basın Üniversitesi, 2001, s. 232.
[401] Lacey, s. 115.
[402] Demosthenes, **Orationes**, TLG CD Rom, Califomia, 1990, s. 124.
[403] Demosthenes, s. 125.
[404] M. Clauss, **Sparta**, CH Beck, 1983, ss. 21, 143.

yönetiminde etkin olduklarını düşündürüyor[405]. Bunun yanında doğumda ölen kadınların, savaşta ölen erkekler gibi devlet hizmeti yaptıkları kabul edilerek bu durumun bir onur olarak belirtilmesi kadınlara verilen önemi göstermektedir[406].

M.Ö. 5. yüzyıla ait yazıt halinde ele geçmiş Gortyn şehrinin yasalarına göre de bir kadının bir erkek çocuğunkiyle eşit hakları vardır[407]. Ama mahkemelerde kadınların şahitliği geçerli değildir. M.Ö. 600'lere ait Lokris'deki Zaleukos yasalarında[408] bazı kadınlara vatandaşlık hakkı tanınıyor olsa gerek ki bu kadınların görünüş ve ahlaki bakımdan kendilerini komik duruma düşüremeyecekleri, şehri gece terk edemeyecekleri, zina yapamayacakları, altın ve pahalı elbiseler taşıyamayacakları, eğer bunların tam tersini yapabilenler varsa zaten bunların *Hetaira* oldukları belirtilmektedir[409].

Arkaik ve Klasik dönemler için kadınların hukuksal konumları yanında toplumsal yaşantılarına ilişkin bilgileri içeren yazılı belgelerin neredeyse tamamının yine Atina'ya ait olduğunu görmekteyiz. Bunlara göre Atina'da kız çocuklarının çocukluktan başlayarak erkeklerle aynı fırsatlara sahip olmadıkları izlenmektedir. Az sayıda kızın okuma yazma öğrendiğine işaret eden göstergeler varsa da kızların hiçbir zaman oğlanlar gibi eğitim görmedikleri kesindir. Çünkü erkekler kadınların okuma yazma öğrenmelerine karşıydılar[410]. Kızlar ancak küçükken anneleri, akrabaları ya da bazı kölelerden mitolojik hikâyeleri ve dini ritüelleri öğrenirlerdi[411]. Özellikle Ksenophon Atina'daki evlilik yaşına gelmiş kızların aşırı eğitimsizliklerinden yakınırken, evlendikten sonra kocaları tarafından eğitilmeleri gerektiğini söylemektedir[412]. Platon ise bu durumun kadınların erkeklerden daha az yetenekli olmalarından kaynaklandığını savunmaktadır.

Eğitim konusundaki istisna yine Sparta idi. Sparta'da kız çocuklarda erkek çocuklarla birlikte eğitim görüyorlardı. Kadınlara fiziksel açıdan sağlıklı nesiller yetişmesi için çok önem veriliyordu. Okullarda kadınlar da erkekler gibi iyi beslenir,

---

[405] Diodorus Sicullus, **Bibliotheca Historica**, TLG CD Rom, California, 1990, s. 98.
[406] S. B. Pomeroy, **Goddesses, Whores, Wives and Slaves**, Schocken, 1995, s. 36.
[407] Schuller, s. 81.
[408] R. Osborne, **Greece in the Making, 1200-479 BC**, Routledge, 1996, s. 189.
[409] Lacey, s. 217.
[410] Lacey, s. 153.
[411] G. Cambiano, **Mensch Werden, Der Mensch der griechischen Antike'de**, Frankfurt, 1993, s. 107.
[412] Xenophon, s. 24.

okuma yazma öğrenir ve tüm vücut eğitimlerini alırlardı[413]. Batı Anadolu'da Ionia kıyılarında ise kız çocuklarına Aphrodit şerefine düzenlenen güzellik yarışmalarına katılmak, kutlamalarda, düğünlerde ve dini bayramlarda görev almak üzere *lyra* çalmak, dans etmek ve şarkı söylemenin öğretildiği bir çeşit eğitimin verildiği biliniyor[414].

Atina'da kadınlar hayatları boyunca *Kyrios* denilen bir erkeğin velayeti altındaydılar. Bu hamiler ilkin baba, erkek kardeş, koca sonra da yetişkin oğul oluyordu[415]. Kendilerine ait tek şey ise kocalarının denetiminde drahomaları yani çeyiz paralarıydı[416]. Kız çocuklar erkek çocuklardan çocuk ölümleri bakımından daha arka sıradaydı. Bu yüzden yaşı gelince babalar kızlarına koca arıyorlardı[417]. Bu nedenle erkeklerin kadınlarla evlenmelerine kadınlara verilmiş bir şeref gözüyle bakılıyor olsa gerek ki kadınlar tüm baskılara katlanıyorlardı. Kızlar eğer koca bulmak istiyorlarsa drahomaları olmak zorundaydı aksi takdirde bir kızın bu konuda şansı yoktu[418]. Drahoma damada evlilik anlaşmasında nakit olarak veriliyordu[419] ama Keramaikos'daki bir örnekle görüldüğü üzere bazı durumlarda taksitlendirildiği de anlaşılıyor[420].

Ev kadınları toplumsal hayata katılamazlar, evlerinde harem yaşamı sürerlerdi. Bunun başlıca nedeni yasal varislerin aileye ait olması düşüncesidir[421]. Atina evlerinde kadınlar için ayrılmış *gynaikonitis* olarak adlandırılan bir bölüm vardı ve bu bölüm caddeyle girişe uzaktı, kölelerce korunuyordu. Küçük evlerdeyse alt kısımlar erkeklere üstler kadınlara aitti[422]. Gynaikonitis'in dış dünyayla bağlantısı olmadığı anlaşılıyor. Gynaikonitis'de yaşayan kadınlar çocuk doğurup yetiştirmek başta olmak üzere günlük ev işleri, yün eğirme, dokumacılık gibi el işleriyle uğraşıp,

---

[413] Clauss, s. 103.
[414] Cambiano, s. 108.
[415] Vivante, s. 241.
[416] E. Friedell, **Kulturgeschichte Griechenlands**, DTV, 1994, s. 226.
[417] Lacey, s. 3.
[418] Cambiano, s. 100.
[419] Lacey, s. 112.
[420] Demosthenes, s. 188.
[421] H. Blanck, **Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer**, Press Üniversitesi Derneği, 1996, s. 21.
[422] E. Brödner, **Walmen in der Antike**, Darmstadt, 1977, ss. 301-302.

hizmetkârların organizasyonları ve sorumlulukların üstleniyorlardı[423]. Savaşta eşinin ve ordunun askere gitmesi gibi durumlardaysa evin tüm idaresi kadına geçiyordu[424].

Tanrıların yanında kadınlar arasında perilere tapınım yaygındı. Kadınlar çocuk doğurma için perilere başvuruyordu. Kızlar evlenmeden önce Artemis'e adaklarını götürürlerdi.

Yunanistan'da kadın kahramanların kültleri de vardı. Onların kültleri mezarlarına, mezarlar da yanan kalıntılara bağlıydı. Kahramanlar özellikle savaşlarda yardımseverlerdi. Kırsal bölgenin hemen hemen her yerinde çok sayıda kadın kahraman mezarları ve tapınakları vardı.

Odysseus'un Ölüler Ülkesi'ne varışının anlatıldığı bölümde geçen ünlü kadınlar Tyro gibi ya soylu bir babanın kızı ya da Alkmene gibi soylu bir kocanın karısı olarak geçerler[425].

Homeros'da sözü edilen kadınlar aslında erkek kahramanlar ile birçok benzerlik gösterir[426]. Bazen babaları ya da kocaları olmadan oğullarıyla da ünlenenlere rastlanır. Kötü yürekli Minos'un kızı Ariadne için yiğit, Alkmene için aslan yürekli, atılgan sıfatları kullanılırdı[427]. Hesiodos, kahramanı bir efsane kişisi, iyiliksever kimse olarak düşünür ve bunların ölümlerinden sonra onurlandırılan yerel kahramanlar olduklarını söyler[428].

M.Ö. 6. ile 4. yüzyıllar arasındaki Yunan Klasik döneminde kadın kahraman *heroine* kelimesini kullanan şair Pindaros'tur. Yazara göre üç varlık kategorisi vardır:[429] Tanrılar, kahramanlar ve insanlar. Ancak yazar, eserinde kahramanların

---

[423] Blanck, s. 95 ve M.Ö 540 yıllarına ait ressam Amasis'in boyadığı siyah figür bir Attika lekytosu üzerinde kadınlar yün eğirip, kumaş dokuyup bu kumaşları katlarken tasvir edilmişler. New York Metropolitan müzesi döküm no:31.11.10.

[424] Lacey, s. 153 ve M.Ö. 430' lara tarihlenen Kleophon ressamına ait, kırmızı figür tekniğindeki bir Attika stamnos'u üzerinde savaşa giden eşiyle vedalaşan bir kadın tasvir edilmiştir. Münih Museum Antiker Kleinkunst, döküm no 2415.

[425] Homeros, **Odysseus XI**, ss. 235-259; 266-268 (Diğerleri Antiorhe, ss. 260-265; Megara, ss. 269-270; Epikaste, ss. 271-280; Khlori, ss. 281-297; Leda, ss. 298-304; iphimedeia, ss. 305-320; Phaidra, Prokris, Ariadne, ss. 321-325; Maira, Klymene ve Eriphyle, ss. 326-327. *İlyada'nın* XLV. kitabında geçenler: Dia 317-318; Danae 319-320; Europoe 321-322; Semele ve Alkmene 323-325; Astyokhe 513-515; Astyokheia, ss. 658-660; Aglaia, ss. 672; Alkestis, ss. 714-715 ve Hippodameis, ss. 742-744.

[426] Ayşen Sina, **Pausanias'da Kült Kuran Kadın Kahramanlar**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih - Coğrafya Fakültesi, s. 172.

[427] Sina, a.g.e. s. 172.

[428] Hesiodos, **İşler ve Günler**, ss. 159-172.

[429] Pindaros, **Olympia**, II. I.

*Epinikion: Çeşitli oyunlarda zafer kazananlar şerefine söylenen zafer şarkısı.

kökeni ve ontolojik yapısı ve tanrılar ile insanlar arasındaki farklılık ya da benzerlik hakkında aydınlatıcı bilgiler vermez.

Kadın kahramanların toplum ve din yaşantısındaki etkilerine ise aşağıdaki örneği verebiliriz:

Danaos'un Aigptos'un elli oğluyla evli elli kızından babasının verdiği kocalarını öldürme emrine uymayan en küçük kızı Hypermnestra'dır[430]. Kocası Lynkeos'u esirgeyen ve onunla evlenerek Abas'ı doğuran Hypermnestra, babasına başkaldırmak suçundan yargılanırken Argos mahkemesinde aklanır. Bunun üzerine Hypermnestra, Argos Heraion'a konulmak üzere Aphrodite Nikephoros'un ağaçtan bir heykelini adar. Argos'ta bulunan Artemis Peitho tapınağını kuran Hypermnestra ve kocası Lynkeos'un mezarları Delta denilen yerde kurulmuş olan Zeus Phyksios tapınağının hemen yanındadır[431]. Böylece Hypermnestra toplum tarafından onurlandırılmış ve kadın kahraman olarak anılmıştır.

Sadece kadınlar tarafından kutlanan bayram ve festivallerin Yunan toplumsal yaşamını etkilediğinden ve şekillendirdiğinden bahsetmiştik. Bunun yanı sıra kadınlar yalnızca kendileri için kutlanan törenlere katılmazlardı. Erkek ve kadınların sınıf ayrımı yapılmaksızın katıldığı birtakım törenler de vardı.

Thargelia, Attika-Ion takviminde yer alan ve kutlandığı dönem açısından tarla ürünlerinin büyümesiyle bağlantılı bir tarım festivaliydi[432]. Festival, Attika-Ion takviminin son ayı olan Thargelion'un 6. ve 7. günleri, başlıca Yunan tanrılarından kabul edilen Artemis ve Apollon şerefine kutlanıyordu[433]. Bu tarihler aynı zamanda söz konusu iki tanrının doğum gününü teşkil etmekteydi ve özellikle Delos geleneği tarafından kabul görmüştü[434]. Bu festival araştırmacılar tarafından yaygın olarak iki özelliğiyle öne çıkarılmıştır: İlk gün düzenlenen ve *pharmakos* etrafında şekillenen arınma ritüeli ve ikinci gün düzenlenen ilk ürün sunumlarıyla *eiresione* töreni[435].

---

[430] Sina, s. 175.
[431] Pausanias, II, 19. 6; 11, 21. 1.
[432] D. Wachsmuth, **Thargelia**, Der kleine pauly, 5. (Ed. W.Sontheimer, K.Ziegler), München, 1975, s. 650; J. Bremmer, **Thargelia**, Der neue pauly, 12/1, (Ed. H.Cancik, H.Schneider), Stuttgart, 1996, s. 244.
[433] Diog. Laert. 2.44. Laertius, burada filozof Sokrates'in doğum gününü vermektedir; Plut. mor. 717b. Plutarkos da burada 6. Thargelion'u Sokrates'in, 7.Thargelion'u Platon'un doğum günü olarak anmaktadır; Suda. Θαργήλια; V. Gebhard, **Thargelia**, RE, V.A-2, Stuttgart: J&B Metzler, 1983, s. 1287.
[434] W.Smith, **Thargelia**, Dictionary of Greek and Roman antiquities, London: C.Little & J.Brown Ko., 1890, s. 1120.
[435] M. Nilsson, **Griechsche Feste von Religiöser Bedeutung**, Leipzig, Teubner, 1906, s. 105.

Festival, halkın ortak katılımına açık bir genel karakter taşımaktaydı. Hem kadınlar, hem erkekler festival esnasındaki ziyafetlere katılabilirler, bir arada eğlenebilirlerdi[436]. Üstelik bu katılımcılar, halk kadar toplumun diğer kesimlerinde yer alan insanlardan da olabilirdi[437]. M.Ö. 129/8 yılında düzenlenen daha ileri tarihli bir festivale ait bir yazıtta Eleusis rahiplerinin de törende yer aldığı görülmektedir[438]. Kent halkının bir arada kutladığı bu törenlerle birlikte tüm hastalıkların, veba, açlık ve kıtlık gibi olumsuz durumların şehir dışına uzaklaştırılacağına dair kozmik bir inanç oluşurdu[439].

Plutarkhos, doğduğu kent olan Chaeronea'da düzenlenen törenlerde ise üst yöneticinin Belediye binasında, her aile reisininse kendi evinde yaptığı bir tören kutladığını ve buna açlığın kovulması dendiğini söyler[440]. Tören, insanların bir kafile oluşturup *Prytaneion* binasına yürümesi ve *pharmakos* olarak bir kölenin bu binadan çıkarılıp, *agnus castus* çubuklarıyla dövülerek ve "*Açlıkla çık git, varlık ve sağlıkla dön*" sözleriyle şehrin kapılarından kovulması şeklinde gerçekleşmekteydi[441]. Bremmer bu bilginin diğer kentler için de geçerli olabileceğini düşünmektedir[442].

Festivalin Atina'da kutlandığını Laertius, Sokrates'in doğum günü paralelinde bildirmektedir[443]. Törende iki günah keçisi seçilmekteydi. Atinalılar, düzenli olarak kamu hesabına aşağı sınıftan, yararsız birtakım kişiler beslerlerdi, kentte veba, kuraklık ya da kıtlık gibi herhangi bir felaket belirdiğinde bu toplumdışı insanlardan ikisini günah keçisi olarak kurban ederlerdi. Seçilenlerin biri kadınları, biri erkekleri temsil ederdi. Bu kişilerin ikisi de erkek olabileceği gibi kadınlar için seçilen bir kadın olabilirdi[444]. Yürüyüş esnasında bu insanların boyunlarına beyaz ve kara incirden yapılmış çelenkler asılmaktaydı[445]. Erkekleri temsil eden kişinin

---

[436] Burton, **Women's Commensality in the Ancient Greek World**, Yunanistan ve Roma, 1998, 45(2), s. 158.
[437] Mustafa Erdiken, **Antik Dünyada Thargelia Festivali**, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs, 2012, s. 13.
[438] L. Gawlinski, **The Athenian Calendar of Sacrifices, Hesperia**, Atina, 2007, s. 46.
[439] J. Bremmer, **Scapegoat Rituals in Ancient Greece**, HSCP, 1983, s. 320.
[440] Erdiken, s. 26.
[441] Frazer, ss. 196-197.
[442] Bremmer, s. 313.
[443] Laertios Diogenes, **Epigramata**, TLG CD Rom, California, 1990, s. 44.
[444] Hesych. Φαρμακοί; Harrison, s. 83; Nilsson, s. 107.
[445] Nilsson, GFR, s. 107.

boynundaki çelenk beyaz, kadınları temsil edeninse siyahtı ve bu kişiler *sybachoi* diye çağrılırlardı[446].

Bir koloni kenti olan Marsilya'da seçim ve uygulama bazı farklılıklar taşımaktadır[447]. Burada, fakir kesimden birisi gönüllü olarak bu işe katılırdı. Yıl boyunca kent bütçesinden seçme yiyeceklerle beslenen bu kişi tören esnasında boynunda kutsal bitkiler üzerinde kutsal giysilerle şehir içinde dolaştırıldı. Pharmakos şehirde dolaştırılırken duacılar bütün kötülüklerin onun başına gelmesi için dua ederlerdi. Bundan sonra da adam kentten atılırdı[448].

Birçok festivalin özelliklerinden biri olan müzik töreni Thargelia festivalinde de yapılmaktaydı. Bu törende korolar yarışmaktaydı ve bu korolar tıpkı Eiresione'de olduğu gibi erkek çocuklardan oluşuyordu[449]. Her koroya 40 yaşının üstünde bir lider atanmaktaydı. Bu lider zengin Atinalı yurttaşlar arasından seçilirdi[450] ve üç görevi vardı: Koroyu kurmak ve hazırlamak, finansal olarak desteklemek ve yarışmayı yönetmek[451]. Bu yarışmalar sonunda kazananlara önemli miktarlarda para ödülleri verilmekteydi.

Sıradan ev kadınlarının yanında Aristokrat kadınların daha özgür yaşadıklarını görüyoruz. Özellikle M.Ö. 7 - 6. yüzyıla ait Sapho'nun şiirlerinde bunlarla ilgili değinmeler vardır. Bunlarda bu kadınların ağır ve pis ev işlerine gelemedikleri ve vücut bakımlarına çok önem verdikleri anlatılmaktadır.

Hellenistik dönemle birlikte kadınların kendi yeteneklerini sergileme ve geliştirme fırsatı doğduğu izlenmektedir. Atina'da bile erkek çocukları yanında kız çocuklarının da eğitim gördüğü okullar açılmış ve bu dönemde birçok kız okuma yazma öğrenmiştir. Güzel sanatlar alanında da kadın müzisyenler ve şarkıcılar vardır. M.Ö. 2. yüzyılda Delphi'deki bir yazıtta adı silinmiş Kymeli bir müzisyen kadın, özgür bir vatandaş olduğu belirtilen ve mezar taşında bir arp bulunan Aleksandrialı

---

[446] Helladius of Tarsus, Chrestomathy 534a; J. Bremmer (2008). Greek religion and culture, the Bible and the ancient Near East, Jerusalem Studies in Religion and Culture, Brill Academic Pub., s. 177. Athenaeus'un Hipponaks'tan aktardığı fragmanda "kara incir'in asma'nın kız kardeşi" olduğu geçmektedir. Athenaus, burada başka bir şairin anlattığı Oksilos miti ile bağlantı kurmuştur. Bkz. Alova, 2009, fr. 48.

[447] Erdiken, s. 31.

[448] Frazer, s. 198.

[449] Aristophanes, **Politika**, s. 56; Bremmer, s. 319.

[450] Aristophanes, **Politika**, s. 56.

[451] L.Ingalls, **Traditional Greek Choruses and the Education of Girls**, Toplumsal Tarih Dergisi, 1999, 28(4), s. 373.

Niko adlı bir başka kadın buna örnektir[452]. Ayrıca Plinius'un anlatımında geçtiği şekliyle Laia adında Kyzikoslu bir kadının ise portre ressamı olduğunu öğreniyoruz[453]. Bunların yanında Hellenistik dönemde edebiyatla uğraşan, özellikle şair kadınlar biliniyor. Örneğin; Kenkyralı Agallis adında bir filolog kadın var ki bu kadın tıpkı Aleksandrialı Hestiais gibi bir Homeros araştırmacısıymış[454]. Şairlerden ise M.Ö. 3. yüzyılda Erythrai' da yarışmaya katılan Aristomakhe'nın[455] varlığını belgelerden biliyoruz.

Sonuç olarak Yunan toplumunda birey ilişkisi ele alınıp incelendiğinde sınıf farklılıkların bireylerin yaşantılarını yönlendirmede önemli bir faktör olduğunu görürüz. Aristokratların, soyluların, özgür erkek, kadın ve kölelerin ve hatta kahramanların toplum ve din içerisindeki rollerinin bulunulan coğrafya ve devletlerin kendi içerisindeki yapılanmalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz.

Toplumda politeist bir inancın olması ise bireysel farklılıklarla beraber tapınım şekillerinin çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. En alt düzeyden en üst düzey yöneticisine, kır yaşamından kent yaşamına insanlar birtakım tanrılara inanmış ve ibadetlerini bu doğrultuda gerçekleştirmişlerdir. Pastoral yaşam ve sonrasında gelişen kent olgusu insanların hem toplumsal yaşantılarının hem de dini yapılarının gelişmesi ve değişmesinde etkili olmuştur.

Yüzyıllar boyunca toplum ve din insanların yaşamını dengeleyen ve düzenleyen bir yapıya sahip olmuş ve olmaktadır. Bireylerin toplum içerisindeki statülerinin yükselmesi beraberinde din içerisindeki rollerinin artmasını, düşmesi ise azalmasını sağlamıştır. Toplum ve din iç içe birlikte gelişen, birbirlerini etkilemeye devam eden canlı bir organizmadır.

---

[452] Schuller, s. 116.
[453] Plinius, **Naturalis Historae**, çev. H. Rackham, TLG, Califomia, 1947, s. 24.
[454] Schuller, a.g.e. s. 117.
[455] Plutarchos, **Moralia**, 675, TLG, Califomia, 1990.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ESKİ YUNAN TOPLUMUNDA DİN-BİREY İLİŞKİSİ

Başlangıcı insanlık tarihi kadar eskilere uzanan din, tarihin her döneminde bireyleri ve toplumları etkileyen en önemli kurumlardan biri olmuştur.

Wach, din ile topluluk arasındaki etkileşimin yakından ve sistematik bir şekilde incelenmesi halinde bunun birinci derecede, dinin topluluk üzerindeki etkisi biçiminde var olduğunun görüleceğini belirtmektedir[456].

Bireysel anlamda, insanların aşkın olanla bağ kurmalarını sağlama[457], dünya kurma[458], içinde yaşanılan dünyayı tanıma ve bu dünyada insanın kendisini belirli bir yere yerleştirmesinin modeli olma[459] gibi bir takım fonksiyonları üstlenen din, toplumsal düzeyde de birçok fonksiyon yerine getirmektedir. Bu da, din-toplum ilişkisini göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Dinin en temel fonksiyonlarının başında toplumlara belli bir 'zihniyet kazandırma' veya 'yeni bir dünya kurma vizyonu' sağlaması gelmektedir. Berger'in ifadesiyle: "Hayata anlam ve gaye kazandıran din, insanın dünya kurma girişiminde stratejik bir rol oynamaktadır. Din, evrenin tamamını insan açısından manidar bir varlık olarak kavramanın cüretkâr bir girişimidir[460]."

Din, hayatta karşılaşılabilecek pek çok mühim meseleler ile alakalı hal tarzları, insanları ilgilendiren çeşitli hususlar ve problemlere karşı bir takım tutum ve davranışlar ihtiva etmektedir[461]. Mardin'e göre din, bu zihniyet sayesinde insanlara çevrelerindeki dünyayı özel gözlüklerle görmeyi sağlayacak kavramsal görüş imkânları sağlamaktadır[462]. Bir dine has zihniyetin, o dine mensup bireyler arasında

---

[456] Joachim Wach, Din Sosyolojisine Giriş, çev. Battal İnandı, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, Ankara, 1987, s. 17.
[457] Mustafa Kara, **Kurumlar Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 112.
[458] Peter L. Berger, **Dinin Sosyal Gerçekliği**, çev. A. Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 52.
[459] Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İnsan Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1995, s. 65.
[460] Berger, s. 52.
[461] Hans Freyer, **Din Sosyolojisi**, çev. T. Kalpsüz, AÜİFY., Ankara, 1964, s. 31; Rami Ayas, **Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma**, Ankara, 1991, s. 10; Osman Cilacı, **Günümüz Dünyası Dinleri**, Diyanet İşleri, Ankara, 1995, s. 24. Eski Yunan filozoflarından Plutargue de: "Dünyayı dolaşın, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız, fakat mabetsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız" derken, bu gerçeğe vurgu yapmıştır. Ahmet Kahraman, **Dinler Tarihi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984, s. 14.
[462] Mardin, s. 65.

paylaşılması veya yayılması neticesinde insanlar günlük işlerini görürken ve hatta tabiatı seyrederken bile bu zihniyetin tesirinde kalırlar.

Berger'e göre, toplumsal gerçekliğin en önemli unsurlarından birisi olan din, toplumsal yapının davranışlarının belirlenmesinde merkezi bir konuma sahiptir.

Dinin, insanların zihniyet yapısını oluşturmasının en önemli yansıması, toplumların kültürleri üzerinde kendisini göstermektedir. Öyle ki din, toplum yapısına yön veren bir üst sistem olarak[463] özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirir[464]. Nitekim Wach, ilkel kabileleri kastederek "*Onların hiçbir bayramı yoktur ki, aynı zamanda dinî bir mana ifade etmesin. Hiçbir mukaveleleri yoktur ki, Tanrı adına akdedilmiş olmasın. Hiçbir spor yarışmaları yoktur ki, kendisine dinî bir a yin eşlik etmesin.*[465]" derken, bu gerçeğe işaret etmiştir.

Wach'a göre, toplumsal örgütlenme, biçim ve davranışların şekil ve karakteri de dinî etkiye maruzdur. Bunun için din, kültürün ilkel basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve ulus gibi doğal birliklerle hep yakın ilişki içinde bulunmuş, bunların gerek meydana gelmesinde gerekse büyümesinde önemli bir yer tutmuştur.

Sosyal hayat alanları da Wach'a göre sosyal grup-kurumlar gibi daima dini etki altındadır. Nitekim köyler, kasabalar, şehirler ve bölgeler bir merkez etrafında toplanırlar. Bu 'kutsal merkezlerin' (Delphi, Mekke, Roma vb.) bağımsız, kendilerine özgü kültü olan bölgelerden meydana gelmeleri ve buna paralel olarak bir 'devlet dininin' oluşması[466], bunun en bariz örneğini oluşturmaktadır.

Dinin en önemli fonksiyonlarından birisi de toplumu 'düzenlemek' ve 'yapılandırmak' amacıyla belirli kurallar koymasıdır. Bu bağlamda her din, inananlarına olaylar karşısında ne şekilde hareket edeceklerine ilişkin belirli davranış modelleri empoze etmektedir. Nitekim J. Wach'a göre, teoride toplum hayatını

---

[463] Sezen Yümni, **Sosyoloji Açısından Din**, MÜİFVY., İstanbul, 1998, s. 106.

[464] Kültürün önemli bir kısmını oluşturan örf ve âdetler de, çok büyük ölçüde din tarafından şekillendirilmektedir. Nitekim Bilgiseven, bu gerçeği "örf ve âdetlerin her cemiyette dinin tesiri altında şekillendiğini inkâr etmek, sosyolojik körlüktür." şeklindeki ifadesiyle ortaya koymuştur. (Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Eğitim Sosyolojisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987, s. 114).

[465] Freyer, s. 31.

[466] Wach, s. 19.

düzenleyici normlar koyan din, uygulama da ise öteden beri var olan toplumun içine nüfuz etmek suretiyle onu bir dereceye kadar yeniden düzenler[467].

Din ve toplum arasındaki ilişki, ikinci olarak topluluğun dine etkisinde görülmektedir. Toplumun dine etkisi, hem içerik hem de biçim açısından kendini göstermektedir. Öyle ki her din, belli sosyal şartlarda ortaya çıkmakta ve belli sosyal gruplar tarafından yaşatılmaktadır[468].

Toplumun din üzerindeki etkisi, dinin ilk ortaya çıkışı ile değil daha çok var olan dinin inanç ve ritüelleri üzerinde kendini göstermektedir. Dünden bugüne özellikle çok tanrılı toplumların din üzerindeki etkisini gösteren pek çok örneğe rastlarız. Bunların başında ekonomik ve sosyal faktörler gelmektedir. Nitekim tarımcı toplumların tanrılarına 'Toprak Ana', akarsu yataklarında yaşayanların 'Bereket Tanrısı', anaerkil toplumlarda 'kadın tanrıçalara', babaerkil toplumlarda ise, daha çok 'erkek tanrılara' denk gelinmesi, arazinin çetin olduğu yerlerde 'natürist', düz olduğu yerlerde 'animist' inançların ağırlık kazanması, toplumun din üzerindeki etkilerini ortaya koyması bakımından oldukça ilgi çekicidir[469]. Yine toplumsal etkinlik, mülkiyet tarzları, zümre yapıları, dinî anlayışlarda önemli şekillenişlere sebep olmuşlardır[470]. Hatta siyasal yapının dinî pratikler ve şekilleniş üzerinde önemli etkileri olduğu söylenebilir.

Din, Yunan toplumunun temelini meydana getirir. Aynı zamanda Yunan Uygarlığının oluşumunda da büyük etkiye sahiptir. Toplum, dini bir birliktir ve o birlik festivallerde sağlanır, ölümle yüz yüze gelinir, yaşamın sıkıntılarından uzaklaşılır ve böylece bireysel korkular giderilirdi.

Yunanlılar tanrılarının, yaşadıkları sürece kendilerine bereket, bolluk, sağlık, güzellik gibi elle tutulur kazançlar sağladıkları düşüncesindeydiler. Bu düşünce doğrultusunda tanrılarla iletişim kurmanın ve onlardan yardım istemenin adak sunma, kurban kesme ve belirli dönemlerde çeşitli gösteri ve festivallerle hatırlama gibi yolları vardı.

---

[467] Wach, s. 37.
[468] Y. Mustafa Keskin, Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV**, Sayı: 2, 2004, s. 17.
[469] Keskin, s. 17.
[470] Wach, s. 38.

Yunanlılar tanrılarıyla kişisel ilişki kurabilmek ve kurulan bu yakınlığı devam ettirmek için üç yol benimsemişlerdi[471]. Bunlar birbiriyle yakın ilişki içerisinde olan dua, kurban ve adak sunumuydu[472].

Yunan kültüründe tanrılar için yapılan dinsel törenler, genellikle tanrı onuruna yapılan resmigeçit olan dinsel bir yürüyüş (*pompe* ya da *prosodos*) ile başlıyordu[473]. Dinsel amaçlı toplanan tören alayı başka şehirlerden gelen katılımcıların da yer aldığı kalabalık insan gruplarının toplandığı törenler için vazgeçilmez bir ritüeldi. Bu tören alayını kurban töreni ve sonrasında yarışmalar takip ediyordu[474].

Bir tören alayında genellikle en başta kurban sepetini (*kanoun*) taşıyan bir genç kız ya da bir erkek (*kanephoros*) yer almaktaydı[475]. Bu durum farklı tanrılara ve bayramlara göre değişiklik gösterebilir. Bunu lyra ve aulos çalanlar[476], hymnos söyleyenler, tanrıya sunulacak hediyeleri ve kurban hayvanlarını ya da kültle ilişkili çeşitli nesneleri taşıyanlar takip etmekteydi[477]. Tören alayına insanlar temiz elbiselerini giyip gelirlerdi. Tören alayında insanlar ellerinde çelenkler, yün şeritler ve çeşitli bitki dalları taşıyarak, lyra ve aulos'lar eşliğinde dans ederek ve hymnos'lar söyleyerek görkemli bir şekilde yürürlerdi[478].

Kutsal alanda gerçekleşen bayramların yanı sıra, olasılıkla kehanete danışma sırasında kentler ya da kişiler tarafından sıkça düzenlenen törenler de söz konusuydu[479]. Bu törenlere genellikle genç erkeklerden bazen de genç kızlardan

---

[471] Duygu Sevil Akar Tanrıver, **Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009, s. 112.

[472] F. T. Van Straten, **Gifts for the Gods**, (Ed. H. S. Versnel), Faith, Hope and Worship, Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, Leiden, 1981, s. 65.

[473] Bu konuda bkz. F. Graf, **Pompai in Greece. Some Considerations about Spave and Ritual in the Greek Polis**, (Ed. R. Hägg), The Role of Religion in the Early Greek Polis, Dördüncü Uluslararası Antik Grek Kültü, İsveç Enstitüsü, Atina, 16-18 Ekim 1992, Stockholm, 1996, ss. 56-58; J. Bremmer, **Greek Normative Animal Sacrifice**, (Ed. D. Ogden), A Companion to Greek Religion, Oxford, Malden ve Victoria, 2007, s. 135.

[474] Burkert, s. 99.

[475] Straten, s. 13.

[476] Dinsel tören alaylarında çoğunlukla aulos tek başına ya da lyra ile birlikte çalınıyordu; bkz. J. A. Haldene, **Musical Instruments in Greek Worship**, Greece and Rome 13, 1966, ss. 98-101.

[477] Bu kişiler arasında hydrophoros (su taşıyanlar), pyr(o)phoros (ateş taşıyanlar), phialephoros (phiale taşıyanlar) gibi görevliler vardı. Dionysos kültünde kiste adı verilen mystik sepeti taşıyan kistephoroi, Demeter kültünde ise likno adı verilen harman küreği şekilli sepeti taşıyan liknophoroi gibi özel görevliler bulunmaktadır. Bkz. Burkert, s. 99.

[478] D. Tanrıver, s. 226.

[479] D. Tanrıver, s. 287.

oluşan bir koro tarafından okunan hymnos'lar da eşlik etmekteydi[480]. Bu arada olasılıkla kurbanlar da kesiliyordu.

Örneğin; Illyria'da kurulmuş bir koloni olan Apollonia şehri kehanet merkezli bir kült alanıdır. Kült alanında bölgenin jeolojik yapısından kaynaklı hiç sönmeyen bir ateşin varlığından bahsedilir[481]. İnsanlar burada dua edip sorularını sorarak ateşe bir tütsü parçası atarlar. Eğer dilekleri kabul olacaksa, tütsü parçası uzağa düşmüş bile olsa ateş onu içine çekerek yakar. Fakat dilek kabul olmayacaksa, tütsü parçası ateşin yakınına bile düşmüş olsa Nymphelerin ateşi onu uzağa iter.

Kurban kesme töreni Yunanlılar için önemli olup bayram havasında geçen bir törendir. İnsanlar bu törenlerde cinsellikten arınarak, yıkanarak, temiz giysiler giyerek, süslenerek yer alırlar, örülmüş saçlarına çelenkler takarlardı. Kurban edilecek hayvanın seçilmiş ve mükemmel olması gerekirdi[482]. Kurban edilecek hayvanın boynuzlarına kurdeleler bağlanırdı. Kurban edilecek hayvanların altara doğru kendi istekleriyle gitmeleri beklenen bir durumdu. Hayvanların kendilerini kurban olarak sunduklarına dair efsanelere rastlanır[483].

Tören alayının önündeki bakire genç kız (*kanephoros*)[484], kafasının üzerinde kaneon ya da kanoun adı verilen sepeti ve elinde bir su kabı taşırdı[485]. Sepetin içinde tahıllar, kekler ve bunların altında da bir bıçak bulunurdu. Bunun yanı sıra tören alayında bir erkek veya kadın flütçü yine bir veya daha fazla ilahi (hymnos) okuyan kişi ile tütsü taşıyıcı da yer alırdı[486].

Kutsal yere varıldıktan sonra altarın etrafında bir halka oluşturulur[487] ve bu sırada kutsal sepet ve su kabı elden ele dolaştırılırdı. Herkes bu su kabından eline

---

[480] Ch. Picard, **Ephèse et Claros**, Recherches sur les Sanctuaires et les Cultes de l'Ionie du Nord, Paris, 1922, s. 345.

[481] Jennifer Larsson, **Greek Nymphs: Myth, Cult and Lore**, Oxford Üniversitesi Yayınları, New York, 2002, s. 162.

[482] Her ne kadar adak olarak seçilen hayvanın "sakatlanmamış" olması gerekiyorsa da, örneğin Didyma'da kısırlaştırılmış öküz ve Kalopodi'de de kısırlaştırılmış koç kurban edildiğini gösteren deliller bulunmaktadır. Anlaşılan bu hayvanlar da "sakatlanmamış" olarak sınıflanıyordu. Kurban olarak genellikle iyi beslenmiş ve büyük hayvanların seçildiği görülmektedir. Sadece Sparta'da küçük ve ucuz hayvanların adak olarak seçilmesi geleneği vardı; bkz. Bremmer, s. 134.

[483] Aristophanes, s. 101.

[484] Nilsson, lev. 32. 1.

[485] D. Tanrıver, s. 290.

[486] D. Tanrıver, s. 290.

[487] Burkert'in bu tanımlamasına karşın, Bremmer insanların altarların etrafına kutsal alanların topografisine uygun olarak dizildiklerini kabul etmektedir. Ona göre, kurban töreni için toplananlar altarla tapınağın arasına, tapınağı arkalarına alarak ve yarım daire oluşturacak şekilde diziliyorlardı; bkz. Bremmer, s. 135.

biraz su dökerdi[488]. Bu başlamak demekti ve *arkhesthai* olarak adlandırılırdı[489]. Kurban edilecek hayvan önüne koyulmuş suyu içer ve böylece o da onay vermiş olurdu[490].

Katılımcılar ilk önce kutsal sepetten ellerine öğütülmemiş tahılları alır, ardından yüksek sesle dua etmeye başlarlardı. Ellerindeki tahılları önlerindeki altara ve kurban hayvanlarına doğru atarlardı.

Serpme işlemi bittikten sonra rahip bıçağı alır, kurbana doğru ilerler ve bıçağı hayvanın görmemesini sağlardı. Önce hayvanın kıllarından bir tutam alınır, ardından hayvanı kesim işlemi başlardı. Kan bir kapta toplanır ve altarın üzerine ve kenarlarına gelecek şekilde atılırdı[491]. Son darbe vurulduğunda kadınlar yüksek sesle bağırırlardı.

Hayvanın baldır kemikleri (*meria*) ve kuyrukla beraber pelvis (*osphys*) belirli bir düzende altarın üzerine yerleştirilirdi[492]. Yiyecek sunuları, kekler ve et ya da balık suyu da küçük miktarda yakılırdı[493]. Tüm bu işlemlerden bittikten sonra rahip ateşe şarap dökerek alkolün ateşi hızlandırmasını sağlardı. Ateş söndükten sonra sıra etlerin hazırlamasına gelirdi. Hayvanın derileri ya kutsal alanda kalır ya da rahibe verilirdi. Kurban derisi genellikle kutsal alanın yararına satılıyor ve bununla yeni adak eşyaları ve kurbanlık hayvanlar alınıyordu[494]. Bu işlemlerin ardından şarap libasyonu ve etin dağıtılması gerçekleşirdi. Bu durumu rahip yönetirdi. Rahip önce dua eder, etten tadar ve libasyon yapardı. Yaşamın olağan düzeni bu kurban töreni sırasında düzenli hareketlerle dinle birleşmiştir[495].

Yunan kültüründe tanrılara tapınım yanında insanlar tarafından Nympheler'e tapınım da görülmektedir. Hatta insanlar Nympheler adına adak adayıp, kutsal alanlar yapmışlardır. Nympheler, Yunan ve Roma mitolojisinde dağlarda, denizlerde, ırmaklarda ve ormanlarda yaşayan, çoğunlukla tanrılarla veya insanlarla birlikte olan, tanrıçaların alaylarında dans eden güzel kızlar olarak tanımlanır.

---

[488] Delphili Apollon'un bir kehanetinde şöyle söylediği görülmektedir: "ellerini istekli olarak yıkayanlar şimdi kurban etmeye geçebilirler"; bkz. Porphyrios, De Abstinentia 2. 9.
[489] D. Tanrıver, s. 290.
[490] Bu tür bir sahnenin tasviri için bkz. Straten, fig. 46.
[491] D. Tanrıver, s. 291.
[492] Hayvanın, tanrının payı olarak yakılan kısımları kabartmalar ve vazo resimlerinde tasvir edilmiştir. Bu tasvirler için bkz. Straten, 1988, 51-68.
[493] D. Tanrıver, s. 292.
[494] Burkert, s. 57.
[495] Burkert, s. 59. Bu konuda ayrıca bkz. Bremmer, ss. 132-144.

Diğer tanrılara olduğu gibi ırmak tanrıları ve onların soyundan gelen tanrısal varlıklar adına da kült merkezleri yapılmıştır. Pausanias, *Periegesis tes Hellados* 8.41.4-6'da Arkadia bölgesinde Okeanid Eurynome'nin bir kutsal alanı olduğundan söz eder. Bu kutsal alan ulaşımın zor olduğu bir kayalık üzerine kurulmuştur ve kapıları yılın sadece belli bir gününde açıktır[496]. Tanrıçaya adaklar bu günde yapılır.

Tuzlu suların yani denizlerin Nympheleri olan Nereidler adına da Yunanistan'ın pek çok yerinde kült yerleri kurulmuştur. Herodotos, *Historia* 7.191'de Euboia'da yer alan Sepia kentinin Peleus'un Thetis'i kaçırdığı kent olduğunu, fırtınaları dindirmek için Thetis ile Nereidlere burada kurban sunulduğunu ve bütün sahilin Nereidler için kutsal olduğunu yazar.

Irmaklarda, kaynaklarda, göllerde, bataklıklarda, kuyularda ve çeşmelerde, dünya üzerindeki tüm tatlı sularda yaşayan, su elementini temsil eden Nympheler, Naiaslardır. Naikasların yaşadığı yerler insanlar tarafından kutsanmıştır. Hastalar onlara adanmış kaynakların sularını içer, seyrek olsa da kaynakta yıkanırlar. Bazen de bu kaynaklarda yıkanan kişiler tanrıçalar tarafından cezalandırılır.

Morgan'a göre hem Yunanlar hem de Romalılar kuraklık zamanlarında Zeus ve Iuppiter gibi tanrılara yakarmak yerine kuyuların, çeşmelerin, su kaynaklarının tanrıçalarına hatta bazen su kaynaklarının kendilerine dua ederlerdi[497]. Bu yüzden Nymphelere, Lymphalara ve benzer tanrıçalara adaklar adarlardı. Homeros Odysseia destanında, Odysseus'un evine ulaştığında Naiaslar için kutsal olan ve içinde kraterler, amphoralar ve bal saklama kaplarının olduğu bir mağaranın yanında uyuduğunu söyler[498]. Bu dizeler Nymphelerin su tanrıçaları olarak tapım gördüklerine, insanların onlara adaklar sunduklarına, Nymphe kutsal alanına ve kültüne dair günümüze ulaşan en erken veridir.

Din, Yunan toplumu ve uygarlığının oluşumunu etkileyen önemli bir faktördür. Bu topluluğu teker teker bireyler oluşturur. Her bir birey dinsel törenlerde, bayramlarda, festivallerde yerini alır ve üzerine düşen görevleri yerine getirir. Bireylerin dini vazifelerini yerine getirirken tanrıya karşı bir takım sorumlulukları ve şükran borçları oluşur. Bu tutum kendini tanrıya karşı adak adama, sunak sunma,

---

[496] İpek Dağlı, **Nympheler ve Lykia'dan Nymphelere Adanmış Kabartmalar**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 8.
[497] M. H. Morgan, **Greek and Roman Rain-Gods and Rain-Charms**, Transact Amphilass 22, 1901, ss. 79-95.
[498] Homeros, **Odysseia**, 13, s. 109.

kurban kesme, dua etme, dini geçit törenleri yapma, tanrılar için tapınaklar ve kutsal mekânlar inşa etme vb. şeklinde kendini gösterir. İnsanlar tanrılarına kendi gelirlerinden yaptırdıkları tapınakların yanı sıra sütun, platform, kaide, başlık, arşitrav, friz ve korniş, tapınak kiremitleri yaptırır, tanrının buyruğu gereğince kendi üvey oğullarını, üvey kızlarını ve hatta kölelerini tanrının hizmetine kutsal hizmetli olarak tahsis ederdi[499]. Bir itiraz durumunda ise tanrıya ve hazineye ödenmek üzere para cezası verilirdi.

Görülüyor ki din bireylerin hayatını büyük ölçüde etkileyici bir güce sahiptir. Birey tüm yaşantısı boyunca yaptığı ve yapacağı her şey için tanrılara danışma, onların onayını alma ihtiyacını hissetmiştir. Toplumu yönlendiren, bireylerin davranışlarına yön veren din olmuştur. Birey-din-devlet ve toplum birbirinin bütünleyicisi ve tamamlayıcısı olarak Yunan kültüründe yerini almıştır.

[499] Öztürk; Tanrıver, 2008, ss. 48-49; E. Akıncı Öztürk ve Cumhur Tanrıver, New Inscriptions From The Sanctuary Of Apollon Lairbenos, **Epiraphica Anatolica**, Dr. Rudolf Habelt GMBH – Bonn, Sayı 43, 2010, ss. 109-111.

3.1. ADAKLAR

İnsanlar ilk çağlardan beri tapındıkları tanrılarına veya tanrıçalarına hem memnuniyetlerini bildirmek hem de dileklerini iletmek için çeşitli adaklar adamışlardır. Adak, bir tanrı veya tanrıçaya ya da doğaüstü bir yaratığa sunulan sunu olup, insanlık tarihi kadar eski bir gelenektir. Adaklar bazen ayrı ayrı bazen de topluluk halinde yapılırdı. Topluluk halinde yapılan adaklar genellikle salgın hastalıklar ve doğa olaylarından gelen korkuların bastırılması içindir. Tanrıların sahip olduğu özelliklere göre çeşitli adaklar sunulmuştur.

Antik Yunanlılar'da tanrılarıyla iletişim kurabilmek, kurulan bu iletişimi devam ettirebilmek ve tanrılarını memnun etmek amacıyla birtakım yollara başvurmuşlardır. Bu yollardan bir tanesi de adak sunumudur.

Antik kaynaklar kurban ve adak sunularını genellikle aynı çerçevede ele almaktadırlar[500]. Dinsel anlamları açısından ikisi arasındaki farkı tam olarak görebilmek oldukça zordur[501]. Kurban kesme ve adak sunusu genel olarak ortak özelliklerde gösterir. Her ikisinde de tanrıya bir nesne adanmaktadır. Yalnız tanrıya kurban adamada sunulan nesne için tüketilme hali mevcuttur, adak sunuları ise kalıcıdır[502]. Adak sunuları, tüketilen kurban sunularının tersine kutsal alanda kalmaktadır.

Antik kaynaklar ve yazıtlarda adak sunuları hakkında bazı ifadeler kullanılmıştır. Kullanılan bu terimler adağın anlamı konusunda bize birtakım bilgiler verir[503].

Aparkhe (başlangıç) denen ilk meyve sunusu genel anlamıyla, avcılık, balıkçılık ya da tarım yoluyla elde edilen ilk ürünün bir kısmının tanrıya adanmasıdır[504]. Bu ürünün tümünden ayrılan ilk kısmının, insanlardan önde olan tanrıya verilmesidir. Bu genellikle tüm ürünü temsil eden sembolik bir orandadır[505].

---

[500] Örneğin bkz. Platon, **Yasalar**, çev. Candan Şentuna – Saffet Babür, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 909-910.
[501] Tanrıver, 2009, s. 112.
[502] Straten, s. 66.
[503] Kullanılan bu terimler Duygu Sevil Akar Tanrıver'in 2009 yılındaki Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar adlı doktora tezine göre düzenlenmiştir.
[504] Czech-Schneider, **Anathemata**, Weihgaben und Weihgabenpraxis und ihre Bedeutung für die Gesellschaft und Wirtschaft der frühen Griechen, Münster, 1998, ss. 115-118; Rouse, s. 39.
[505] Burkert, s. 66. Keesling ise aparkhe'nin çoğunlukla adak ve tarımsal bağlamda altıda birlik kısma karşılık geldiğini ve bu terimin basitçe küçük bir kısmın tanrıya verildiğini gösterdiğini

Dindar bir insan, elde ettiği ürünlerden küçük bir kısmını, belki bir kurban töreni eşliğinde tanrılara sunmaktadır.

Özel durumlarda ilk ürün sunusu hayvan kurbanı olmadan, tek başına da gerçekleştirilmektedir. Örneğin; Delos'daki Apollon Genetor altarı kanlı kurban için asla kullanılmamıştır[506].

Bazı antik kaynaklar ya da yazıtlarda *aparkhe* bir nesneyi de tanımlamaktadır. Bunların "ilk ürün" ün karşılığı olarak yaptırılmış hediyeler olduğu düşünülmektedir. Aparkhe sözcüğünü ilk kullanan Herodotos'tur. Herodotos Delphi'a ve Oropos'daki Amphiareion'a adakta bulunan Kroisos'un adaklarını *''onun mirasının ve servetinin ilk ürünü''* olarak tanımlamaktadır[507]. ***Akrothinion*** ya da ***Akrothina*** (yığının en üstü) terimleri de bazen aparkhe ile aynı anlamda kullanılmıştır[508].

Akrothinion'un ise özellikle bir savaşın teşekkürü olarak adandığı görülmektedir[509].

Antik metinlerde onda bir sözcüğü de geçmektedir. Üreticinin ürününün bir kısmının karşılığı olarak sunduğu adak, ***dekate*** olarak adlandırılmıştır. Bazen de anlık durumlardan ötürü dekate sunulduğu da görülmektedir. "Onda bir" anlamına gelen bu sözcüğün aparkhe ile birlikte adak eşyası için birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir[510]. Her iki terim de tanrıya verilmiş bir sözün (adabın) yerine getirilmesinin yansıması olmalıdır[511].

Dekate terimini kaydeden en erken epigrafik buluntu Mantiklos Apollonu'dur. Bu heykelin üzerinde, "*Mantiklos beni gümüş yayıyla uzaktan vuran tanrı'ya kendi dekate'sinin (bir parçası) olarak adadı. Phoibos, bana bunun karşılığında eşdeğer bir ödül ver*" ifadesi yer almaktadır[512]. Burada adağı adayan kişinin adadığı adak karşılığında bir beklenti içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bir nevi iki taraf arasında yapılan antlaşma gibidir. Kişi bir isteğinin ya da dileğinin

---

düşünmektedir. Bkz. C. M. Keesling, **The Votive Statues of the Athenian Acropolis**, Cambridge, 2003, s. 7.

[506] Aristoteles, **Politika**, s. 88.

[507] Herodotos 1. 29. ss. 1-4.

[508] Czech ve Schneider, ss. 118-121; Rouse, s. 54. Bu terimler zaman zaman dekate yerine de kullanılmaktadır.

[509] Czech ve Schneider, s. 119.

[510] Rouse, s. 55; Czech ve Schneider, s. 125; Keesling, s. 7. Atina Akropolisi'nde ele geçen adak heykeli aparkhe, 29 tanesi ise dekate olarak tanımlanmıştır; bkz. Keesling, s. 6.

[511] Keesling, s. 6.

[512] Straten, s. 73.

gerçekleşmesi için tanrıya adak adar ve bunun karşılığında isteğinin gerçekleşmesini sağlar. Adak sayesinde hem tanrı hem de insan memnun kalmaktadır.

Adak eşyası anlamında kullanılan bir başka terim ***agalma***'dır[513]. Bir agalma, memnuniyet verici (hoşa giden) olma kalitesini ya da zevk ve keyif sağlama kabiliyetine sahip objedir. Bütün adak eşyaları agalmata olarak tanrılara sunulmuştur. Herodotos ise, agalma'yı heykeller için kullanır.

Anathema terimi adak eşyası anlamında kullanılan bir başka terimdir. İnsan elinden çıkma adaklara, bunlar tapınaklara ya da kutsal alanlara yerleştirildikleri için yerleştirme, dikme fiilinden türetilen anathema terimi kullanılmıştır[514].

Adak sunumu, hediyelerin değiş-tokuşu şeklinde uygulanarak tanrı ile insanoğlu arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır[515]. İnsanlar üstesinden gelemedikleri durumlar karşısında veya gelecekteki belirsizliklerin ortadan kalmasını sağlamak amacıyla kısacası sorgulanacak her şey için adak sunma yolunu tercih etmişlerdir.

Antik dönemde adak sunma yüksek sesli, kalabalık insan topluluklarının bir arada bulunduğu törensel bir biçimde gerçekleşirdi. Adağın birçok insan huzurunda yerine getirilmesi büyük önem taşımaktadır[516]. Tapınan kişi tipik olarak tanrıdan herhangi bir menfaat (*kharis*) almayı ümit ederek bir adak sunmaya önceden söz vermektedir. Önce "sunu" tapınan tarafından adanır, eğer tanrı kabul ederse, adak amacı yerine getirmiş olur[517]. Diğer bir durumda ise kişi isteğinin olması durumunda tanrıya bir şey adayacağı sözünü verir, tanrı karşılık verdiğinde sözünü yerine getirir.

İyi bir hasat için tanrıya önceden "ilk meyve sunusunun" söz verilmesi durumu yaygındır[518]. Adak sunuları ve ilk meyve sunuları tüm yıl boyunca kutsal alana sunulmaktadır. Hasat zamanı ve bayramlarında insanlar bir sonraki ürünleri ve verimlilik için önce tanrıya dua ederler, tanrılar da onların isteklerini yerine

---

[513] Bu sözcük, "menuniyet verici, çok güzel, hoş" anlamlarına gelmektedir. Bu anlamının yanı sıra tasvir, heykel ve hediye olarak da kullanılmıştır.

[514] Plutarkhos, **Nikias**, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge, MA. Hardvard Üniversitesi Yayınları, Londra, 1916, ss. 3, 6.

[515] Adak sunuları için genel olarak şu eserlere başvurulabilir: Rouse, 1902; A. B. Zeus Cook, **Greek Votive Offerings**, Folklore 14, 1903, ss. 260-291; Van Straten, 1981. Ionia kutsal alanlarında ele geçen adak sunularının sınıflaması için bkz. Ch. G. Simon, **The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Berkeley, 1986, s. 126.

[516] Burkert, s. 69.

[517] Keesling, s. 5

[518] İlk meyve sunusu için genel olarak bkz. Rouse, s. 36.

getirmeye söz verirler. İnsanlar bazı durumlarda bir tapınak yapma, ya da kutsal alana kölelerini, üvey evlatlarını, hayvan sürülerini tapınağın hizmetine sunulmak üzere verebilirler. En yaygın olanı ise insan elinden çıkma eşyaların verilmesi ya da tapınağa yerleştirilmesidir (anathema)[519].

Adakların ve ilk meyve sunularının adanması daha çok savaşla bağlantılıdır. Örneğin, Hektor düşmanının silahlarını Apollon'a adamıştır[520]. Daha sonraları savaşta elde edilmiş ganimetin belirli bir yüzdesi (*dekate*) genellikle daha yağmalama başlamadan tanrılar için ayrılmaktaydı. Apollon'a üçayak da adanmıştır.

Erken dönemlerde adanan adakların en yaygını saç sunusudur. Pek çok antik metinde insanların saçlarını keserek bazı tanrılara adadıkları görülmektedir.

Bir kız, çocukluğuna ait oyuncakları herhangi bir kutsal alana ve evlilik öncesi kuşağını da Artemis'e sunmaktadır[521]. Yaşlanmış avcılar, balıkçılar ve köylüler ise emekli olunca, kullandıkları aletleri kutsal alana adak olarak vermektedirler[522]. Atina'da doğum yaparken ölen kadınların eşyaları tanrıçanın Brauron'daki kutsal alanına sunulmaktadır[523].

M.Ö. 8. yüzyıldan sonra adak sunularıyla bağlantılı olarak kutsal mekâna eşya yerleştirme (*anatithenai*) geleneği büyük ölçüde hız kazanmıştır. Erken dönemlerde en değerli sunular metal eşyalar ve giysilerken, zamanla bunların yerini bronz ve terrakotta eşyalar ya da pişmiş toprak ve ahşabın üzerine işlenmiş resimler almıştır[524]. Yunan Karanlık Çağ sonrası ''dinsel alan''ın oluşması konusundaki kanıtların en erken formları çeşitli vazolar, terrakotta figürinler ve hem hayvan hem de insan formundaki taşınabilir figürinlerdir.

Kurban törenleri ile ilgili buluntuların da anathemata olarak kutsal alanlara sunulmasından bahsedilir. Bunlar her türlü kaplar kaçaklar, kurban baltaları, pişirme şişleri (*obelos*'lar) ve üçayaklı kazanlardır.

---

[519] Burkert, ss. 69, 94.
[520] Homeros, **İlyada** 7. 81.
[521] Oyuncak adağı için bkz. Rouse, ss. 249-251; Palatine Anthology, 6. ss. 59, 280; Pausanias 2. 33. 1; Boardman, **Excavations in Chios 1952-1955**, Greek Emporio (BSA Suppl. 6), Oxford, 1967, ss. 214-221.
[522] Palatine Anthology, 6. ss. 1; 5; 18-19; 25-30; 38; 46; 63.
[523] Euripides, **Iphigeneia en Taurois 1464-7**, çev. Robert Potter, New York, 1938.
[524] Burkert, s. 93.

Yarışmalarda verilmiş olan ödüller de tanrılara adak olarak sunulmuştur. Kireç taşı, mermer veya bronzdan yapılmış büyük heykeller ise tanrıyla özel bir ilişki kurmak için adanabilir.

Adak sunma bir süre sonra halkın gereksiz gösterişi şekline dönüşmüştür. Bir süre sonra kutsal alanlar hediyelerle dolmaya başlamış ve bu durum karşısında rahipler birtakım önlemler almaya çalışmıştır. En değerli hediyelerin tapınakların ana bölümlerinde saklanmasına ve korunmasına özen gösterilmiştir. Tapınağa sunulan değersiz eşyalar ise zaman zaman kutsal alanın içine gömülmektedir[525].

Yunan adak eşyaları adak olarak yapılmış pahalı, büyük objelerden çok, küçük bronz ya da terrakotta figürinler, seramik kaplar, fildişi ya da fosiller gibi "bulunmuş objeler"den oluşmaktadır.

Adak heykelleri ise kutsal alandaki daha sonra oluşturulan inşa faaliyetleri için bir dürtü olmuştur. Kutsal alanların içine inşa edilen uzun, sütunlu koridorlar (stoalar) adak eşyalarının saklanması ve sergilenmesi için oluşturulmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda ise adak eşyalarının korunması için ayrı hazine binaları yapılmaya başlanmıştır.

Adak olarak sunulan stellerin ise atölyelerde sanatkârlar tarafından sipariş üzerine yapılıyor olması bu işin gelir getiren önemli bir sektör olduğunu gösterir. Önce figürlere işlenen bu steller, adayan kişilerin ve adanan tanrının ismi yazıldıktan sonra tapınağa sunuluyordu. Tarımda kullanılan aletlerin dışında çeşitli hayvanların betimlendiği steller de yapılmıştır.

Köylüler tarafından yapılan bu stellerin bazıları tanrının fonksiyonlarını gösterir[526]. Bazı unvanların kökeni ise yer isimleridir. Örneğin; Zeus Petarenos'un kült yeri Afyon İli, Emirdağ İlçesi, Kurudere Köyü yakınlarındadır. Ayrıca bu adakları kabul eden tanrı Zeus'un unvanları arasında, Zeus Alsenos, Zeus Ampelikos, Zeus Ampeleites ve Zeus Thallos'un isimleri geçmektedir. Bu tanrının unvanları ne olursa olsun köylülerce günlük sorunları ile ilgili tapınım gerçekleştiriliyordu. Bunların başında sağlık sorunları gelmektedir. Bazı stellerde vücut organlarının verilmesi bu düşünceyi desteklemektedir. Hastalıktan kurtulan kişiler, hasta olan

---

[525] Adakların modern araştırmacılar tarafından bothros adı verilen çukurlara gömülmesi uygulaması birçok kutsal alandan bilinmektedir.

[526] Melek Yıldızturan, "Binlerce Yıl Süren Bir Gelenek; Adak", **Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi**, Sayı: 18-19, Temmuz-Aralık 2003, ss. 27-28.

organlarının kabartmalarını, ortalama 30 cm olan mermer levhalara yaptırarak, adadığı tanrının isminide yazdırıp tapınağa sunuyordu. Tek ve çift işlenen göz, el, kol ve bacak kabartmalı, çift süren kabartmaları olan steller çoğunluktadır. Bunun yanı sıra sadece kabartma ve sadece yazıtlı olanları da vardır.

İnsanların tanrıları adına adadıkları adaklar çeşitlilik gösterdiğinden adak türleri başlığı altında bu çeşitlilikler aşağıda sınıflandırılmıştır.

3.1.1. Adak Türleri

3.1.1.1. Kurban Adakları: İnsanlar tanrılarına koyun, keçi, boğa, domuz, öküz, koç, buzağı, düve, inek, kümes hayvanları gibi hayvanları kurban ederek, tanrılarına adamışlardır. Antik metinler bu tür hayvanların kurban olarak adandığından bahseder.

Koyun: Nymphelere koyun kurban edilmiş, Tanrı Apollon adına koyun, keçi, boğa adanmıştır. Kyzikos'ta tanrıça Meter adına kurban sunma sahnelerinin betimlendiği yazıtlı adak kabartmalarında bir hizmetkâr iki koyunu kurban edilmek üzere götürmektedir[527].

Euripides eserinde tanrılara koyun kurban edildiğinden bahseder:

"……Dinle beni, şimdi de kurbanlar
kesmen gerek. Evin içinde, bir zamanlar
Herakles'in temelinden yıktığı Ilion'dan[528]
alıp, bir başka işe koyulduğu sırada,
Phythia ocağına koymak üzere verdiği
bakırdan üç ayağın iç kısmına, üç koyunun
boğazını kestikten sonra yeminini yazacaksın,
sonra da yeminin kanıtı olarak saklaması için
Delphi tanrısına bırak. Kurbanları kestikten,
kanlarını akıttıktan sonra, keskin kılıcını toprağın
bağrına sakla, yedi ölünün yakıldığı yerin yakınına[529]*."*

---

[527] E. Schwetheim, **Dankmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien, In Sudien zur Religion und Kulter Kleinasiens: Festchrift für friendrich Karl Dörner**, (Ed. S. Şahin, E. Schwertheim ve J. Wagner: 791-837), Leiden, 1978, ss. 809-26.

[528] Troia

Zeus Meilikhios'a adanmış bayramlarda tanrıya koyun ve özellikle de marya sunuluyordu[530]. Kurban edilen hayvanlar arasında domuzda yer alıyordu. Zeus Polieus'a yapılan bayramlarda da koyun adağına rastlanır.

Keçi: Tanrı Dionysos, Apollon, Halikarnassos'taki Meter adına kutlanan törenlerde keçi kurban edilirdi[531]. Halikarnassos'ta tapınılan bir diğer tanrı olan tanrı Zeus Akraios'a, Tanrıların Anası Kybele'ye de keçi kurban ediliyordu. Atina'da Zeus Phratrios ve Athena Phratria'ya bir marya ya da bir keçi adanıyordu.

Domuz: Tanrıça Demeter adına kutlanan Thesmophoria Bayramlarında Demeter şerefine domuz adanıyordu.

Boğa: Dionysos bayramlarında insanlar tanrıya boğa kurban ederlerdi. Mysia bölgesinde Kyzikos yöresinde bulunmuş olan kabartmalı iki adak steli Zeus Aithrios'a sunulmuştur[532]. Bu stellerin birinde tanrıya kurban edilmek üzere bir halkaya bağlı boğa betimlenmiştir[533]. Zeus Aithrios'a adanmış olan başka bir kabartma üzerinde ise tanrıya kurban olarak üç çeşit hayvanın aynı zamanda sunulduğu görülmektedir. Bunlar boğa, koyun ve kümes hayvanlarıdır[534]. Didyma'da kutlanan bayramlar arasında yer alan Boegia ya da Boegiai Bayramları Zeus Soteros ve Zeus Hyetios adına kutlanıyordu[535]. Bu bayramlarda önceden seçilmiş bir boğa tanrı adına kurban ediliyordu[536]. Karia bölgesinde Zeus adına kutlanan bayramlarda ve Iasos'da tanrı Zeus Megistos adına boğa kurban edildiğinden bahsedilir[537]. Anadolu ve Yunanistan'da çok tanınan ve tapım gören bir kült olan Zeus Meilikhios adına günahlarından arınmak isteyen her kişi bir boğa kurban ediyor ve bu kurban derisine de "*Dios Kodion*" deniyordu[538]. Menderes Magnesia'sında görülen Zeus Sosipolis adına her yıl sonbaharda tanrı için bir boğa satın alınıp, kış aylarında besleniyor ve ilkbaharda ürünün bolluk ve bereketi için tanrıya kurban ediliyordu[539].

---

[529] Euripides, **Yakarıcılar**, s. 50.
[530] Thukydides, I, s. 126.
[531] Roller, s. 202.
[532] Robert, ss. 545-548.
[533] Hellenica X, s. 20.
[534] Robert, ss. 545-546.
[535] Laumonier, s. 577.
[536] Laumonier, s. 786.
[537] Homeros, **İlyada**, ss. 639-642.
[538] N. Şahin, s. 103.
[539] Laumonier, ss. 89-91.

Atina'da kutlanan Diisoteria bayramlarında ise tanrıya önceden seçilmiş bir boğa adanıyordu[540].

Öküz: Olimpiyat Oyunlarında 100 öküzün tanrı Zeus'a kurban edildiği biliniyor[541].

Koç: Aristophanes Pandora'ya kurban olarak koç kesildiğini söyler. Halikarnassos'ta bulunan bir yazıt Zeus, Apollon ve Moira'lara koç kurban edildiğini belirtir[542]. Hera'ya da koç kurban edilirdi. Zeus Poliaios adına kutlanan Iliaca Bayramlarında tanrıya bir koç ve bir inek kurban ediliyordu.

Buzağı: Homeros İlyada'da tanrıçaya on iki tane buzağı adandığı yazar.

Düve: Homeros'ta tanrıçaya bir yaşında, geniş alınlı bir düve kesildiğinden bahsedilir:

> *"Şimdi de durma, benimle ol, beni koru,*
> *bir yaşında, geniş alınlı bir düve (?) keserim sana,*
> *boyunduruğa girmemiş, başıboş bir düve.*
> *Boynuzlarına altın suyu döker,*
> *Kurban ederim onu*[543]*"...*

Rhodos adasında görülen bir kült olan Zeus Atabyrios adına da bir koç, bir domuz, bir koyun ve boynuzlarına bir çelenk takılmış olan boğa sunuluyordu[544].

3.1.1.2. Yiyecek-İçecek Adakları: Tanrılara insanlar tarafından meyve ve çiçek, buğday başakları ve arpa, incir, zeytin, üzüm, şarap, kurabiye, ekmek ve çörekler, düğün yemeği gibi yiyecek ve içecek adanmıştır.

Meyve ve çiçek: Nympheler'e, Thargelia festivalinin ikinci gününde insanlar meyve sunuları yapmaktaydı.

Şarap: Tanrı Dionysos adına kutlanan bayramlarda tanrıya şarap adanır ve kutlanan festivalin ikinci gününde şarap, tapınağa sunuda bulunulmak üzere götürülürdü. Sappho Fragmanlar'da tanrıya şarap sunulduğunu anlatır[545]:

---

[540] Laumonier, s. 577.
[541] Freeman, s. 215.
[542] Roller, s. 201.
[543] Homeros, s. 279.
[544] Bresson, s. 167.
[545] Sappho, **Fragmanlar**, çev. Alova, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 69.

"Orada, ambrosia karıştırıldı kasede,
alıp testiyi şarap döktü Hermes tanrılar adına
Hepsinin ellerinde kupalar
saçı kıldılar
ve dua ettiler tüm kutsallıklar
üstüne olsun diye güveyin."

Aynı şekilde Tanrı Zeus ve diğer tanrılar adına da şarap sunulmuştur.

Kurabiye, ekmek ve çörekler: Rhodos'taki Zeus kültünde kurban sunusunu yapan kişinin aynı zamanda kurabiyeler de sunması şarttı[546]. Karia bölgesinde yerel bir kült olarak görülen Zeus Kasosseon'a kurban töreni için peynirli çörek sunuluyordu[547]. Mykonos'da Zeus Khitonios ve Demeter Khitonien adına yapılan tören sırasında Maimakterion mutfaklarında hazırlanmış olan çörekler sunuluyordu[548]. Iasos kentinin önemli üç kültünden biri olan Zeus Megistos adına *Enthrypta* adı verilen kurabiyeler *plekos* adı verilen bir sepet içinde tanrıya verilirdi[549]. Zeus Meilikhios adına kutlanan bayramlarda tanrıya ekmek, çörek ve meyve sunuluyordu. Kurban sunusu yapamayan, maddi durumu iyi olmayanlar, hayvanlar şeklinde yapılmış kurabiyeler sunarlardı[550]. Zeus Patroos'a bayramlarda *darata* adı verilen mayasız ekmek sunuluyordu. Atina'da Zeus Phratrios ve Athena Phratria'ya sunulmak üzere kurban edilen hayvanların yanı sıra kurabiyeler de verilirdi. Yunanistan ve Anadolu'nun pek çok yerinde tapınım gören bir kült olan Zeus Poliaios adına kutlanan bayramlarda tanrıya sunulmak üzere kurabiyeler satın alınıyordu[551].

Düğün yemeği: Yunanistan ve Anadolu'da kutlanan Gamelia Bayramının ikinci gününde *Theioi Gamelioi* olarak kabul edilen düğün yemeği Zeus Teleios, Hera Teleia, Zeus Gamelios, Hera Gemelia, Aphrodite, Artemis ve Peitho'ya adanıyordu[552].

---

[546] Bresson, s. 343.
[547] Homeros, **İlyada**, XI, ss. 639-642.
[548] N. Şahin, s. 74.
[549] Sokolowski, s. 149.
[550] Lavedan, ss. 1031-32.
[551] N. Şahin, s. 156.
[552] N. Şahin, s. 52.

Buğday başakları ve arpa: Iliaca Bayramlarında rahipler hasatın ilk ürünlerini buğdayla arpa tanelerini karıştırarak tanrıya sunarlardı. Ayrıca bunların unlarından yapılmış kurabiyeler de sunuyorlar ve saf su ile libasyon yapıyorlardı.

Yunan sitelerinde ağustos ayında hasattan elde edilen tohumluk buğdaylar Eleusis'e gönderilmiştir. Birçok Yunan devleti ilk ürünlerini Eleusis Demeteri'ne yollamıştır. Tahıllar orada güz gelinceye kadar yeraltındaki ambarlara kapatılmış, zamanı gelince bu tohumluk buğdaylar satılmıştır. Böylece tohumluk buğdaylar dört ay boyunca saklanmıştır.

Eiresione, ilk ürün sunma ritüelinin tamamlayıcı etkinliğidir. Bu törende, kentteki çocuklar ellerinde kurdelalara sarılı bir zeytin dalı taşıyarak dolaşırlardı[553]. Theseus'un Girit'ten Atina'ya dönüş mitiyle ilişkili olarak dalın üzeri bütün ürün çeşitlerinden meyvelerle donatılırdı ve bu dalı taşıyan çocuklar bir şarkı söylerdi. Mayıs dalı olarak geçen bu dal, daha sonra evlerin kapılarına asılır ve bir yıl boyunca orada kalırdı. Hasat dalını ya da Eiresione'yi bir yıl saklamanın amacı dalın yaşam verme gücünün bütün yıl boyunca ürünün büyümesini sağlaması inancıdır. Yılın bitiminde bu dalın gücünün tükendiği varsayılır ve yenisiyle değiştirilirdi[554].

3.1.1.3. Mimari Yapılar ve Maddi Değeri Olan Adaklar:

Mimari ve maddi değeri olan adaklar diğer adak türleri gibi insanlar tarafından sık kullanılan adaklar arasında yer alır. Bu adaklar: Krater, amphora, keramik, skyphos, lekythos, bal saklama ve bronz kaplar, düğün adağı loutrophoroslar, boyalı ahşap pinakslar, ahşaptan veya taştan basit heykeller, gümüş ve altın plakalar, pişmiş toprak figürünler, phiale (sunu tasları), çeşitli kaplar ve vazolar, fildişleri, içleri baharat dolu kaplar, altın ve gümüş üçayaklar, tunç yaylar, tunç disk, bronz kalkanlar, heykeller, tapınaklar vb'dir.

Nymphelere ve Lymphalara ve benzer tanrıçalara bu tür adaklar adanmıştır. Ahşaptan veya taştan yapılmış basit heykeller daha çok çobanlar ve yolcular tarafından kullanılan adaklar arasında yer alır. Vari mağarasında gelinler tarafından adak eşyası olarak bırakılan, en erkeni M.Ö. 460 yılına tarihlenen otuza yakın

---

[553] J. Frazer, **Altın Dal: Dinin, folklorun ve tragedyanın kökenleri1**, çev: Mehmet H. Doğan, İstanbul, Payel, 2004, s. 72. Frazer, bu dalın zeytin dışında defne olabileceğini de söylemektedir.
[554] Frazer, s. 73.

loutrophoros bulunmuştur[555]. Yine birçok mağarada Nymphelere adanmış oyuncak bebekler de ele geçmiştir. Bu oyuncak bebeklerin evlenme çağına gelmiş olan genç kızlar tarafından adak hediyesi olarak sunuldukları ve bunların çocukluk evrelerinin bitip kadınlık evrelerine geçişlerini simgelediği düşünülmektedir[556].

Thrakia'nın güney kıyı şeridinin en batısında bulunan Abdera'da Meter Tapınağı olduğu düşünülen küçük bir yapı bilinmektedir[557]. Bu yapı içerisinde bir adet Klasik Dönem ve üç adet 3. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Meter'i tasvir eden pişmiş toprak figürinler ele geçmiştir.

Yine Mesembria'da şehir duvarının karşısına inşa edilmiş, Meter ve Demetere ait bir tapınak olduğu düşünülen yapı bulunmuştur. Bu tapınağın içerisinden M.Ö. 4. yüzyıla tarihlenen çok sayıda eser ele geçmiştir[558]. Bunlar arasında 24 adet gümüş ve altından oluşan plakalar mevcuttur. Bu gümüş eserler Mesembria kentinde Tanrıçaya adak sunanların bir kısmının elit tabakadan olma ihtimallerini akla getirmektedir ki bu durum Meter'in kültünün şehirde bireysellikten öte kamusal bir hal aldığının göstergesi sayılabilir[559].

Tanrı Artemis'e kireç taşından bir heykelcik adanmıştır.

Mysia bölgesinde tanrı Apollon ve Asklepios adına aile bireylerinden herhangi birinin mermer heykeli dikilmiştir. Pausanias, Troia savaşı kahramanlarından Telephos'un armağanı olan ve Hephaistos'un yapmış olduğu bir bronz kabın, Patara Apollon tapınağında sergilendiğini aktarmaktadır. Side kentinde de kentin iki büyük tanrısı Athena ve Apollon'a büyük tapınaklar adanmıştır. Aynı zamanda tanrı adına koyun, keçi ve boğa kurban edilmiş, kutsal alana sunu tasları, çeşitli kaplar ve vazolar, fildişleri, içleri baharat dolu kaplar, altın ve gümüş üçayaklar, tunç yaylar adak olarak bırakılmıştır.

Letoon antik kentinde Hellenistik döneme tarihlenen iç tapınak ele geçirilmiştir. En büyük tapınak, tanrıların anası Leto'ya aittir. Sonra sırasıyla

---

[555] Larsson, s. 243.
[556] Larsson, s. 229.
[557] M. J. Vermaseren, **Corpus Cultus Cybelae Attidisque VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia Et Sarmatia**, Leiden, 1989, s. 95.; Bogh, s. 75.
[558] Vermaseren, s. 98; H. V. Catling, **Archaeology in Greec,** Archaeological Reports, 1973-74, No. 20 s. 28.
[559] Bogh, s. 103.

Apollon ve en küçük tapınağın sahibi Artemis gelir. Burada tanrıçalara adanmış tapınaklar ve birkaç taş adak heykeli göze çarpar.

Yunanistan'da Atina agorasında, Olympia ve Kolophon gibi başka Yunan kentlerinde Ana Tanrıça Meter adına adanan tapınaklara rastlanır. 5. ve 4. yüzyıllarda ise Yunanistan'da Meter'e adanmış bir kır tapınağı olduğundan bahsedilir[560]. Tanrıçaya M.Ö. 5. yüzyıl sonlarında Pheidias'ın öğrencisi Paroslu Agorakiritos tarafından Atina Agora'sındaki tapınağı Metroon için bir kült heykeli yapılmıştır[561]. Yunan Meter adaklarında Yunan phialesi bulunmuştur. Yunan *phialesi* daima adak sıvısı dökmekte kullanılan bir dinsel tören kabıdır.

Bir adak sunusu olan tunç disk, Zeus'un İda Dağı'ndaki bir mağara tapınağında bulunmuştur. Bu mağaradaki adak sunuları arasında bronz kalkanlar da vardır[562]. Atina Agora'sındaki Metroon civarında Demeter ayinlerinde de kullanılan kaplar bulunmuştur. M.Ö. 6. yüzyıla ait siyah figürlü bir Attika kabı üzerinde de buğday başağı tutan Kore ile Demeter bir aslanla birlikte betimlenmiştir[563].

Ilion kentinde Hellenistik Çağ'dan kalan ve her birinde birer sunak bulunan iki açık hava kutsal alanı bulunmuştur[564]. Bu kutsal alanda çok sayıda terrakotta ve mermer Meter heykelciği, iki Attis heykelciği ve birtakım kadın heykelcikler ele geçmiştir. Aynı şekilde Pergamon'da ele geçen pek çok yazıtta insan boyunda heykellerin ve bir kısmı terrakotta olan çeşitli heykelciklerin adak olarak sunulduğu belirtilmektedir[565].

Pire, Meter adak heykelcikleri, Meter naiskosları, yazıtlı kaideler ve küçük sunaklardan oluşan zengin örnekler vermiştir[566].

Lykia bölgesinde Dereköy'de bulunmuş olan bir yazıtta rahip, köyde bulunan her çömlekçi atölyesinin çömlekçilerinden her yıl on beş çatı kiremiti vermelerini istemiştir. Çömlekçilerin çatı kiremitlerinin yanı sıra, küçük kapları da sunu olarak verdikleri yazıtlardan anlaşılmaktadır[567].

---

[560] Roller, s. 150.
[561] Roller, s. 151.
[562] Roller, s. 174.
[563] H. Metzger, **Recherches sur I'imagerie Athenienne**, Paris, 1965, s. 22
[564] Roller, s. 202.
[565] Roller, s. 204.
[566] Roller, s. 218.
[567] N. Şahin, s. 13.

Galatia bölgesindeki Akreina'da tanrı Zeus adına gri mermerden dikdörtgen bir sunak adanmıştır[568]. Pergamon'da Zeus adına tanrıya adanmış tapınak söz konusudur[569].

Didyma'da tanrı Zeus Didymaios adına yapılan libasyonlarda, tanrıya sarmaşık ağacından yapılmış veya sarmaşık yaprak bezemeli *Kissybia* adı verilen vazolar sunuluyordu[570].

Mylasa'da bulunmuş ve M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen bir dekrette Zeus, demosların koruyucu tanrısı olarak belirtilmekte ve tanrıya 100 ile 300 drahmi değerinde bir *poterion*, bir phiale sunmaları gerektiği belirtilmektedir[571]. Maddi değeri yüksek olan kapların da sunu olarak verildiği dekretten anlaşılmaktadır.

Polybios, Pisidia bölgesinde Zeus Kesbelios'a adanmış kutsal bir alan bulunduğunu söyler[572]. Burada tanrıya adanmış bir tapınak bulunmaktadır[573].

Gene Pisidia bölgesinde Roma dönemi olmasına rağmen Zeus kültlerinden Zeus Megistos Sarapis adına tapınım görülmektedir. İnsanlar tarafından adanan tapınaktaki yazıtta:

"Tanrı İmparatorlar ve Zeus Megistos-Sarapis ve baba kenti için, iki kez rahiplik yapmış, kurucu kentin oğlu, Tlamoas oğlu Antiokhos ve onun karısı, Hoplon kızı başrahibe Anna ve onların oğulları Tlamoas ve Antiokhos, tapınağı ve heykelleri, çevresindeki stoalar, atölyeler ve bütün süslemeleriyle beraber adayarak dikti[574]"

denilmektedir.

Yunanistan dışında pek çok yerde de tapınılan bir tanrı olan Zeus Soteros adına Bithynia bölgesinde tanrıya bir sunak ve heykel dikildiğini belirten yazıt ele geçirilmiştir. Yazıtta:

---

[568] M. Ricl, **Inscriptions Votives Inedites au Musee d'Eskişehir**, ZA 44, 1994, s. 160.
[569] BMC Coins Troas, 201, Lev. 40, 3, 260, Res. 172, 206, Lev. 41, 4.
[570] Laumonier, s. 569.
[571] Sokolowski, s. 155.
[572] Polybios, V, 76, 2.
[573] A. Machatschek ve H. Schwarz, **Bauforschungen in Serge**, Avusturya Bilimler Akademisi, 1981, s. 89; M. Büyükkolancı, **Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1996, s. 97.
[574] Büyükkolancı, s. 49.

"Uğurlu olsun Zeus Soter'e sunağı (üstündeki tanrı) heykeliyle birlikte M. Scribonius Capitolibus'un çiftlik kahyası Archelas, hem efendilerinin hem de kendilerinin ve Kizoura halkının selameti için adak olarak dikti"[575].

yazılıdır.

Araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar sonucu Apollon Lairbenos Tapınağı'nda bulunan yazıtların bir kısmında insanların tanrı adına kendi paralarından tapınağın sütun, platform, kaide gibi yapılarını yaptırdığı ve tanrı adına şükran ifadesi olarak heykeller diktirdiği bilgisine ulaşılmıştır. Aşağıdaki metinler yukarıda bahsetmiş olduğum konularla ilgili bulunan yazıtlara örnektir[576].

"Zenon'un oğulları olan, Blaunda'lı Phileteros ile Meiletos bu sütunu, platform ve kaide ve başlık ve arşitrav ve friz ve korniş ile birlikte Apollon Lairmenos için kendi paraları ile yaptırdılar."

".... ve tapınağın kiremitlerini en yüce Tanrı Apollon Lairbenos'a ..."

"256 yılının birinci ayının 17. gününde: Ben, Menokritos oğlu Apollonios'un torunu olan ve Mossyna'da ikamet eden Hierapolis'li Diodoros, karısı ve çocukları ile birlikte, bu heykeli 'duaları işiten Tanrı' Helios Apollon Lairmenos'a bir şükran ifadesi olarak kendi parası ile diktirdi."

"...Hyrgaleis ovasında yaşayan ..., karısı Ammias ve oğulları Demetrios, Demostratos ve Bassos ile birlikte görkemli tanrı Apollon Lairmenos'a adak olarak Artemis Kynagos ve geyik heykellerini kaidesiyle birlikte diktirdi[577].

3.1.1.4. Adak Yazıtları:

Adak yazıtları arasında *confessio*'lar ve *katagraphe*'ler de yer almaktadır. Confessio'lar, bazı günahlar işledikleri için tanrılar tarafından cezalandırılan kimselerin günahlarını itiraf etmek üzere sundukları adak yazıtlarıdır[578].

---

[575] N. Şahin, 1984, 106, no:1, 107, Lev. 5 a.
[576] Öztürk; Tanrıver, 2010, ss. 48, 109, 110.
[577] Öztürk; Tanrıver, 2008, s. 110.
[578] Öztürk; Tanrıver, 2008, s. 108.

Katagraphe'ler ise, kişilerin kendi istekleri veya tanrıların emirleri gereğince çocuklarından veya evlatlıklarından veyahut kölelerinden bir veya daha fazlasını kutsal hizmetli olarak tanrıların hizmetine sunduğuna ilişkin yazıtlardır[579].

Aşağıda yer alan metinler tanrılara adanan adak yazıtları, confessio'lar ve katagraphe'lere örnekleri oluşturmaktadır.

Bithynia bölgesinde adak yazıtları ve sunaklar üzerinde Zeus Agathios epitheti görülür[580]. İznik Müzesi'ndeki bir adak yazıtında, Zeus Agathios heykelinin dikildiği şu dizelerden anlaşılmaktadır:

"Uğurlu olsun Zeus Agathios'a
tanrı resmini (heykelini)
adak niyetine Graptos,
soylulardan Annia Astilla'nın kahyası
dikti"[581]

Bithynia'da Bilecik yakınlarında bulunmuş olan bir mermer sunak parçası üzerinde tanrı Zeus Aretarkhos adı ve sunuyu sunan kişiden şu şekilde bahsedilmektedir[582]:

"Uğurlu olsun
Zeus Aretarchos
için sunağı
Casius Chrestus
(Tanrıça) Nike'nin
Uyarısı üzerine yaptırdı."

Gene Bithynia'da bulunmuş olan bir yazıt üzerinde, sunuyu yapan kişinin yeni bir tapınağın yapım işleri ile de ilgilendiği anlaşılmaktadır[583]. Yazıtın sonunda,

---

[579] Öztürk; Tanrıver, 2008, s. 108.
[580] S. Şahin, **Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)**, İznik Müzesi Antik yazıtlar kataloğu II. 1, Sayı: 1061-1067, 1987.
[581] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1062.
[582] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1076.
[583] N. Şahin, s. 25.

adak sahibinin sunuyu "rüyasında tanrıdan aldığı buyruk üzerine" yaptığı yazılıdır[584].

"Uğurlu olsun
Yüceler yücesi Zeus Arkhagathos'a
haberci kuşu, yükseklerden uçan şu kartal (heykelini)
Nikadas adadı
Ey baba Kronosoğlu
senin buyruklarına uydum böylece
sen verirdin çünkü güzeli (ve) iyiyi dindarca yakarana
(Ben) M. Cassius Poplianus
Nikadas, babam Cas(sius)
Nikadas dedem Demetrius'dan beri
(aile mesleğimiz olan) pazar yeri yöneticisi,
ömür boyu içki dağıtım ve kontrol başkanı
ve gymnasion yöneticisi
ve yazman ve yeni kurulan
tapınağın yapım işlerine bakan
(kimse olarak) rüyamda aldığım
buyruk uyarınca bu kartal (heykelini)
sunak'la birlikte
Zeus Arkhagathos'a adadım."[585]

Bithynia Bölgesi'nde bulunmuş bir başka yazıt üzerinde tanrı Zeus Asstrapaios'a sunulan adak şu şekildedir:

"Uğurlu olsun
Yüce Zeus Asstrapaios'un.
Yontucu Epaxion'un dilekçesi üzerine,
halk, kamu avukatı
ve yazman Cassius Lyaios'a
saygılarını gösterdi."[586]

---

[584] N. Şahin, s. 25.
[585] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1071.
[586] Şahin, İznik II-1, Sayı: 702.

Yine bu yörede bulunmuş bir yazıt üzerinde,

"Uğurlu olsun
Zeus Olympios ve Astra-
paios'a ve Demeter Kar-
pophoros'a adağı Phime-
tos efendileri için (sundu)
Tanrının heykeli ise Char-
dean Demosu tarafından Kayser
Titus Antoninus'un ilk (hüküm-
darlık) yılında sunuldu".[587] denilmektedir.

Saittai'da bulunmuş olan Hellenistik bir yazıt üzerinde:

"Metrodoros ve Apollonios Zeus Aulaios'a (?) (adadı)"[588] şeklinde bir adak yazıtı ele geçmiştir.

Paphlagonia bölgesinde bulunmuş olan bir yazıt üzerinde tanrı Zeus Baleos adına:

"Poplios Antonios Arestos Zeus Baleos'a (adadı)"[589] şeklinde tanrıya adanan adaktan bahsedilir.

Bithynia bölgesinde Nikaia yakınlarında tanrı Zeus Basileus onuruna sunulan adak yazıtı şöyledir:

"Uğurlu olsun
Tanrıların Kralı
Zeus'a sunağı

---

[587] Şahin, İznik II-1, Sayı: 701; Corsten, Kios, Sayı: 27, 2, ss. 108-109.
[588] Hasan Malay, **Researches in Lydia, Mysia and Aiolis**, Avusturya Bilimler Akademisi, Sayı: 84, 1999, 88.
[589] Schwabl, kol. 286, 35; Marek Christian, **Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia**, (Ed. E. Wasmuth), Sayı: 18. 1, 1993; F. Becker-Berteau, **Die Inschriften von Klaudiopolis**, L' Antiquite Classique, Brussel, 1988, s. 67.

hatip (?) Euan-
dros adadı - -
-- - -"[590]

Mysia bölgesinde yerel bir tanrı olarak Zeus Beudenos'a ait bir adak yazıtı:

"(Kral) Eumenes'in saltanatının 36. yılının Apellaios ayında Emmodi'li Mysia'lılar, Hegesias oğlu, topograf....'nın kendilerine yaptıkları iyilikler ve gösterdiği iyi niyetten dolayı bu adağı Zeus Beudenos'a sundular"[591] şeklindedir.

Zeus Didymon, Zeus Dedymon, ya da Zeus Didymeites epithetinin, bir Hellen etniği olduğu ileri sürülmüştür. Lydia bölgesinde, tanrıya adanmış dört confessiones (kefaret yazıtı) yazıtı bulunmuştur. Burada tanrıya adanmış bir kutsal ormanın varlığından söz edilir[592]. Bu kutsal alanda Zeus'a adanmış olan kutsal koruluktan ağaç kesmek ya da kesilmiş ağaç satın almak yasaktı ve bu tür girişimlerde bulunan kişilerin cezalandırıldığı kefaret yazıtlarından anlaşılmaktadır. Kefaret yazıtında;

"İkiz meşeler Zeus'u ve onun gücü büyüktür. Menophilos kutsal koruluktan odun sattığından, tanrı tarafından cezalandırıldı ve hayli çile çektikten sonra (tanrı), oğlu Menophilos'a babasının suçunu telafi etmesini emretti. O şimdi bütün insanlara tanrıyı hafife almamaları gerektiğini bildiriyor. O bunun kanıtını 276 yılının Daisios ayının 30. günü dikti"[593]

yazılıdır.

Bithynia bölgesinde bulunmuş olan kabartmalı adak stelinin üzerinde tanrıya adanan adaktan bahsedilir:

---

[590] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1136.
[591] Malay, EA 16, 1990, s. 68.
[592] G. Petzl, **Inschriften aus der Umgebung von Saittai**, ZPE 30, 1978, Sayı: 1, s. 253; Robert, ss. 515-523.
[593] P. Özlem, **Lydia ve Phrygia'da Ele Geçen Kefaret Yazıtları (Confessiones)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sayı: 9, İzmir, 1998, s. 75.

"Zeus Dimenenos'a adağı
Dadis oğlu Sosikrates
kendisi ve yakınları
selameti için sundu"[594].

Zeus Epekoos epitheti, Aiolis bölgesinde Maldan'da bulunmuş bir stelin üst parçası üzerinde geçer[595]. Bithynia bölgesinde bir sunak üzerinde ise, Zeus Olympios ve Epekoos olarak geçmektedir. Sunak üzerinde yer alan yazıtta:

"Uğurlu olsun
Ulu ve (duaları) işiten
Zeus'a adağı, efendilerinin
hayrına çiftlik kahyası
Cosmianus (sundu)"[596] yazılıdır.

Bu epithet kuzey Lykia'da da görülür. Yazıtta yer alan metin :

"(Görevinde) ikinci yılını idrak eden gelir memuru ve Zeus Olympios'un rahipliğinde bulunmuş olan bağ bekçisi, Hermagoras oğlu Trokondas'ın oğlu Aurelius Trokondas, (rahiplik görevinde gösterdiği) beceri için İşiten" Zeus'a (bu) adağı (sundu).[597] şeklindedir.

Zeus'un Zeus Hypsistos epithetine antik dönem yazarları tarafından değinilmiştir[598]. Bu kült özellikle Phrygia ve Lydia bölgelerinde görülmektedir. Ayrıca Stratonikeia'da bulunmuş olan bazı adak yazıtları da Zeus Hypsistos'a adanmış olup bazı adak yazıtları üzerinde şu şekilde geçmektedir:

"Yüceler yücesi Zeus'a ve Tanrısal varlığa şükran...

---

[594] Şahin, İznik II-1, Sayı:1110.
[595] Hasan Malay, **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum**, 48, Sayı: 59,Vienna, 1994.
[596] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1057.
[597] Bülent İplikçioğlu, A. V. Çelgin, G. Çelgin, **Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar**, AST IX, Sayı: 7, 1991, s. 189.
[598] Pindaros, N. I. 60; Pindaros, II. 2; Pausanias, 9. 8, 5.

Yüceler Yücesi Zeus'a ve Tanrısal varlığa Tryhosa bütün ailesi için şükranlarını (sunar)"[599]

Lydia bölgesinde Thyateira, Kollyda, Satala'da bulunmuş olan steller üzerinde tanrı Zeus Keraunios'a ait adaklar bulunmuştur. Bu yazıtların birinde:

"Apollonios'un kızı Apphion, Menodoros'un ise karısı, oğlu Kriton'un selameti için, Zeus Keraunios (yıldırımcı tanrı)'ya adak sundu"[600] denilmektedir.

Nikaia'da görülen tanrı Zeus Lidaios 'a sunulan bir adak yazıtı:

"Uğurlu olsun
Zeus Lidaios'a bu Zeus, Hera
ve Athena (heykellerini)
banker Gaius Hostlius Ascanius
adak olarak (sundu)"[601] şeklindedir.

Lydia bölgesinde ve Keryza'da bulunmuş olan ancak bugün nerede olduğu bilinmeyen bir kefaret yazıtında, Meis Tyrannos ve Zeus Ogmenos için yapılan adak dile getirilmiştir:

"227 yılında biz, Diodotos oğlu Artemidoros ve Amias (tanrısal) emir üzerine akrabalarla birlikte Meis Tyrannos ve Zeus Ogmenos'a ve onunla birlikte olan tanrılara (steli sunduk). Bildiğimiz ve bilmediğimiz günahlarımızın kefaretini (ödedik)."[602]

Batı Anadolu'da Bithynia'da, Ionia ve Karia bölgelerinde görülen tanrı Zeus Patroos adına adanan bir yazıtta:

---

[599] E. Varinlioğlu, **Inschriften von Stratonikeia in Karien EA 12**, Sayı: 5-6-11, 1998, ss. 84-87.
[600] Chr. Naour, **Nouvelles Inscriptions du Moyen Hermos EA 2**, Sayı: 7, 1983, ss. 117-118.
[601] Şahin, İznik I, Sayı: 34.
[602] Özlem, Sayı: 53, s. 101.

"Uğurlu olsun
Symmachos oğlu
Stratonikos
adağı
Zeus Patroos'a (sundu)."[603] denilmektedir.

Kuzeydoğu Lydia bölgesinde tanrı Zeus Peizenos adına adanan kefaret yazıtı şu şekildedir:

"Diogenes Zeus Peizenos'a sığırı için bir adakta bulundu ama (sonra adağı) sunmadı. Bu nedenle kız kardeşi Tatiane gözlerinden cezalandırıldı. Şimdi o (tanrıyı) yatıştırdı ve (bu steli) dikti."[604]

Lydia bölgesinde Iulia'da (Gördes) tanrı Zeus Porottenos adına adanan yazıt:

"Arkesilaos oğlu, komutan Arkesilaos, bu adağı Kral'ın başhekimi, Apollophanes oğlu, Seleukeia Pieria'lı Apollophanes için Zeus Porottenos'a bir şükran ifadesi olarak sundu"[605] şeklindedir.

Mylasa çevresinde tanrı Zeus Stratios adına adanan bir adak yazıtında :

"Polykleitos oğlu Diokles'in evlatlığı, Zeus Stratios ile
Hera'nın rahibi Leon oğlu Theomnestos,
babası Theomestos oğlu Leon'un heykelini ona olan
sevgi ve duygularından ötürü Zeus Stratios'a adadı."[606] yazılıdır.

Mysia bölgesinde Hadrianeai'da (Dursunbey) kutsal alanında tanrı Zeus Thimenos'a adanmış olan bir yazıt:

---

[603] Şahin, İznik II-1, Sayı: 1123.
[604] Özlem, Sayı: 45, s. 97.
[605] E.Ü. Edebiyat Fakültesi Eski Eserler Koleksiyonu, Envanter no: 714.
[606] E. Varinlioğlu, **Inschriften aus Mylasa EA** 7, Sayı: 4, 1986, s. 77.

"Uğurlu olsun Augustus'ların zaferi vesilesiyle halk,
Zeus Thimenos'a adak olarak (sundu) işin yapılmasıyla
70 yılında Menodoros oğlu Epineikos uğraştı."[607] şeklindedir.

Araştırmacılar tarafından Phrygia Bölgesi'nde Roma döneminden kalma Apollon Lairbenos Tapınağı'nda yapılan kazılar sırasında pek çok katagraphe'ler ve adak yazıtları bulunmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Phrygia Bölgesi'ne dini açıdan baktığımızda Yunan tanrılarına ve Roma'nın resmi dinlerine olan saygının devam ettiğini bununla beraber çok sayıda yerel tanrı ve tanrıçanın da ortaya çıkmış olduğunu, bunların ise çoğunlukla Yunan kökenli tanrı ve tanrıçaların yerel bir ad ile birlikte tapım gördüklerini söyleyebiliriz. Bu bakımdan bu tapınakta bulunan yazıtlar hem Yunan dininin etkilerini göstermesi hem de insanların bu dönemde tanrılarına neler sundukları ve neler adadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Aşağıda Apollon Lairbenos Tapınağı kalıntıları arasında bulunan yazıtlara örnekler verilecektir. Bu örneklerde bazı dindar kişiler tanrıya hizmet etmesi amacıyla üvey çocuklarını, kölelerini, beslemelerini ve bazı taşınmazların gelirlerini tanrıya tahsis etmişlerdir. Eğer bu duruma karşı çıkan olursa ceza olarak Tanrı'ya para ödeyeceklerdir[608]:

"296 yılının birinci ayının 17. gününde: Ben, Menokritos oğlu Apollonios, üvey oğlum Zenon'u Helios Apollon Lairmenos'un hizmetine tahsis ediyorum. Eğer biri itiraz ederse, ceza olarak Tanrı'ya 2500 dinar ödeyecektir. Ayrıca Zenon'a, gelirleri ve giderleri ile birlikte bir dükkan ve iki katlı bir ev ve ... aletlerini de tahsis ediyorum..."

"308 yılının 3. ayının 18. gününde: Ben, Dorotheos oğlu Hierapolis'li Aurelios Glykon ve karım, Atyokhorion'lu Apollonios'un kızı Aurelia Tata, üvey kızımız Stratonike'yi Tanrı'nın emri uyarınca bir kutsal hizmetli (hiera) olarak Helios Apollon Lairmenos'a tahsis ediyoruz. Eğer biri itiraz ederse, (ceza olarak) Tanrı'ya 2500 dinar ve hazineye de ayrıca 2500 dinar ödeyecektir.

---

[607] Schwertheim, Sayı: 1277, s. 352.
[608] Öztürk; Tanrıver, 2008, ss. 109-110.

"...yılının 6. ayının 5. gününde: (ben ...ve) karım Tatia beslememiz ....os'u Helios Apollon Leimenos'a tahsis ediyoruz. Eğer biri itiraz ederse, ceza olarak Tanrı'ya .... dinar ve hazineye de ayrıca ... dinar ödeyecektir."

"Ben, Aleksandros kızı Motella'lı Aleksa(n)dra, ... olduktan sonra bu adağı H(elios) Lermenos'a, tüm dualarıma kulak verdiği için sundum."

3.1.1.5. Diğer Adaklar:

Adak bebekleri ve oyuncaklar: Nmypheler'e adak bebekleri adanmıştır. Yunanistan'da ise bir çocuk resmi çocukluk çağını aştığında – erkek çocuğun okula başladığı, kız çocuğun evliliğe hazırlandığı yaş – oyuncakları bir tapınağa adak olarak sunulurdu.

Çelenkler: Yunanlıların yaşamında önemli yer tutan çelenkler hem zafer işareti olarak kullanılır hem de tanrıya veya sevilen kişiye adanırdı[609]. Çelenklerin iyileştirici etkisi olduğuna inanılırdı. Mersin, şarap buharından korur, gül ise baş ağrısını önlerdi. Euripides'in eserinde de tanrıya çelenk sunulduğundan bahsedilir[610]. Phrygia'da Zeus'un kültlerinden olan tanrıya adanmış olan sunaklarda, çelenk betimi sıklıkla görülür[611].

Ganimetler: Ganimetler tanrılar adına tapınaklara asılıyordu.

Örtüler, kaftan ve şallar: Athena'ya güzel, süslü örtüler kadınlar tarafından sunulmuştur.

"Hekabe seçti şallardan bir tanesini,
armağan, diye götürdü Athene'ye,
en büyüğü, en güzel işlenmişiydi o,
parlıyordu sandığın dibindeki yıldızlar gibi[612]*..."*

Strabon Magnesia'da tanrı Zeus'a adanmış erguvan renkli bir kaftandan bahseder[613].

---

[609] Deighton, s. 90.
[610] Euripides, ss. 2, 20.
[611] Naour, ss. 381-385
[612] Homeros, **İlyada**, s. 205.

Saç adakları: Delos'ta, M.Ö 5. yy'da evlenecek genç kızların saçlarından bir tutam keserek bunu Hyperboreia Nymphelerine adak olarak sunduklarını Herodotos 4.34[614]'te şu şekilde anlatmaktadır:

"Kızlar evlenmeden önce saçlarını keserler; bir çubuğa dolayıp iki bakirenin üzerine koyarlar..."

Günümüzde Yunanistan'ın birçok yerinde, genç kızlar eş bulabilmek ve evlenmek için Nereidlere adak adamaktadırlar[615].

Ergenliğe eren her genç erkek, saçından bir bukle kesip, tanrı Apollon'a sunardı.

Fransız arkeologlar Deschamps ve Cousin tarafından Komyrion kutsal alanında, Zeus Panamaros'a sunulan saç adaklarına ilişkin altmışın üzerinde yazıt gün ışığına çıkarılmıştır. Bütün Yunanistan ve Küçük Asya'da uygulanan bu geleneğe göre bir erkek çocuğun, çocukluktan erkekliğe geçiş süreci olan 17 yaşına basması yani erginlik çağına girmesi ile bir genç kızın evlenmesi gibi iki önemli durumda gerçekleşirdi. Örneğin, Attika bölgesinin en ünlü kenti Atina'da ve Argolis bölgesi kentlerinden biri olan Argos'ta evlenecek gençler, saçlarını Hera Teleia'ya, Artemis'e ve Moiralara adarlardı[616].

Pausanias, Kyklad adalarından biri olan Delos'da Hyperborealı bakire kızların saçlarından kestikleri bir tutamı Hekaergos ve Opis'e adadıklarını, Akhaia kentlerinden Megara'da ise genç kızların evlenmeden önce Alkathoos'un kızı Iphinoe'nin mezarını ziyaret ederek burada libasyon ve saç sunuları yaptıklarını anlatır[617]. Plutarkhos, Phokis bölgesinde yer alan Delphi'de çocukluktan ergenliğe geçen gençlerin tapınağa gidip saçlarını tanrıya adadıklarını ve aynı uygulamayı Theseus'un da yerine getirdiğini yazar[618].

Arkadia bölgesi Phigalia'da insanlar belli günlerde, kendileri için kutsal bir yer olarak kabul ettikleri Neda ırmağının kıyısında saçlarını keser ve aynı adlı ırmak

---

[613] Strabon, XIV, I, s. 41.
[614] Herodotos, ss. 4, 34.
[615] Uncu, s. 57.
[616] Pollux, **Grammaticus I-V**. (Ed. W. Dindorf), Leipzig, 1900, III, s. 3
[617] Pausanias, **Descriptions of Greece**, Cilt. I-IV, (Ed. W.H.S. Jones), London, 1918, I, 43, 4; Herodotos, IV, 34
[618] Plutarkhos, s. 5

tanrısına adarlardı[619]. Savaş gibi bir tehlikeyi atlatma ya da bir hastalıktan kurtulma durumlarında da saç adanırdı[620].

Atina' da yıllık olarak kutlanan Apaturia şenliğinin üçüncü gününde, baba tarafından kendi fratrisinin (Kardeşlik Birliği) kütüğüne yazdırılıp kabul edilmiş olan genç erkekler adına törenler yapılırdı. Bu genç erkeklerin her birinden bir tutam saç kesilir ve Artemis'e adanırdı[621].

Assos'da bulunmuş olan bronz tablet üzerinde adı geçen tanrı Zeus Kapetolios kültüne bağlı olan rahibelerin adak olarak saçlarını tanrıya sundukları bilinmektedir[622].

M.Ö. 3. yüzyılda Karia bölgesinde gerçekleşen ritüelde, sadece erkekler saçlarını keserek Zeus Komyros'a adak olarak sunarlardı.

Atina'nın en büyük bayramı olan Apaturia bayramında ergenlik çağına gelen erkek çocuklar için saç sunusu yapılıyordu.

İnsan kurbanı: Thargelia festivalinde festivalin bir parçası olarak insan kurban edildiğinden bahsedilir. Bu kişiler bazen en alt sınıftan olabildiği gibi bazen de gönüllü olabiliyorlardı. Hatta parayla bir günah keçisi alındığı da bilinmektedir[623]. Yunanistan'ın batı kıyısında yer alan bir ada kenti olan Leukas'da ise günah keçisi olarak bir hükümlü seçilmekteydi. Thargelia'da müzik yarışmaları yapılır ve kazanılan ödüller Apollon tapınağına adanırdı.

Seneca Troyalı Kadınlar yapıtında genç kız kurbanından bahseder:

> *"Bedeli ağır olan yollar gösteriyor yine Yunanlılara, kader;*
> *genç kız kurban edilmeli, Thessalialı önderin mezarına;...."*

Antik yazarlar Yunanistan'ın Arkadia bölgesinde Zeus Lykaios adına kutlanan Lykaia Bayramlarında tanrıya insan kurban edildiğini belirtirler[624]. Bazı

---

[619] Pausanias, **Descriptions of Greece**, VIII, 23, 3; VIII, 41, 3.
[620] George Thomson, **Aiskhylos ve Atina**, çev. M. Hızlan Doğan, İstanbul, 1990, s. 133-135; Bu konudaki kapsamlı çalışmalar için bkz. F. Schwenn, **Die Menschenopfer bei den Griechen und Römem**, Giessen, 1915, s. 123.
[621] Thornson, s. 135
[622] Laumonier, s. 859.
[623] Frazer, s. 579.
[624] Pausanias, VIII, 38, 7.

antik metinlerden, kurban edilenlerin bir çocuk ya da genç bir erkek olduğu izlenimi çıkarılmaktadır.

Peloponnesos savaşları sırasında Argos'lular Atina'nın yanında yer alır. Atina'nın yanında yer alan Argos'lular savaş sonrası tanrıya şükran borcu olarak Zeus Meilikhios heykelini yaptırır ve bir aristokrat esir askeri heykelin önünde keserek kurban ederlerdi.

Tütsü sunusu: Iliaca'da tanrılara yapılan sunular arasında kokulu otlarla yapılan tütsü sunusu *Libanotos* vardı[625]. Bu kokulu bitkiler arasında en çok bilinenlerden biri *myrrha* idi[626]. Bunlar tek ya da kurban hayvanı ile birlikte kullanılıyordu. Aromatik bitkilerin yakıldığı *Thymiaterion* ve *Libanotris* adı verilen tütsü kapları da adanan kültler arasında yer almaktaydı.

Antik Yunan hayatında adakların ve sunuların günlük hayatın içerisinde olağan bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz. Adakların ve sunuların amacı ortakken, adama türlerinin ve çeşitliliğinin birbirinden farklılık gösterdiğini görüyoruz. Bu çeşitlilik ve farklılıklar Yunan toplumunun karmaşık fakat bir o kadar da kendine özgü olmasını sağlamıştır.

---

[625] N. Şahin, s. 156.
[626] Ekrem Akurgal, **Eski İzmir, I.Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, s. 11.

3.2 DERNEKLER

Antik devirde insanlar içinde yaşadıkları büyük toplulukların dışında, yaşamlarını daha rahat sürdürebilmek için dayanışmaya ihtiyaç duyuyorlardı. Bu nedenle belirli amaçlar etrafında toplanarak birlikler oluşturdular.

Aristoteles bu birliklerin oluşumunu şu şekilde açıklamaktadır: *''Bütün birlik çeşitleri, Polis birliğinin parçalarından farklı değildirler. Çünkü üyeler belirli kazançlardan faydalanmak ve günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için ortaklaşa hareket ederler. ... Denizciler, para kazanma ya da buna benzer bir amaçla, ama deniz seyahati ile ilgili olan bir kazanç elde etmeye çalışırlar. Birlikte savaşanlar, para ya da zafer gibi, savaşa uygun kazançlar elde etmeye çabalarlar. ...Bir Phyle ya da Delos birliğinde de durum böyledir. Tapım ya da ziyafet birlikleri gibi, zevk için kuruldukları bilinen bazı birlikler de vardır*[627]*.''*

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi Aristoteles *phyle, demos* gibi idari birliklerle, kişilerin özel amaçlar için kurdukları dernekleri birbirinden tam olarak ayıramamaktadır. Eski Yunanlılarda Dernekler konusunda araştırmalar yapan araştırmacılar için bu durum büyük bir zorluk olmuştur.

Latince'de dernek sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan *collegium, corpus, corpora*[628] gibi, sözcükler olsa da Yunanca 'da bu türden özel terimler yerine derneği oluşturan kişilerin meslekleri ile ilgili kelimeler kullanılmaktaydı. Mesleki dernekler genelde meslek adının *pluralis* şekli ile isimlendirilmekteydi. Yaş gruplarına göre oluşan derneklerde de yaş grubunun ismi, bu yaştaki insanların oluşturdukları birliği de tanımlıyordu. Bir tanrı ile ilişkili olan derneklerin pek çoğunun ismi ise tanrının adının sonuna getirilen eklerle oluşturulmaktaydı. Dernek üyeleri dernek adlarının *singularis* ya da değişik bir formu ile isimlendiriliyordu.

Derneklerle ilgili kavramlar şu şekildedir:

Homotekhnon; *''Aynı işi yapmak''* fiilinden türetildiği anlaşılan ve *''meslektaş''* anlamına gelen terimin sadece mesleki dernekleri belirtmekte kullanıldığı görülmektedir. Ioulia Gordos ve Saittai'daki kassarların, Saittai'daki

---

[627] Aristoteles, **Politika**, s. 55.

[628] Dernek sözcüğünün karşılığı olarak kullanılan Latince sözcükler ve derneklerle ilgili sınıflandırmalar Cumhur Tanrıver'in 1996 yılındaki Antik Devirde Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler adlı doktora tezine göre düzenlenmiştir.

kumaş dokuyucularının, Saittai'daki yünlü kumaş dokuyucularının ve yine Saittai'daki ketencilerin adlarını taşıyan dernekler oldukları bilinmektedir.

Koinon; *''Birlik''* anlamına gelen terim, her türlü idari birliğin yanında dernekleşmede de aynı anlamında kullanılmıştır. Bu terim Yunan dünyasında çok yaygın olarak kullanılmıştır. Lydia'daki Philadelphia'da, Attaleia'da ve Gölmarmara'da ele geçen yazıtlarda da bu terim kullanılmıştır.

Plethos terimi *''insan topluluğu ve dernek''* anlamına gelmektedir. Bu terim her türlü derneği ifade etmek amacıyla kullanılıyordu.

Symbiosis ve ***Symbiotes***; ***Symbiosis*** sözcüğü *''birlikte yaşama, arkadaşlık, ortak yaşam ve dostluk''* anlamına gelmektedir. Fakat bu sözcüklerin daha çok dernek ve dernek üyesi olarak kullanıldığı belirtilmektedir. Bunun yanı sıra bu sözcük, bazı metinlerde sosyal amaçlı dernekleri ifade ederken bazı metinlerde de kült derneğini açıklamak üzere kullanılmıştır.

Symbiotes kelimesi ise *symbiosis* adı verilen derneklerde ve *Herakleotai* gibi bir kült derneğinde *''dernek üyesi''* anlamında kullanılmıştır.

Synedrion kelimesi Yunancada *''meclis, toplantı''* anlamına gelmektedir. Aynı zamanda yaşlıların derneklerini tanımlamak için de kullanılmıştır.

Synergasia sözcüğü ise genel olarak mesleki örgütleri ifade etmek için kullanılmıştır. Örneğin; Lydia'da kassar, yüncü, keçeci ve keten dokumacılarının dernekleri bu ismi taşıyordu.

Synodos, *''Toplantı, birlik, meclis''* anlamına gelir ve Lydia'da bazı mesleki ve sosyal amaçlı dernekleri adlandırmada kullanılmıştır. Örnek olarak, Philadelphia'daki aynı caddede bulunan dericiler, Saittai'daki marangozlar ve yerel sahne sanatçılar, Magnesia'daki Smyrnaeitai derneği ve Dionysos sanatçılarının agonistik dernekleri verilebilir.

Systema sözcüğü *''Birlik, meclis''* anlamına gelmektedir. Bu sözcük Hypaipa'da ele geçen vakıf yazıtında[629], Korykos'daki bir ketenci[630] ve Pessinus'daki bir bahçıvan derneğini[631] ifade etmek üzere kullanılmıştır[632].

---

[629] Drew-Bear Naour, **Some Greek Words**, Glotta 50, 1972, ss. 222-223.
[630] J.P Waltzing, **Etude Historique sur les Corporations Professionelles chez les Romains**, Cilt. I-IV, 1895, s. 23.
[631] Waltzing, s. 23.
[632] Drew-Bear, s. 43.

Phyle, sözcüğü gerçekte ''*kabile*'' anlamına gelmektedir fakat nadiren de olsa bazı dernekleri ifade etmek üzere kullanılmaktaydı. Lydia'daki Philadelphia'daki bir derici ve yüncü derneği ile Saittai'daki bir ketenci derneği bu isimle adlandırılmaktadır.

Philos, ''*Dost, arkadaş*'' anlamına gelen bu sözcük sosyal yardımlaşma derneklerinin dışında bazı mesleki dernekleri ifade etmek üzere de kullanılmıştır.

Plateia, ksystos ve oikos; Dernekler Antik devirde bazen de cadde ya da yapılarla adlandırılırdı. ''*Sütunlu geniş cadde*'' anlamındaki *plateia* sözcüğü, belirli bir cadde üzerinde yerleşmiş olan meslektaşların kurduğu bir derneği açıklamak üzere kullanılmıştır. Diğer yandan *portika* anlamındaki *ksystos* sözcüğü de agonistik atlet dernekleri tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Kült derneği olarak kullanılan ***oikos*** terimi sadece Lydia'da kullanılmıştır.

Bazı dernek adlarında ise derneklerin ilişkili oldukları tanrıların isimlerinin de yer aldığı görülmektedir. Saittai'daki Thyateira ve Daldis'teki dernek adları, bu derneklerin adı geçen tanrıların himayesinde olduğunu göstermektedir.

3.2.1. Kült Dernekleri

Dionysiastai (Dionysos'a Tapanlar Derneği) : Smyrna'da bulunan bir stel üzerinde bu isim geçmektedir ve buradaki ifadelere göre insanların tanrı olarak Dionysos'a da tapındıkları anlaşılmaktadır. Yunan dünyasında bu şekilde isimlendirilmiş dernek adlarına çokça rastlanılmaktadır. Lydia'da Dionysos mysterlerinin *mystai, speira* ya da *thiasos* adında pek çok dernek kurduğu bilinmekle beraber gene Saittai'daki Podarioi derneği üyelerinin yaptığı işe uygun olarak bu derneğin Dionysos ile ilişkili olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte tiyatro sanatçılarının kurdukları agonistik dernekler de birer Dionysos kült dernekleridir[633].

Erotes (Eros'a Tapanlar Derneği) : Bu terim Dionysos'a tapanların kurdukları derneklerinin ismi ile karşılaştırılabilir[634]. Dionysos derneklerindeki benzerlik doğru ise, Philadelphia yakınlarında ele geçen yazıtla birlikte ilk defa bir

---

[633] M.P. Nilsson, **The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age**, Kessinger Yayıncılık, 2003, (Roman Age), ss. 47-48.
[634] H. Usener, **Götternamen**, Bonn, 1896, ss. 358-359.

Eros kült derneği ile karşı karşıyayız diyebiliriz. Buradaki yazıtta dernek üyelerinin Eros adını aldıkları anlaşılmaktadır.

Herakleotai, Herakleastai (Herakles'e Tapanlar Derneği) : Arkaik devre kadar gerilere giden bir süreçte Herakles'in de bir tanrı olarak tapınım gördüğü, Dionysos gibi mystik bir külte sahip olduğu bilinmektedir. En erken Herakles kült dernekleri M.Ö. 4. yy'da Yunanistan'da görülmektedir. Hellenistik devirde de Delos ve Rhodos'ta tacirlerin kurdukları Herakles derneklerinin varlığı da bilinmektedir. Herakles fiziksel güç ile bağlantılı olarak gerçek yaşamla ilgili olduğu için genellikle atletler arasında saygı ve tapım görmekteydi. Hellenistik dönemden itibaren ise bazı atletlerin dernekleştikleri görülmektedir. Fakat Herakles sadece atletlerin değil Hermes'le birlikte gymnasionların da koruyucu tanrısı olarak gymnasion'larda beden eğitimi gören gençler arasında da yaygındı. Thyateira'daki bir gymnasionda eğitim gören gençlerin dernekleştikleri ve Daldis'de de örgütlenip dernek kurdukları bilinmektedir. Thermai Theseos'da da Herakles'e tapanların dernekleştikleri ve bu derneğin kendi üyesi olan biri için mezar yaptırdığı görülmektedir.

Doumos (Dinsel Kulüp) : Beşi Lydia'da diğer altı tanesi de Lydia dışında olmak üzere toplam 11 yazıtta ele geçen, bir derneği ifade eden *doumos* terimi hakkındaki tartışmalar 19. yüzyıldan beri sürmektedir.

Saittai'daki Toma Dağı'nda bulunmuş olan bir altar üzerinde bu altarın bir kadın (tapınak koruyucusu) tarafından Doulos adına sunulduğu belirtilmektedir. Kutsal alanda bulunan kefaret yazıtlarında tanrıça Thea Larmene tapınağının burada olduğu saptanmıştır. Bu sebeple bu yazıttaki derneğin Anatanrıça ile ilişkili olduğu ortaya çıkmıştır.

Iaza'da bulunan bir stel üzerinde Artemis Anaitis rahibini onurlandırmaktadır. Ancak yazıttaki *''tanrılara hizmetinden dolayı''* ifadesi buradaki derneğin Artemis Anaitisle ilişkili olabileceğini göstermektedir.

Maionia'da ele geçmiş olan bir adak stelinde bir dinsel kulüp tanrıların emrine uyarak Zeus Masphaletenos, Men Tiamou ve Men Tyrannos'a adak sunmaktadır. Yazıtın ilk iki satırındaki *''Tanrıların buyruğu uyarınca''* ifadesi bunun bir kült derneği olduğunu göstermektedir.

Zeus Bennios adına Bithynia bölgesinde de ***Bennos*** *(Tanrıya İnananlar)* adında bir dernek vardı ve bu dernek başkanına da *Bennarkhes* adı veriliyordu[635].

Skythia Minor'daki Tomis'te bulunmuş olan ve muhtemelen tanrıça Kybele'ye adanmış olan Latince bir yazıtta ise *dumus* kelimesi geçmektedir[636].

Thessalonike'de bulunmuş olan bir yazıttaki dernek, gemi kaptanı olan birisini onurlandırmaktadır. E. Voutiras, bu yazıtta bir kült derneğinin değil tacirlerin ve deniz yolcularının mesleki derneğinin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir[637].

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi *doumos* kelimesi bir tanrı ile ilişkili olarak karşımıza çıkmakta ve bir kült derneğini açıklamaktadır.

Kataloustikoi (Arınma Derneği) **:** Bugüne kadar sadece iki yazıtta ortaya çıkan bu terimin dinsel arınma ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Kula'da ele geçen ve Anaitis'e sunulmuş olan bir kefaret yazıtında arınmanın kutsal bir törenle yapıldığı anlaşılmaktadır. Kollyda yakınlarında ele geçen yazıtta ise dernek, tanrıya hizmetlerinden dolayı Men Aksiottenos rahibini onurlandırmaktadır.

Mystai (Mysterler) **:** İlgili oldukları tanrı ya da tanrıçalar için gizli ayinler yapan *myster* grupları, antik devir yaşamında önemlidir. Bu dernekler *mystai* sözcüğünün yanı sıra *thiasos, speira, bakkhoi, boukoloi* gibi terimlerle de adlandırılmışlardır. *Mystai* dernekleri ile ilgili tanrılar Demeter, Dionysos, Kore, Apollon, Zeus, Anatanrıça, Mithras ve Isis'tir. Nilsson, Hellenistik devirde bazı yörelerdeki mysterliğin orada eskiden bulunan Dionysos kültü ile ilişkili olduğunu açıklamaktadır[638].

Thyateira'da ele geçen bir yazıtta buradaki derneğin bir rahibenin hatırası için bir mezar altarı yaptırdığı belirtilmektedir. Philadelphia'da ele geçen bir yazıtta ise buradaki Dionysos mysterlerinin kurdukları bir dernekten bahsedilmektedir. Hellenistik devirde de Pergamon'da Dionysos Kathegemon kültünün mysterlere sahip olduğu bilinmektedir[639]. Bu dernekteki üyeler iki yılda bir ayin yapıyorlardı[640].

---

[635] Naour, s. 122.
[636] Robert, s. 131.
[637] E. Voutiras, **Berufs- und Kultverein**, ZPE 90, 1992, ss. 87-91.
[638] Nilsson, Roman Age, ss. 6, 47.
[639] G. Quandt, **De Baccho ab Alexandri Aetate in Asia Minore Culto**, Halle, 1913, s. 161.
[640] Nilsson, Roman Age, ss. 48-49.

Saittai yakınlarında ele geçen bir yazıtta kurulan derneğin hangi tanrı ile ilişkili olduğu tartışma konusudur. Fakat buna rağmen buradaki dernek Ch. Naour tarafından Dionysos ile ilişkilendirilmektedir[641].

Oikos (Dinsel Kulüp) : Oikos sözcüğü *''ev, tapınak, oda, aile''* gibi anlamlarının dışında *''dernek''* ya da *''dernek binası''* anlamını da taşımaktadır. Philadelphia'da Hellenistik döneme tarihlenen bir yazıtta *oikos* sözcüğü, Dionysos adlı bir kişinin kurduğu kişisel kült derneğinin toplantı salonu anlamını taşımaktadır.

Phratra (Dinsel Kardeşlik Derneği) : Iaza'da ele geçen bir yazıtta *''Dinsel Kardeşlik Derneği''* adındaki Asklepios kült derneğinden söz edilmektedir[642]. Yazıttan derneğin bir Hygeia heykeli yaptırdığı anlaşılmaktadır. Hyrkanis'deki Lamyana'da bulunmuş olan yazıtta ise Zeus, Phratrios epitheti ile karşımıza çıkmaktadır. Buradaki epithette *phratra* tarzında örgütlenmiş bir Zeus kült derneğinden bahsedilir.

Batı Anadolu'da Lydia bölgesinde Hyrkanis arazisi içinde yer alan Lamyana ya da Lasnedda'da (Büyükbelen) bulunmuş bir yazıtta *"Ti. Fl. Gaius Lamyaneitai'lılar için Zeus Phratrios heykelini diktirdi"*[643] denmektedir. Dernek tanrılarından biri olarak yorumlanan Zeus Phratrios'la ilgili olarak Hyrkanis'de Phratra "Dinsel Kardeşlik Derneği" tarzında örgütlenmiş bir Zeus Kült Derneği olasılığından söz edilmektedir.

Speira : İlk defa M.S. 1. yüzyılda *''dernek üyelerinin oluşturduğu halka''* anlamında kullanılmaya başlanan terim, genellikle Dionysos mysterlerinin kurdukları derneğin adı olarak bilinmektedir. M.S. 1. yüzyıldan M.S. 3. yüzyıla kadar Batı Anadolu, Thrakia ve Roma'nın egemen olduğu coğrafi bölgelerde bu derneklerle karşılaşılmaktadır.

Şarap ve sarhoşlukla ilgili bir tanrı olan Dionysos, mystik ayinler yapan topluluklarda ziyafet, şarap içme ve dans önemli bir yer tutmaktadır[644].

Nilsson, Dionysos'un mystik kültünde sadece Yunalı elementlerin olduğunu ve doğu etkisi taşımadığını ileri sürer[645].

---

[641] **Travaux et Recherches en Turquie II**, No: 12, 1984, s. 49.
[642] Robert, s. 226.
[643] Bu konudaki son yayın için bkz. P. Hermann, "Grabepigramm aus Büyükbelen in Lydien", **Arkeoloji Dergisi V**, 1997, ss. 172-174.
[644] Nilsson, Roman Age, ss. 48-49.
[645] Nilsson, Roman Age, s. 144.

Montana bölgesinde ele geçen bir mezar stelinde bir *speira*'nın bireyi onurlandırdığı görülmektedir. Salihli'nin güneydoğusundaki Tepeköy'de ele geçen bir adak yazıtında bir grubun isteği üzerine Dionysos Kathegemon'a bir adak sunulduğu anlaşılmaktadır. Yine Salihli'de bir *speira* için üç kişi tarafından yapılmış bir adak yazıtı ele geçmiştir.

Symbiosis (Dinsel Arkadaşlık Derneği) : *''Arkadaşlar derneği''* ya da *''dernek''* anlamında kullanılan terim Maionia'da ele geçen bir adak stelinde kült derneğini ifade eder. Bu adak stelinin Men Tyrannos'un emriyle, Symbiosis[646] (*Dinsel Arkadaşlık Derneği*) tarafından Zeus Masphalatenos ve Men Tiamou'ya sunulduğu anlaşılmaktadır.

Thiasos : Poland, *thiasos* adı verilen terimin her zaman dinsel bir nitelik taşıdığını belirtmiştir[647]. Thiasos, Dionysos dışındaki tanrı ya da tanrıçalarla da ilişkili olabilmektedir[648]. Karia'da Zeus Labraundenos ve Kios'da Anatanrıça ile ilgili ***thiasos***'lar bilinmektedir[649].

Syngeneis (Dinsel Akrabalık Derneği) : Bazen akraba ve akrabalık da bir derneğin kurulmasına zemin oluşturabilmektedir. Hierokaisarea'da ele geçen bir yazıtta görülen bu terimin bu türden bir dernek olduğu açıklanmaktadır. Buradaki yazıtta Menophilos ve Sekoundos isimli iki akraba, Dionysos Erikepaios'a bir altar adamaktadır.

Semeaphoroi (Tanrısal Sembol Taşıyanlar Derneği) : H. Malay tarafından Maionia'nın kuzeyindeki Emre köyünde bulunmuş olan bir yazıtta Tanrısal Sembol Taşıyanlar Derneği'nin Apollon ve Artemis'e *''tanrının buyruğu uyarınca''* bir stel adadıkları görülmektedir. Dernek üyelerinin mystik alaylarda taşıdıkları semboller ilişkili oldukları tanrının atribütleriydi. Almoura'da ele geçen bir yazıtta Men'in gümüş kaplı bir sembolünü taşıyanlardan bahsedilmektedir[650].

Symbolaphoroi (Tanrısal Sembol Taşıyanlar Derneği) : Maionia yerleşiminde yer alan Görnevit köyünde ele geçmiş olan bir adak stelinde bir *sımbolaphoroi* derneğinin Artemis Anaitis ve Men Tiamou'ya bir adak sunduğu

---

[646] Symbiosis, "Arkadaşlar Derneği" ya da "dernek" anlamında olmasına karşın, yukarıdaki stelde, "Kutsal ve daha yeni" olarak tanımlanan bir kült derneğini belirtmektedir. Bkz. Tanrıver, ss. 74, 593.
[647] F. Poland, **Geschichte des griechischen Vereinswesens**, Leipzing, Teubner, 1909, s. 17.
[648] O. Lüders, **Die Dionysischen Künstler**, Kessinger Yayınları, 2010, s. 14.
[649] Lüders, s. 15.
[650] E. Lane, **Corpus Monumentorum Religiones Dei Menis I-IV**, Leiden, 1971-1976, s. 36.

görülmektedir. Bu dernek de dinsel törenlerde kutsal alametler taşıyanlardan oluşmaktaydı[651].

Therapeutai (Tanrı'nın Hizmetinde Çalışanlar Derneği) : Bir tanrı ya da tanrıçanın hizmetinde olanların kurdukları bu dernekler için Pleket, *''doğunun otokratik yöneticilerine ve tanrılarına tapan, alçak gönüllülükle ve boyun eğme duygusu ile donatılmış insanların hafifletilmiş Yunan versiyonudur''* demektedir[652].

Magnesia'da ele geçen bir adak yazıtında kullanılan *therapeutai* derneği Isis ve Serapis ile Sardeis'te ele geçen iki yazıtta ise Zeus Baradates ile ilişkilidir.

Hymnodoi (İlahi Okuyanlar Derneği) : Antik devirde yapılan dini törenlerde çeşitli ilahilerin de söylendiği bilinmektedir. Karia'daki Stratonikeia'da her gün 30 çocuk tarafından okunan bir ilahi (*hymnos*) Zeus Panhemerios ve Hekate'ye sunuluyordu. Rhodos'ta Dionysos onuruna yapılan ayinlerde de *hymnos* söylendiği bilinmektedir[653]. Miletos'ta da M.Ö. 6. yüzyılda *molpoi* adı verilen ilahi okuyanların derneklerinin var olduğu bilinmektedir[654].

Symmolpoi : Bu ifade ilk kez Thyateira yazıtında rastlanmakta ve bu ifadenin *hymnodoi* ile eş anlamlı olduğu düşünülmektedir.

---

[651] P. Hermann, **Genossenschaft**, Reallexikon für Antike und Christentum X, 1978, s. 39.
[652] Robert, ss. 9-10.
[653] Nilsson, Roman Age, ss. 59-64.
[654] Poland, s. 46.

3.3. ÖZEL GÜNLERDE BİREYİN ROLÜ

İnsan hayatındaki en önemli mücadele besin elde etmeye yöneliktir. İnsanların besin gereksinimini karşıladığı bitkilerin yetişmesi için su ve toprak, hayvanların üremesi ve büyümesi için de su ve bitkiler gerektiğinden, insanlık tarihinin başlangıcından beri bu maddelere verilen önem bunları dinsel kavramlar haline getirmiştir. Canlılara hayat veren suyu ve kış sonunda doğanın yeniden canlanmasına bağlı olarak ortaya çıkan bereketi elde edebilmek için çeşitli dinsel törenler düzenlenmiş ve bu törenlerde birey ve davranışları önemli rol oynamıştır.

Bu birey ve davranışları açıklamak amacıyla aşağıdaki metinlerde birtakım örnekler verilmiştir.

Mysia bölgesinde Kyzikos yöresinde bulunmuş olan kabartmalı iki adak steli Zeus Aithrios adına sunulmuştur[655]. Bunlardan birinde tanrı, bir sunağın önünde durmakta, yanında ise bir ağaç yer almaktadır, diğer stelde ise tanrıya kurban edilmek üzere bir halkaya bağlanmış boğa betimlenmiştir[656]. Zeus Aithrios'a adanmış olan bir kabartma üzerinde tanrıya kurban olarak üç çeşit hayvanın aynı zamanda sunulduğu görülmektedir: Boğa, koyun ve kümes hayvanları[657]. Bu kültte dua da çok önemlidir. Güney Phrygia ile Kuzey Lykia arasındaki Oinoanda'da bulunmuş olan ve Klaros'un kente yönelik bir kehanetini içeren yazıtta, kentin resmi bir ritüeli yer almaktadır[658]. Buna göre, her sabah doğuya doğan Güneş'e doğru dönülerek, baş yukarı göğe kaldırılarak dua edilecektir. Kehanete göre, tanrıya kurban kesmek ve diğer sunularda bulunmak yasaktır, yalnızca dua edilecektir.

Karia bölgesine özgü kutlanan Komyria bayramı kadınlara yasaklanmamıştı, fakat erkeklerden ayrı katılıyorlardı[659]. Komyrion adı verilen kutsal alana kadınların girmesi yasaktı. Burada verilen yemeğe sadece erkekler katılabiliyordu, rahiplerin kendilerine sundukları şarabı içiyorlardı[660]. Ayrıca bu kültte sadece erkekler saçlarını keserek Zeus Komyros'a adak olarak sunuyorlardı.

---

[655] Homeros, **Odysseia**, III, 42.
[656] Robert, ss. 545-548.
[657] Robert, ss. 545-546.
[658] N. Şahin, s. 11.
[659] Magie, s. 21.
[660] Roussel, s. 124.

Pausanias, Yunanistan'ın Arkadia bölgesinde tapınılan tanrı Zeus Lykaios'a, uzun bir kuraklık sonrası yapılan bir tür yağmur duası töreninden bahseder. Buna göre, Zeus Lykaios rahibi Arkadia bölgesindeki Hagno kaynağına giderek orada dua ettikten sonra, elindeki meşe dalını suya daldırarak suyu hareketlendiriyordu[661]. Suyun hareketlenerek sise dönüşüp, göğe yükseldiğine ve orada da buluta dönüşerek, yağmur yağacağına inanılıyordu[662]. Törenler sırasında kutsal alana, gizli kurban törenlerinde, tanrıya insan kurban edildiği belirtilmektedir[663]. Bazı antik metinlerden, kurban edilenlerin bir çocuk ya da genç bir erkek olduğu izlenimi çıkarılmaktadır.

Iasos kentinin en önemli üç kültünden (Artemis Astias, Apollon, Zeus Megistos) biri Zeus Megistos kültüdür. Bu kültle ilişkili olarak kentte bir Zeus Megistos rahipler okulu bulunuyordu[664]. Tanrıya sunulan kurbanlardan pay alan rahibe, hayvanın sol ya da sağ butunu seçme hakkı verilmesi dışında ayrıca böbreklerle bir parça daha et veriliyordu[665]. Tanrıya sunular arasında *Enthrypta* adı verilen kurabiyeler *Plekos* adı verilen bir sepet içinde sunuluyordu[666].

Zeus Meilikhios kültünde günahlarından arınmak isteyen kişiler tanrı adına bir boğa kurban ediyor ve bu kurban derisine de "*Dios Kodion*" deniyordu. Günahından arınacak kişi yere serilmiş olan postun üzerinde sol ayağı üzerinde ayakta durarak arındırma işlemi yapılıyordu. Bu arındırma töreninde kadınlar da yer alırdı. Bu kadınlardan bazıları meşale taşıma, bazıları da arındırma kaplarını taşıma ile görevlidirler. Tanrı adına kutlanan bayramda, tanrıya ekmek, çörek ve meyve sunuluyordu. Şarap ise yasaktı.

Atina'daki *phratria* sistemi ile ilişkili olan Zeus Phratrios adına düzenlenen Phratria, meşru evlilik sonrası doğan çocukların bir kütüğe kaydolması törenidir. Her yıl yeni doğan çocuklar phratria'ya getirilerek kaydediliyordu. Çocuğunu getiren her Atinalı vatandaş, Zeus Pharatrios ve Athena Phratria'ya sunulmak üzere bir marya ya da bir keçi getirmek zorundaydı[667]. Bunun yanı sıra kurabiyeler ve *Oinisteria* adı verilen şarap getirip, bir miktar da para veriyorlardı. Phratri'ya bağlı olan tüm yurttaşlar bir miktar bu paradan alıyorlardı.

---

[661] N. Şahin, s. 96.
[662] Pausanias, VIII, 38, 4.
[663] Pausanias VI, 8, 2; VIII, 2, 3, 6; Polybios, VIII, 13, 7; Plinius, NH, VIII, 34.
[664] Sokolowski, Sayı: 59, s. 149.
[665] N. Şahin, s. 100.
[666] N. Şahin, s. 100.
[667] Sokolowski, s. 49.

Menderes Magnesia'sının koruyucu tanrısı Zeus Sosipolis onuruna kutlanan bayramlar vardı. Bayramlara *paides*'lerden ancak *Amphithaleis* (Anası babası hayatta olan)[668] olan çocuklar ve *Parthenos*'lar (bakireler) katılabiliyordu[669]. Loğusa kadınla cinsel ilişki, ölüm ve ölü ile temas etmek bir tür kirlenme sayıldığı için önce bu kişilerin arınmaları gerekiyordu.

Yunanlıların tanrıça Meter adına kutladıkları dinsel törenleri vardı. Meter dinsel törenleri, herkesin katılımına açık olmayan, gizli kutlanan, sadece külte giren kişilerin katılabildiği ayinlerdi. Ayinler gece yapılıyordu. Ayinlerde meşaleler ve arınmak için kullanılan kaplar, Meter kabartmalarında genellikle Meter'e eşlik eden genç kadın ya da erkeklerin ellerinde görülür. Gece kutlanan ayinlerin görsel etkisi müzikle güçlendirilmiş olmalıdır[670]. Tanrıça ayinlerle ilgili anlatımlarda flüt, tef ve zille ön plandadır. M.Ö. 5. yüzyıl sonunda yaşayan şair Diogenes'in günümüze ulaşan tragedyasından alınan bir pasajda, tanrıçanın müziğin canlı bir anlatımı verilmiş[671].

> *"Ellerindeki tefleriyle ve çınlayan zillerinin yankılarıyla döne döne (Phrygialı kadınlar), tanrıların bilge ve sağaltıcı müziğini gümbürdetirler[672]."*

Müzik, Yunanistan'da hayatın her alanıyla iç içe geçmiştir. Rosalind Thomas birçok müzik gösterisinin içinde, şarkıları, "halk festivallerinde tanrılara söylenen ilahiler, Apollon onuruna söylenen şükran ezgileri, oyunlarda söylenen lirik zafer övgüleri, geçit töreni şarkıları, kişisel methiyeler, cenaze ve evlilik töreni şarkıları, bakire şarkıları ve ağıtlar" olarak listeler[673].

Müziğin yanında dans da vardı. Dansın içerdiği çılgınca hareketler anlatılmıştır. Vazo sahnelerinde bireylerin yaptığı eylemlerin aynısı, Demosthenes'in sözlerinde bulunur[674]:

---

[668] Laumonier, s. 536.
[669] Sokolowski, s. 69.
[670] Roller, s. 153.
[671] Roller, s. 155.
[672] Diogenes, **Athenaios**, s. 776.
[673] Freeman, s. 219.
[674] Roller, s. 158.

"Ve sen (Aiskhynes) rezene ve akkavaklarla süslenmiş sokaklarda müzisyenler takımına önderlik eder, şişkin yanaklı yılanları avucunda sıkıp havaya kaldırır, evoi saboi diye bağırır, liyes attes attes kıyes çığlıklarıyla dans ederdin; sen önderdin, liderdin, sarmaşıklı asa taşıyan, liknos (örtülü sepet) taşıyandın ve yaşlı kadınlar tarafından böyle selamlanırdın."

Lydia'daki Philadelphia'da bulunmuş olan bir metinde Dionysios diye biri tarafından kurulan bir aile kültünün kuralları yazılıdır. Bu adam rüyasında karşısında çıkan bir görüntü nedeniyle bu kültü kurmuştur[675]. Kült kurallarına göre, Zeus, Hestia ve Kurtarıcı Tanrılar için sunaklar dikilecekti. Tapınıcı grubu Dionysos'un evinde toplanacak, kadın, erkek, özgür ya da köle herkes eşit şartlarda karşılanacaktı. Özgür doğmuş olan kült üyeleri arasında zina kesinlikle yasak olduğu gibi özgür doğmuş erkekler ve evli köle kadınlar arasında cinsel ilişki kurulması da yasaktı[676].

Erken zamanlarda beyaz ve altın rengi, kadın elbiselerinde genellikle tercih edilen renklerdi. Bu gelenek her dört yılda bir Atinalı genç kızlar tarafından Athena'ya sunulan peploslarda da görülür. Genç kızlar bu peplosları Ersephoria ve Arrephoria festivallerine katılanlar arasından seçilmiş iki soylu bakire kızın denetiminde dokurlardı. Bu festivallerde bakireler altın süslemeleri ve nakışları olan beyaz elbiseler giyerlerdi. Odysseia'a da bu durum şu şekilde bahsedilmektedir[677]:

"Tekmil çamaşırlar yıkandı
Serildi deniz kıyısına sıra sıra,
dalganın karaya uzanıp arada bir
çakıl taşlarını yıkadığı yere".

Tanrıça Ceres (Yunanlılar için tanrıça Demeter) onuruna kutlanan Thesmophoria şenliklerine katılan kadınlar kendi masumiyetlerini vurgulamak için bembeyaz giyinirlerdi.

Görüldüğü gibi festivaller ve törenler insanların tanrı adına yaptıkları özel ritüelleri içerirdi. Yunan dininde insanların tanrı adına yaptıkları her eylem her

[675] Roller, s. 193.
[676] Roller, s. 194.
[677] Homeros, **Odyysеia VI**, s. 105.

düşünce ve davranış özel bir anlam ifade ederdi. Tören ve festivallerin kutlanmasına özen gösterilir, bugünler diğer günlerden farklı olarak daha coşkulu, heyecanlı ve insanların çok daha dindar olduğu bir gün özelliğine bürünürdü.

Tanrıdan af dileme, günahlarından arınma, isteklerini ve dileklerini sunma, kurban kesme, adak adama, çocuklarını bir topluluğa kabul ettirme, kuraklıktan kurtulma gibi günlük hayatın içerisinde önemli rol oynayan bu etkenler için bireyler bazen tek tek bazen de toplu olarak belirli günlerde tanrılarına inançlarını gösterirlerdi. İnsanların bu günlere farklı olarak hazırlandıklarını giyim kuşamlarına gösterdikleri özenden de anlayabiliriz. Festivallerde dokunan ve işlenen kıyafetlerin sadece dinsel amaçlı kutlanan törenlerde giyildiğinden yukarıdaki metinlerde bahsetmiştik. Aynı şekilde bazı özel günlerde toplumdaki bireylerin kadın, erkek, köle demeden eşit konumda yer aldıkları da göze çarpar.

Sonuç olarak diyebiliriz ki ritüeller ve etkinlikler gibi özel günler de bireyin din içerisindeki rollerini anlamamız ve Yunan dinini özel ve anlamlı kılan sebeplerini açıklamamız açısından önem taşımaktadır.

3.4. TAPINAKLARDA BİREYİN ROLÜ

Tarihin ilk dönemlerinden beri birey ve toplum hayatının temel yapı taşlarından biri olarak hep var olduğunu bildiğimiz din, inanan insan açısından duygu, düşünce, tutum ve davranışların oluşumunda oldukça önemli bir role sahiptir.

Birey kendini gerçekleştirme yolunda büyük ölçüde dini değerlerden yararlanmaktadır. Çünkü dini hayatın olumlu olması, bireyin iç huzurunun sağlanması sağlıklı bir psikolojik yaşantıya ve haliyle bireyin kendini gerçekleştirmesine katkı sağlar[678]. Kişinin davranışlarını belirleyen veya yönlendiren tutumların temelinde onun değerler dünyası, bu değerlerin arka planında da onları oluşturan bir inanç sistemi, dünya görüşü veya hayat felsefesi vardır. Bu sebeple inançlar, bireyin psikolojik hayatında çok önemli bir yere sahiptir[679].

Eskiçağ 'da insanlar tabiat olaylarını, tabiattan elde ettikleri ürün, doğum ve ölüm gibi durumları kendilerine açıklayamadıklarında, ayrıca dileklerinin gerçekleşmesini istedikleri durumlarda ve buna benzer hallerde çaresiz kalarak insanüstü güçlere inanmaya ihtiyaç duymuşlardır.

Dinin Yunan dünyasındaki etkisi yadsınamaz. Bu etki tapınakların yapımında ve insanların tapınaklarındaki rollerinde de görülmektedir.

Tapınak ve birey ilişkisinden bahsedebilmemiz için öncelikle tapınaklardaki dini görevlileri belirtmek gerekir. Din görevlilerinin başında rahip ve rahibeler bulunurdu. Rahip inananların kurban işlerini yürütür, tapınağa hizmet eder ve tanrıların niyetlerini yorumlardı. Rahipler büyük tapınaklarda büyük bir topluluğa hükmederlerdi.

Yunan dini politeist bir inanca sahip olduğundan dolayı insanlar birden fazla tanrı ve tanrıçaya inanabiliyordu. Bu durum tıpkı tanrı ve tanrıçaların çeşitli olması gibi rahiplerin ve rahibelerin de kendi içerisinde farklılaşmasına neden olmuştur.

---

[678] Feyza Kahvecioğlu Karaca, **Din Hizmetlerinde Dini Danışmanlık ve Rehberlik**, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010, s. 7.

[679] Gordon W. Allport, **Birey ve Dini**, çev. B. Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004, ss. 139-140.

Yunan dininde ve dilinde rahiplerin ve rahibelerin birden fazla isimle anıldıkları bilinmektedir. Bu isim ve unvanları aşağıdaki gibi sınıflandırabiliriz[680]:

1. Yunanca Rahip ve Rahibe İsimleri:

ἀρχείνη (***arkheinê***) – bir rahibe
λείτωρ (***leitôr***) – bir rahip
λήτωρ (***lêtor***) – bir rahip
ὀργέων (***orgeôn***) - bir rahip
πλεσώνης (***plesônês***) - bir rahip
θεήκολος (***theêkolos***) - bir rahip
θεοπόλος (***theopolos***) - bir rahip
σφάκτρια (***sphaktria***)- bir rahibe
τελέστωρ (***telestôr***) - bir rahip
ἱροπόλος (***hiropolos***) – bir rahip
κερνοφόρος (***kernophoros***) - rahip
ἀρχεῖτις (***erkheitis***) - rahibe
ἀρχηΐς (***arkhêis***) – rahibe
βωμίστρια (***bômistria***) – rahibe
ἱέρεα (***hierea***) - rahibe
ἱέρεια (***hiereia***) - rahibe
ἱερεύς (***hiereus***) - rahip
ἱερίς (***hieris***) - rahibe
ἱρήτειρα (***hirêteira***) - rahibe
κεντριάδαι (***kentriadai***) - rahipler
ὑποσπονδορχηστής (***hypospondorkhêstês***) - bir rahip

2. Başrahip ve Başrahibe İsimleri:

ἀρχιέρεια (***arkhiereia***) - başrahibe
ἀρχιερεύς (***arkhiereus***) – başrahip
ἱεραπόλος (***hierapolos***) – başrahip

3. Tanrı ve Tanrıçalarla İlişkili Rahip ve Rahibe İsimleri:

Κάβαρνος (***Kabarnos***) - Demeter rahibi
μηναγύρτης (***Mênagyrtês***) - Rhea rahibesi
Τομοῦροι (***Tomouroi***) - Zeus rahipleri
μητραγύρτης (***Mêtragyrtês***) - Kybele'nin duacı rahibi
φοιβάς (***Phoibas***)- Phoebus rahibesi

---

[680] Sözcük taramaları H. G. Liddle ve R. Scott, **A Greek-English Lexicon**, 1996, Oxford yayındaki maddelere göre yapılmıştır.

Κορύβας (***Korybas***) - Phrigya'da Kybele rahibi

Σεβαστοφάντης (***Sebastophanês***) - Augustus rahibi

ἠρεσίδες (***êresides***) - Hera rahibesi

κοσμώ (***Kosmô***)- Pallas (Athena) rahibesi

ἐσσήν (***Essên***) - Artemis rahibi

Πυθία (***Pythia***) - Pythia Apollo rahibesi

Γάλλος (***Gallos***)- Kybele rahibi

Σεβαστοφάντης (***Sebastophanês***) - Augustus rahibi

πορθώτης (***Porthytês***) - Thot rahibi

4. Adak Yapan Rahip ve Rahibelere Verilen İsimler

ἱερότας (***hierotas***) - adak yapan rahip

ἱερουργός (***hierourgos***) - adak yapan rahip

Τελέοντες (***Teleontes***) - adanmış rahipler

θυάκτας (***thuaktas***) - adakçı rahip

θυοσκόος (***thuoskoos***) - adakçı rahip

θυστήριον (***thustêrion***) - adakçı rahip

δαίτης (***daitês***) - kurbanları ayıran/seçen rahip

καθημεροθύτης (***kathêmerothytês***) - günlük adak yapan rahip

5. Rahip ve Rahibelerle İlgili Diğer İsimler:

κέρνας (***kernas***) - gözetici rahip

λήτειρα (***lêteira***) - kamu rahibesi

ψευδιερεύς (***pseudiereus***) - sahte rahip

ὑφιέρεια (***hyphiereia***) - yardımcı rahip

ὑποφήτης (***hypophêtês***) - tavsiyeci rahip

φαλλοβάτης (***phallonatês***) - phallik rahip

παριέρη (***parierê***) - eski rahip, emekli rahip

ἱεροπαρέκτης (***hieroparektês***) - rahip yamağı

ἱεράρχης (***hierarkhês***) - gizem ritüellerinin rahibi

λήταρχος (***lêtarkhos***) - kamu rahibi (=imam gibi)
μελλιέρη (***mellierê***) - stajyer rahibe, acemi rahibe
θεοφάντωρ (***theophantôr***) - tanrı çıkaran rahip
θεοκόλος (***theokolos***) - tanrı hizmetkârı, rahip
θεαγός (***theagos***) - tanrı eşya ve heykellerini taşıyan rahip
ὀργιοφάντης (***orgiophantês***) - diğerlerine ilahi söyleten rahip (müezzin gibi)
συνιερεύς (***syniereus***) - talebe rahip/öğrenci rahip
ὑποζάκορος (***hypodsakoros***) - alt rahip, (astsubay gibi)
ἱερατευματικός (***hierateumatikos***) - rahip gibi olan, rahiple ilgili
ἱεροπρόσπολος (***hieroprospolos***) - kutsal yamak/çırak, acemi rahip

Yunan dünyasında dinsel etkinlikler genellikle tapınağın içinde yapılmazdı. Tapınaklarda büyük toplantılar ve ritüeller yapılmayabilirdi. Bu ritüeller çoğunlukla tapınağın çevresindeki mabette yapılırdı.

İnsanlar tapınakların dışında tanrılarına evlerde de tapıyorlardı. Bu tanrılar evlerin ilahi koruyucularıydı ve tanrılar adına evlerde sunaklar yaparlar, dini sorumluluklarını yerine getirirlerdi. Bu sunaklarda tanrılarına yemekler verilir, yerlere şarap serpilirdi.

Yunan evlerinin büyük oturma odalarının ortasındaki megaronda sabit bir ocak vardı. Soğuk günlerde evi, bu ocağın ateşi ısıtırdı ve bu ateşin üzerinde yemekler hazırlanırdı. Ocak kutsaldı. Yalvaran kişi ocağın üstünde yerini alırdı. İnsanlar ocağın yanında yemin ederlerdi.

Tanrılara kâhinler yoluyla da ulaşılabilirdi. Korinthos'daki tapınağa, Yunan dünyasının her yerinden gelen yakarıcılar denizden, dağlık arazide kendi yollarını bularak tırmanırlardı. Kentin her yerinden gelen insanlar Apollon Tapınağı'na değerli eşyalar ve adaklar bırakırlardı. Bunlar arasında insanların saçlarından birer tutam kesip bıraktığı saçlar, heykelcikler de yer alır. Rahip ve rahibelerin kutsal alanları açarak halkın dua etmesini sağladıkları da bilinir[681].

Apollon tapınağında tanrıların gelinleri olarak görülen Pythia rahibelerinin bakire kalması şarttı. Ancak birinin bir rahiple beraber olmasının anlaşılmasıyla, en

[681] N. Şahin, s. 53.

azından elli yaşına gelene kadar kadınların tapınağa alınmamasına karar verildi. Ardından tapınak kehanet yoluyla insanlara hizmet veren bir yer oldu.

Lydia bölgesinde Zeus' a adanmış olan kutsal korulukta ağaç kesmek yasaktı. Ağaç kesenler ise cezalandırılıyordu. Bu bölgede bulunan kefaret yazıtları bu durumu açıklamaktadır:

"İkiz meşelerden çıkan Zeus büyüktür! Ben Athanaios, tanrı tarafından bilmeden işlediğim suç için cezalandırıldım, birçok ceza aldıktan sonra rüya aracılığı ile (benden) bir stel talep edildi ve ben tanrının gücünü yazdırdım. Bu yazılı steli şükranla diktim. 348 yılının, Audnaios ayının 18. günü."[682]

Zeus'un en çok onurlandırıldığı yerlerden olan Mylasa'da Zeus Baş Tanrıdır[683]. Burada Zeus'a adanmış üç büyük kutsal alan vardı ve bunlardan biri Zeus Karios'tu. Zeus Karios tapınağına Karia'lılar dışında sadece Lydia'lılar ve Mysia'lılar girebiliyorlardı[684]. Mylasa'da bulunmuş M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen dekrette Zeus, *demos*ların koruyucu tanrısı olarak gösterilmektedir. Yine aynı dekrette inananların tanrıya *poterion* ve *phiale* sunmaları gerektiği belirtilmektedir[685]. Aynı zamanda tanrıya hayvan sunusunun ve kapların da sunu olarak verildiği bilinir.

Karia'lıların genel mülkiyetinde olan Khrysaoreus tapınağında ise hem tanrıya kurban sunmak hem de ortak çıkarları görüşmek üzere toplanılıyordu[686].

Yine Karia bölgesinde tapınılan bir tanrı olan Zeus Komyros adına kutlanan bayramlarda kutsal alanlara kadınların girmesi yasaktı. Bu kutsal alanda verilen yemeğe sadece erkekler ve rahipler katılabiliyor ve şarap içiyorlardı. Bu kültle ilgili bir diğer ritüel de sadece erkeklerin saçlarını tanrıya sunmalarıydı.

Tralleis'de görülen Larasios epithetinde tanrı Zeus Larasios kutsal alanında anne kız iki kutsal fahişenin Zeus'a adanmış olan ve beş yılda bir kutlanan bayramlar sırasında buraya gelen kişilerle birlikte olarak, görev yaptıkları anlaşılmaktadır[687].

Miletos'ta Zeus Lepsynos'a adanmış olan onur dekretinde, dekretin tapınağa dikilmesi şu şekilde anlatılır;

---

[682] Özlem, s. 36.
[683] Sokolowski, s. 155.
[684] Herodotos, **Tarih**, s. 84.
[685] Sokolowski, s. 155.
[686] N. Şahin, s. 79.
[687] N. Şahin, s. 92.

"Alexandros kentin kutladığı bayram törenlerinde ön sıraya buyur edilsin ve ... değerinde altın bir çelenkle onurlandırılsın. Bronz bir heykeli... yanına dikilsin... her zaman ilk kurbanı yapma hakkı olsun... Rahip için... Bu karar metni stele yazılsın ve Zeus Lepsynos'un tapınağında en görkemli yere konsun[688]*"*.

Zeus Lykaios'a adanan bayramlarda kutsal alana gizli kurban işlemini yapmak üzere sadece rahipler girebiliyordu. Bayramın ikinci gününde ise yarışmalar düzenlenirdi ve bu yarışmalara tüm Yunan halkı katılabiliyordu.

Mysia bölgesinde Zeus Olbios'a adanmış pek çok kabartma vardır[689]. Aynı şekilde Kilikia bölgesinde de Olba Diokaisareia'da (Uzuncaburç) da Zeus Olbios kültü ve tapınağı vardır[690]. Seleukos'lar yerel Luwi tanrısı Tarhu(nt) ile Zeus Olbios'u özdeşleştirmişlerdir[691]. Anitiokhos IV'ün, Hellenizasyon politikası amacıyla bölgede yapılmış en önemli yapıt olan tapınak, Seleukoslar döneminde dini ve idari bir merkezin sembolü olmuştur[692]. Tapınak topraklarını işleme hakkına sahip yerel halk tapınağın idari hükümlerine bağlıydı[693]. Seleukos'lar tapınağın rahipliğini Teukros sülalesine vererek onları rahip-kral ilan etmişlerdi[694].

Tanrı Zeus Olympios kutsal alanı tanrı Zeus dışında pek çok tanrı ve tanrıçanın da tapınak ve sunaklarının yer aldığı ortak kutsal alandı. Olympia bayramlarında diğer tanrı ve tanrıçalar için de sunular yapılıyordu. Bayramın sonunda ise kutsal alanda rahipler, birkaç yönetici ve Zeus'a kehanet için başvuran kimseler dışında hiç kimse bulunmuyordu[695].

Zeus Panamaros adına kutsal alanda yemekler verilirdi. Kutsal alanda kutlanan bayramlar *prosesyon*la başlıyordu[696]. Bayramın başlamasıyla *gymnasion*lara ve tüm hamamlara zeytinyağı dağıtılıyor ve erkeklerin kullanımına sunuluyordu[697]. Zeytinyağı dağıtımı akşama kadar devam ediyordu[698]. Tanrı adına kurbanlar kesilir, para bağışları yapılır, davete katılanlara şarap ikram edilirdi.

---

[688] R.M. Errington, **Inschriften von Euromos**, EA 21, 1993, ss. 21-22.
[689] Robert, ss. 45-46.
[690] Strabon, s. 672.
[691] N. Şahin, s. 119.
[692] S. Durugönül, **Seleukosların Olba Territorium'undaki (Akkulturation) Süreci Üzerine Düşünceler**, Olba I, 1998, s. 69.
[693] Durugönül, s. 70.
[694] Durugönül, s. 72.
[695] N. Şahin, s. 127.
[696] N. Şahin, s. 142.
[697] N. Şahin, s. 142.
[698] Laumonier, s. 399.

Nysa sikkeleri üzerinde tanrı Zeus Ploutodotes betimi görülür[699]. Strabon, Nysa'ya yakın Akharaka Köyün'de Plutonion adı verilen kutsal alanda Tanrı Pluton (Hades) ve karısı Persephone'ye adanmış bir tapınak ve kutsal alanın yakınında Kharonion adlı hastaların tedavi edildiği, sağlıklı kişiler için ise yasak ve öldürücü olan bir mağaradan bahseder[700]. Tanrı ile ilişkili olarak kutlanan bayram vardı. Bu bayramda öğleye doğru çıplak ve yağlanmış gençler bir boğayı mağaranın içine sokuyorlar ve mağaraya sokulan boğa biraz ilerledikten sonra düşüp ölüyordu[701].

Yerel Dağ Tanrısı olan Solymos'a açık hava tapınaklarında tapınılıyordu. Termessos'un Hellenistik dönemde gerçek kent durumuna geçişinin ardından bu yerel kültün Zeus kültü ile birleşerek, Yunanlılaşması ile tanrı adına tapınak yapılmıştır[702]. Termessos'ta *Agones Sebasteioi Solymeioi* adı altında kutlanan yarışmaların Zeus Solymeus onuruna yapıldığı ileri sürülmüştür[703]. Yarışma ödülü olarak para ya da üçayaklı kazanın yanında galiplere kendi heykellerini dikme hakkı da veriliyordu[704].

Herodotos, Zeus Stratios'a sadece Karia'lıların tanıyıp, kurban sunduklarını belirtir[705]. Strabon da Labraunda'da bulunan bir şapel ve Zeus Stratios heykelinden bahseder ve tanrıya tüm çevre halkı tarafından tapıldığını aktarır[706].

Tapınakların insan yaşamındaki önemi Antik dönem yazarlarının eserlerinde de incelikle işlenmiştir.

Homeros'un İlyada adlı eserinde bu önemi ve örnekleri görmekteyiz:

"Böyle deyince o, ihtiyarın korku düştü içine,
sesini çıkarmadı, eğdi boynunu,
yürüdü uğuldayan denizin kıyıları boyunca.
Gitti uzakta bir yerde yakardı durdu
yüce Apollon'a, güzel saçlı Leto'nun doğurduğu;
"Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümüş yaylı,

[699] Laumonier, ss. 503-504.
[700] Strabon, s. 44.
[701] Strabon, s. 44.
[702] Büyükkolancı, s. 121.
[703] A.V. Çelgin, B. İplikçioğlu ve G. Çelgin, **Antik Termessos Kenti ve Çevresinde Epigrafya Araştırmaları**, AST IX, 1991, ss. 161, 194.
[704] Çelgin, s. 194.
[705] Herodotos, s. 119.
[706] Strabon, s. 23.

Tenedos'un güçlü kralı, Smintheus, dinle beni,
bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptıysam,
boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktıysam senin uğruna,
şu dileğimi tezelden yerine getiriver:
Gözyaşlarımın öcünü al Danaolardan, oklarınla.[707]"

"Sonra Atinalılar, güzel Atina'nın insanları gelir,
verimli toprağın doğurduğu yiğit Erekhteus'un halkı.
Zeus'un kızı Athene beslemişti Erekhteus'u,
yerleştirmişti zengin tapınağına, Atina'da.
Boğa ve koyun ederler orada her yıl,
sevindirirler Erekhteus'u Atina delikanlıları.[708]"

"……
Bu ara, sen de Hektor,
kente var, konuş anamızla,
yaşlı kadınları toplasın kalede,
gök gözlü Athene'nin tapınağında,
açsın anahtarla kutsal evin kapısını,
orada en güzel, en büyük örtü hangisiyse,
hangi örtüye en çok değer veriyorsa o,
alsın onu, yaysın güzel saçlı Athene'nin dizlerine.
Kutsal Ilyon'dan uzak tutarsa Tydeus'un oğlunu,
o kızgın kargıcıyı, düşmanı dağıtmada usta adamı;
adasın Tanrıça'ya on iki tane buzağı,
henüz işe koşulmamış, bir yaşında.
……[709]"

"Böyle dedi o, anası da gitti saraya, hizmetçileri çağırdı.
Onlar da topladılar yaşlı kadınları dört bucaktan.

---

[707] Homeros, **İlyada**, s. 86.
[708] Homeros, **İlyada**, s. 121.
[709] Homeros, **İlyada**, s. 199.

Güzel kokulu ambara indi ana.
Orada renk renk şallar vardı,
Sidonialı kadınların işlediği şallar.
Yaygın denizin ötesinden Helene'yi kaçırdığında,
Tanrı'ya benzer Aleksandros Sidon'dan getirmişti.
Hekabe seçti şallardan bir tanesini,
armağan, diye götürdü Athene'ye,
en büyüğü, en güzel işlenmişiydi o,
parlıyordu sandığın dibinde yıldızlar gibi.
Sonra yola koyuldu Hekabe,
öbür yaşlılar da koşuştular ardından.
Vardılar kaleye, Athene'nin tapınağına,
güzel yanaklı Kisses'in kızı Theano açtı kapıyı,
atları iyi süren Antenor'un karısıydı o,
Troyalılar koymuşlardı onu oraya,
Athene'ye duacılık yapıyordu.
Kaldırdı bütün kadınlar ellerini,
yakardılar Athene'ye hep bir ağızdan.
Güzel yanaklı Theano da aldı şalı,
güzel saçlı Athene'nin dizlerinde örttü,
yakardı büyük Zeus'un kızına:
"Ey kentin koruyucusu, Tanrıçaların en ulusu,
ne olur, kır Diomedes'in kargısını,
gelsin Batı kapıları önünde dizüstü.
Acırsan ilimize, karılara, çocuklara,
buzağı kurban ederiz sana, on iki tane,
henüz işe koşulmamış, bir yaşında.[710]"

Herodotos'un "Tarih" adlı eserinde ise tapınakların insan yaşamındaki önemi şu şekilde yer almaktadır:

---

[710] Homeros, **İlyada**, ss. 205-206.

"..... Argoslular Here onuruna bir bayram kutluyorlardı; analarının bir arabayla tapınağa kadar getirilmesi gerekiyordu ve öküzler istenildiği saatte tarladan dönmemişlerdi; geç kalmaktan korkan gençler, kendileri girdiler boyunduruğa ve arabayı geçtiler; arabanın üzerinde anaları vardı ve gık demeden kırk beş stadion boyunca onu taşıdılar ve tapınağa getirdiler. Orada bulunan bütün inanç sahibi kişiler bunu gözleriyle gördüler, bundan başka bu davranışları ölümlerin en tatlısıyla taçlandırıldı, Tanrı onlara insan için ölümün yaşamaktan daha iyi olduğu yeri gösterdi. Argoslular sarmışlardı çevrelerini ve bu genç adamların maddi manevi güçlerine imreniyorlardı. Ana mutluluk içindeydi, oğullarının başarısıyla başı dik, tanrıçanın heykeli karşısında ayakta duruyor, ona, kendisine bunca onur kazandırmış olan oğulları Kleobis ve Biton'a insanoğlunun elde edebileceği en iyi şeyi bağışlaması için dua ediyordu. Bu duadan sonra kurban kesildi, kutsal şölenler verildi; sonra delikanlılar tapınağın içinde yatıp uyudular ve uyanmadılar, bu son uykuda kaldılar. Argoslular onların heykellerini yaptırdılar, üstün ve yüce kişiler sayarak Delphi'ye sundular.[711] *"*

Seneca da yabancı tapınakların onurlandırıldığından bahseder:

"..... Krak olup taşıyamayacaksın saltanat asanı artık heybetle
Ilium sarayında, yasa buyuramayacaksın halkına,
ulusları yenip vuramayacaksın boyunduruğuna,
vuramayacaksın artık arkasını dönüp de kaçarken Yunanlıları,
sürüklemeyeceksin yerlerde Pyrrhus'u; o körpe ellerin tutamayacak artık
küçücük silahları bile, peşine düşemeyeceksin
o geniş ormanlarda oraya buraya kaçışan
vahşi hayvanların yiğitçe, kutsal arınma günü geldiğinde
kutlayamayacaksın artık Troia Oyunlarının kutsal şölenlerini,
bir kral oğlu gibi yönetemeyeceksin dört nala koşturan atlıları;
horonlar tepmeyeceksin artık sunaklar arasında,
coşkun ezgiler üflendiğinde kıvrık borazanlardan,

[711] Herodotos, **Tarih**, ss. 19-20.

geleneksel danslarla onurlandıramayacaksın artık yabancı tapınakları.[712]"

Hem yazıtlar hem de edebi kaynaklar ışığında yapılacak olan değerlendirmede resmi ve gönüllü görevlilerin öncelikle tanrı adına din işlerini yürütmek amacını taşıdıkları anlaşılmaktadır. İsimleri ve birtakım görevleri farklılık gösterebilse de din görevlilerinin ortak bir amaç etrafında toplanması onların ortak çıkarlar için hareket ettiklerini göstermektedir. Gerek tapınakların içerisindeki görevlerde gerek özel günler, festivaller ve bayramlarda din görevlileri en üst sorumluluğu üstlenen kişiler olmuştur. Din görevlilerinin dışında Yunan insanı da dini sorumluluklarını yerine getirmekten kaçınmamıştır. Tanrıların evi olarak kabul edilen tapınaklar insanlar için her zaman kutsal kabul edilmiştir. Bununla yetinmeyen Antik dönem insanının tapınakların dışında evlerinde, koruluk gibi kutsal olarak kabul ettikleri alanlarda tanrılarına tapındıkları ve birtakım dini ritüellerini yerine getirdikleri anlaşılmaktadır. Özetle dönem boyunca Yunan toplumu, tanrılar, din ve insanlar üçgeninde şekillenen bir yapıya sahip olmuştur.

[712] Seneca, ss. 46-47.

SONUÇ

İlkel toplumlarda tanrı ve inanç kavramlarının ortaya çıkış meselesi çok tartışılan konulardan birisi olmuştur. Genellikle politeist inanç sistemine bağlı olan ilkel toplumların, tapınma ikonları ve bunların destek bulma serüveni hep yaşadıkları coğrafyanın faktörlerine göre şekillenmiştir. Fakat uzun zaman süreci içerisinde farklı coğrafyalarda yaşayan toplumlar arasında iletişim ve ulaşımın gerçekleşmesiyle birlikte bu toplumların tanrı ve inanç sisteminde de karşılıklı etkileşimler olmuştur.

Bu noktada Yunan toplumunun tanrı ve inanç sistemine baktığımızda, Yunan panteonundaki tanrıların hepsi yerli olmayıp, bu tanrılardan bazıları doğu kökenlidir. Yunanlılar başka toplumlardan aldıkları inanç sistemlerini, kendilerine göre bazı değişiklikler yapmak suretiyle Yunan inanç sistemine dâhil etmişlerdir.

Yunan popüler dinini anlamaya çalışmak için öncelikle kırsal kesimin tarımsal ve pastoral yaşamından başlamamız gerekir. Tarımla uğraşan Yunan köylüsü dağın zirvesinde, bulut toplayıcı, yıldırım atıcı ve yağmur verici Zeus'un oturduğuna inanıyordu. Zeus mükemmel bir tanrıydı. Yüksek dağları, uzun meşeleri ve bazen insanları yıldırımla cezalandırırdı. Yıldırımın parlaması ve gök gürültüsü köylü için umut verici oluyordu. Çünkü bunu toprağı yumuşatan ve bitkilere hayat veren yağmur takip ederdi. Öyle ki yağmura ihtiyaç duyulduğunda Zeus'un rahibi ile birlikte insanlar seremoniler ve dualar ederlerdi. Bunun yanında Yunanlıların hasat festivalleri gerçekleştirdiğini de biliyoruz. Bu festivallerde tanrılara türlü türlü sunular sunulur, adaklar adanır ve kurbanlar kesilirdi.

Dini törenlerle birlikte kurulan tarım festivallerinin önemi gün geçtikçe artmaktaydı. Tarım çok önemliydi ve tarım işleri birbirleriyle düzen içinde ilerliyordu çünkü onlar mevsimlere ve ekim, hasat, harman, bahçe ve meyve toplama işleriyle bağlantılı olan tören ve seremonilere bağlıydı. Bunlar için kutsal bir koruma gerekliydi. Bu amaçla ilk başlarda yapılan dini törenler genellikle tarıma yöneliktir.

Törenlere ve festivallere konu olan tarım işlerinin büyük bir kısmı Demeter'e adanmıştır. Sonbahar ekimi sırasında kutlanan Thesmophoria bayramı bunu kanıtlar. Aynı şekilde sonbahar ekiminde kutlanan Eleusis törenleri de tarımla ilişkilidir.

Yunanistan şehir devletlerinden oluşuyordu. Bazı kasabalarda endüstriyel ve ticari aktiviteler başlatıldı ve bu kasabalar, Yunan kültürünün ve dininin bile gelişiminde liderlik rolü oynadı. Devleti ve vatandaşlarını koruyan büyük tanrıların artık şehirde evleri vardı ve onların büyüklüğü sanat ve edebiyatla artmıştı.

Yunanistan'ın büyük tanrıları çeşitli insanlardan ve çağlardan geldi. Bazıları Yunan öncesi nüfustan, bazıları Yunanlılardan ve bazıları da göçmenlerden türemiştir. Kırsal nüfus bunların çoğuna tapmıştı. Fakat kırsal alanın kültleri onların büyüklüğünden sorumlu değildi. Bunun için onlar, şehirlerin kültlerine, sanatına ve edebiyatına borçluydu.

Eski Yunan'da polis (site), siyasal, sosyal, ekonomik, askeri ve hatta dini bir birlik olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden polisi oluşturan insanlar, birbirine sıkı bağlarla bağlı sayılmışlardı.

Antik Yunan'ın en önemli kent devletleri Atina ve Sparta'dır. Atina ve Sparta'da yaşayan yurttaşlar arasında birtakım farklılıklar vardı. Örneğin; Sparta kent devletinde yurttaşların bireysel özgürlükleri yoktu, onlardan beklenen, yaşamlarını devlete adamalarıydı. Atina'da ise denetim altında tutulması gereken tutsak bir halk yoktu. Attika'da yaşayanlar Atina yurttaşı ve phyle adı verilen dört kabileden birinin üyesiydiler.

Antik Yunan'da vatandaşlık ise, kadınları, köleleri ve yabancıları dışarıda bırakıp, hür ve servet sahibi erkeklerin kamusal yaşama sırası geldiğinde yöneten ve yönetilen olarak katılması anlamına gelmekteydi. Antik Yunan kentlerinde vatandaşlığın sadece belirli bir zümreyi kapsadığı görülmektedir. Helenistik dönemle birlikte ise özellikle kadınların kendi yeteneklerini sergileme ve geliştirme fırsatı doğduğu dikkati çekmektedir. Öyle ki Atina'da bile erkek çocukları yanında kız çocuklarının da eğitim gördüğü okullar açılmış ve bu dönemde birçok kız okuma yazma öğrenmiştir. Bunun yanı sıra Helenistik dönemden önce kadınların dinin içerisinde aktif rol oynadıklarını görmekteyiz. Öyle ki sadece kadınların katıldığı ve erkeklerin buna dâhil olmadığı Thesmophoria ve Demeter festivallerini biliyoruz.

Antik Yunan toplumunda var olan kölelerin ise hiçbir söz hakkı yoktu. Antik dönem yazarlarının şiirlerinden anlaşıldığına göre 8. yüzyıla kadar toplumda köle kullanımı yaygın değildi. Şiirlerde sadece kralların evlerinde köle sahibi olabildiklerinden bahsedilir. Bu yazarlara örnek olarak Homeros verilebilir. 7.

yüzyılın başlarında ise artık durumu iyi olan köylülerin bile köle sahibi olmaya başladığını görüyoruz. Köle sahibi olmak toplumda bir saygınlık ve statü göstergesiydi. 5. yüzyılla birlikte ise manüfaktürün ortaya çıkması kölelerin yaygın kullanıldığı yeni bir saha yarattı. Bu kölelerin bir kısmı kazancından efendisine sabit bir kira veriyor ve ayrı yaşıyordu. Özgür yurttaşlar bir başkasının hesabına çalışmayı ve ondan emir almayı onur kırıcı gördüklerinden, köleler nitelikli işlerde çalışabiliyorlardı. Böylesi köleler kendi hesaplarına çalışıyorlar ve azatlıkları için para biriktirmek imkânına sahip oluyorlardı. Doğal olarak yüksek statü sahibiydiler, dövülmez ve küçük görülmezlerdi, çoğu kez giyinişleri özgür yurttaşlarınkinden farklı değildi. Bunun yanında devletin hizmetinde çalışan, düzenli maaş alan, servet biriktirebilen köleler de vardı.

Eskiçağ'da insanlar tabiat olaylarını açıklayamadıklarında, ayrıca dileklerinin gerçekleşmesini istedikleri durumlarda ve buna benzer hallerde çaresiz kalarak insanüstü güçlere inanmaya ihtiyaç duymuşlardır. Bu amaçla tapındıkları tanrılara şükranlarını bildirmek ve dileklerini iletmek için çeşitli adaklar adamışlardır. Bu adaklar insanlık tarihi kadar eski bir gelenektir. İnsanlar adaklarını bireysel olarak yaptıkları gibi topluluk olarak yapılan adaklar da vardır. Örneğin; salgın hastalıklar, kıtlık, doğa olayları gibi durumlarla karşılaştıklarında toplu olarak adak adamışlardır.

İnsanlar mesleki ve sosyal sebeplerle olduğu kadar dini amaçlarını gerçekleştirmek için de birtakım dernekler kurmuşlardı. Bu derneklerde insanlar tanrılarına sunular sunar, parasal yardımlar toplar, yemekler verir, tanrı adına heykeller diktirirlerdi. Verilen yemeklerle birlikte üyeler arasında birlik ve beraberlik sağlanırdı. Dernekler tanrı adına kültler de kurmuşlardı ve kültlerin yönetimi onların elindeydi. Varlıklı kişiler ise özel fonlarından külte katkıda bulundukları zamanlarda övülmüş ve onurlandırılmışlardı.

Eski çağlardan beri din insanların yaşam şekillerine yön vermiştir. Birey kendini gerçekleştirme yolunda büyük ölçüde dini değerlerden yararlanmaktadır. Dinin Yunan dünyasındaki etkisi yadsınamaz.

Yunan toplumunda dinsel etkinlikler çoğunlukla tapınağın dışında yapılırdı. Çünkü tapınak tanrının evi olarak görülüyordu. Bu amaçla tapınağın içerisine girmek kısıtlıydı.

Tanrı adına yapılan tapınaklar başlangıçta tek odalı, oval bir ev biçiminde düşünülmüş, daha sonra zaman içerisinde kireç ve boyalı kil tabakalarla yapılan tapınakların görünümleri değişikliğe uğramıştır. Tapınakların yakınlarında külliyeler de yer almıştır. Didyma'daki Apollon Kutsal Alanı, Bergama'daki Asklepiaion, Euromos'daki Zeus Lepsinios, Klaros'daki Apollon ve Artemis tapınakları bu duruma örnek olarak verilebilir.

Anadolu'daki en ünlü Asklepieion Pergamon'da idi. Asklepieion'da ve diğer kült merkezlerinde birtakım kurallar uygulanıyordu. Bir Asklepieion'a gelen hasta kurban adamak, banyo yapmak, oruç tutmak ve Asklepieion'un bahçesinde yatmak gibi kurallara uymak zorundaydı. Tanrıların duasını kazanmak için kişi burada yapılması gerekenleri yapmalı ve böylelikle saflığa ulaşmalıydı.

Başka bir örnek vermek gerekirse, Milet'te de Kos Adası'nda Apollon'un oğlu hekimlik tanrısı Asklepios'un tapınağı vardır. Hastalar, tanrının kendilerine iyileşme çaresini düşlerinde göstereceği umuduyla geceyi orada geçirirler. Ayrıca hastaların düşlerini yorumlayacak rahiplerin konutları da buradaydı.

Zamanla dinsel törenler veya siyasal toplantılar için agora içerisinde özel binalar inşa edilmeye başlanmıştır. Devlet daireleri ile iş yerleri, agoranın içerisinde olmasalar bile yakınında kurulmuşlardır. Küçük tapınaklarla sunaklar ve anıtlar, agora içerisinde zamanla yerini almıştır.

Dini özellikleri olan agoralarda tanrılara olduğu kadar efsanevi kahramanlara da zaman içerisinde tapınaklar inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Agora-tanrı-tapınak arasındaki ilişkiyi Hermes'in Atina'da, Athena'nın Assos Agorası'nda saygı görüşü, Zeus Agoraios'a yine Atina'da kurban sunuluşu gibi örnekler açıklar.

Görüldüğü gibi başlangıcından itibaren din toplumları ve bireyleri etkileyen en önemli yapılardan biri olmuştur. Din toplumsal yapıdaki insanların davranışlarının belirlenmesinde merkezde yer alan bir etkiye sahiptir. Din, toplum yapısına yön veren sistem olarak, özellikle ilkel toplumlarda kültürü etkileyerek şekillendirir.

Yunan kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde dinin, toplumların yaşam şartları üzerindeki etkisi, birey ve bireyin din ile olan ilişkisi irdelenmeye çalışılmıştır.

Sonuç olarak, Yunan dünyasında olup biten neredeyse her etkinliğin tinsel bir boyutunun olduğu tespit edilmiştir. Antik dönem Yunan dininin dört büyük din gibi

yazılı emirlerinin, kutsal kitaplarının, doğru inanç ve davranış yorumu yapmaya yetkili herhangi bir papazlık veya dini kurumlarının olmadığı ortaya konmuştur. Tapınakla ilgilenen rahipler sıradan bir devlet memurudur ve herhangi bir kutsallığı yoktur. Buna rağmen Yunanlılar inançlarıyla toplumlarının uyumunu sürdürmeye devam etmişlerdir. Görüldüğü gibi toplumsal örgütlenme, biçim ve davranışların şekil ve karakterinin belirlenmesinde din belirleyici bir etkiye sahiptir.

KAYNAKÇA

Akgül, Mehmet. **Mitoloji ve Din**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2012.

Akurgal, Ekrem. **Bayraklı Kazısı 1997**, 1998, KST 2.

Akurgal, Ekrem. **Eski İzmir, I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı**, Türk Tarih Kurumu, 1983.

Allport, Gordon W. **Birey ve Dini**, çev. B. Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004.

Anabolu, Mükerrem Usman. **Yunan ve Roma Mimarlığı**, Dragon Yayınları, İstanbul, 1996.

Arıger, B. **Sünnetin Kökeni Üzerine**, Bilim ve Ütopya, Kasım, 1996.

Aristophanes. **Ekklesiazusae**, çev. R.G. Ussher, Bristol Classical Yayınları, 2011.

Aristophanes. **Eşekarıları, Kadınlar Savaşı ve Diğer Oyunlar**, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Kültür Yayınları, 2006.

Aristophanes. **Lysistrata**, çev. Berivan Bazencir, İstos Yayınları, 2014.

Aristoteles. **Metaphysica**, çev. Hugh Tredennick, Cambridge, MA, Hardvard Üniversitesi, Londra, 1989.

Aristoteles. **Atinalıların Devleti**, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık, Temmuz, 1998.

Aristoteles. **Politika**, çev. M. Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Aristoteles. **Protrepticus**, Ed. Ingemar Düring, Leipzig, 1905.

Armutak, Altan. Eskiçağ Uygarlıklarında Kurban Edilen Hayvanlar Üzerine Bir İnceleme, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**.

Arscott, David. **Olimpiyatlar ve İlginç Tarihi**, çev. Berna Yılmazcan, Akılçelen Kitaplar, Ankara, 2014.

Ayas, Rami. **Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma**, Ankara, 1991.

Aydın, H. Kremasyon, **Antropoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

Baydur, N. **Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ Tanrılar**, Gaphis Yayınları, 1995.

Bean, G. **Notes and Inscription From Pisidia**, Ankara İngiliz Enstitüsü, 2000.

Becker, F. Berteau. **Die Inschriften von Klaudiopolis**, L' Antiquite Classique, Brussel, 1988.

Berger, Peter L. **Dinin Sosyal Gerçekliği**, çev. A. Coşkun, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993.

Bilgin, M. S. **Yazatalar ve Homa**, Aryan Mitolojisi, 1996.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan. **Eğitim Sosyolojisi**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1987.

Blanck, H. **Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer**, Press Üniversitesi Derneği, 1996.

Blumel, W. **Die Inschriften der Rhodischen Peraia 4-5**, No:1, 1991.

Boardman. **Excavations in Chios 1952-1955**, Greek Emporio (BSA Suppl. 6), Oxford, 1967.

Boyce, M. ve F. Grenet. **A History of Zoroastrianism. Zoroastrianism under Macedonian and Romen Rule III**, 1991.

Bremmer, J. **Greek Normative Animal Sacrifice**, Ed. ED. Ogden, A Companion to Greek Religion, Oxford, Malden ve Victoria, 2007.

Bremmer, J. **Scapegoat rituals in ancient Greece**, HSCP, 1983.

Bremmer, J. **Thargelia**, Der neue pauly, 12/1, Ed. H.Cancik, H.Schneider, Stuttgart, 1996.

Bressoni, Peree. **Recueil des Inscriptions de la Peree Rhodienne**, Sayı: 186, 1991.

Brodner, E. **Walmen in der Antike**, Darmstadt, 1977.

Burkert, W. **Greek Religion, Archaic and Classical**, Harvard Üniversitesi Yayınları, 1985.

Burkert, W. **İlkçağ Gizem Tapıları**, çev. S. Şener, İstanbul, 1999.

Burkert, W. **Yunan Kültüründe Yakındoğu Etkileri**, çev. Mehmet Fatih Yavuz, İthaki Yayınları, İstanbul, 2012.

Burton. **Women's Commensality in the Ancient Greek World**, Yunanistan ve Roma, 1998.

Büyükkolancı, M. **Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi** (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1996.

Cambiano, G. **Mensch Werden, Der Mensch der Griechischen Antike'de**, Frankfurt, 1996.

Catling, H. V. **Archaeology in Greec**, Archaeological Reports, No: 20, 1973-74.

Christian, Marek. **Stadt, Ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia**, Ed. E. Wasmuth, 1993.

Cilalı, Osman. **Günümüz Dünyası Dinleri**, Diyanet İşleri, Ankara, 1995.

Clauss, M. **Sparta**, CH Beck, 1983.

Conze, A. Schazmann ve P. Mamurt Kaleh. **Ein Tempel der Göttermutter unweit Pergamon**, Berlin, 1911.

Cook, A. B. Zeus. **A Study in Ancient Religion I-III Zeus God of the Dark Sky**, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1914-1940.

Cook, A. B. Zeus. **Greek Votive Offerings**, Folklore 14, 1903.

Czech-Schneider. **Anathemata**, Weihgaben und Weihgabenpraxis und ihre Bedeutung für die Gesellschaft und Wirtschaft der frühen Griechen, Münster, 1998.

Çapar, Ömer. "Anadolu'da Kybele Tapınımı", **A.Ü. DTCF Dergisi XXIX**, 1979.

Çapar, Ömer. Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı, **AÜDTCF Dergisi**, XXXIX/I-4, 1979.

Çelgin, A. V., B. İplikçioğlu ve G. Çelgin. **Antik Termessos Kenti ve Çevresinde Epigrafya Araştırmaları**, AST IX, 1991.

Çoban, Zeki. "Batı Uygarlığının Kültürel Temeli Olarak Yunanlılık: Atina Polis Değerleri ve Festivaller", **SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2006.

Dağlı, İpek. **Nympheler ve Lykia'dan Nymphelere Adanmış Kabartmalar**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

Darmesteter, J. **The Zend-Avesta**, I. The Vendidad, 1880.

Daumas, M. **Deux Notes sur I'iconographie de I'expedition des Sept Contre Thebes**, REA 77, 1975.

Deighton, Hilary J. **Eski Atina Yaşantısında Bir Gün**, çev. Hande Kökten Ersoy, Homer Kitabevi, İstanbul.

Demosthenes. **Orationes**, TLG CD ROM, California, 1990.

Dieterich. A. **Eine Mithrasliturgie**, Nabu Yayıncılık, Leipzig, 2011.

Diogenes, Laertios. **Epigramata**, TLG CD Rom, California, 1990.

Durugönül, S. **Seleukosların Olba Territorium'undaki (Akkulturation) Süreci Üzerine Düşünceler**, Olba I, 1998.

Erdiken, Mustafa. **Antik Dünyada Thargelia Festivali**, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs, 2012.

Erol, Ayşe F. **Arkaik Dönem Atina'sında Kölelik Sistemi**, GÜ, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 27, Sayı 1, 2007.

Erginer, G. **Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri**, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

Errington, R. M. **Inschriften von Euromos**, EA 21, 1993.

Ethica Nicomeachea, VIII.

Euripides. **Hellen,** çev. Mark Griffith, Oxford Üniversitesi Yayınları, 1992.

Euripides. **Hippolitus**, Ed. Michael R. Halleran, Odak Yayınları.

Euripides. **Iphigeneia en Taurois 1464-7**, çev. Robert Potter, New York, 1938.

Euripides. **Yakarıcılar**, çev. Sema Sandalcı, Kültür Yayınları, 2011.

Farnell, L. R. **The Cults of the Greek States**, Oxford, 1896-1909.

Feyizli, T. **İslam'da ve Diğer İnanç Sistemlerinde Oruç-Kurban**, Öğretmen Yazarlar Dizisi, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1993.

Fisher, N. E. R. **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, çev. Necati Açа, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.

Fontenrose, J. **Didyma, Apollo's Oracle, Cult and Companions**, Londra, 1988.

Frazer, J. **Altın dal: Dinin, folklorun ve tragedyanın kökenleri**, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Payel, 2004.

Freeman, Charles. **Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1996.

Frel, P. **Die Gotterkülte Lykiens in der Kaiserzeit**, ANR W II, 1990.

Freyer, Hans. **Din Sosyolojisi**, çev. T. Kalpsüz, AÜİFY, Ankara, 1964.

Friedell, Egon. **Antik Yunan'ın Kültür Tarihi**, Dost Yayınları, Ankara, 2004.

Friedell, Egon. **Kulturgeschichte Griechenlands**, DTV, 1994.

Garlon, Y. **Slavery in Ancient Greece**, çev. Janet Lloyd, Cornell Üniversitesi Yayınları, Cornell, 1988.

Gates, C. W. **From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid – Archaic Period, ca. 625-525 BC**, California Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Los Angeles, 1983.

Gavlinski, L. **The Athenian Calendar of Sacrifices, Hesperia**, Atina, 2007.

Gebhard, V. **Thargelia**, RE, V.A-2, Stuttgart: J&B Metzler, 1983.

Gough, N. **Anazarbus1**, Anatst II, Anadolu Çalışmaları, 1952.

Graf, F. **Pompai in Greece. Some Considerations about Spave and Ritual in the Greek Polis**, Ed. R. Hägg, The Role of Religion in the Early Greek Polis, Dördüncü Uluslararası Antik Grek Kültü Semineri, İsveç Enstitüsü, Atina, 16-18 Ekim 1992, Stockholm, 1996.

Gtaves, R. **Les Mythes Grecs**, Hachette, 1977.

Gürdal, Tayyar. **Anadolu'da Apollon Kültürü**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Haldene, J. A. **Musical Instruments in Greek Worship**, Yunanistan ve Roma 13, 1966.

Hatzfeld, J. **Inscriptions de Panamara**, BCH, 1927.

Hermann, P. **Ein Liste mit Zeus-Epitheta**, Hyperboreus Cilt I-2, 1994/1995.

Hermann, P. **Genossenschaft**, Reallexikon für Antike und Christentum X, 1978.

Hermann, P. "Grabepigramm aus Büyükbelen in Lydien", **Arkeoloji Dergisi** V, 1997.

Herotodos. **Tarih**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, çev. Müntekim Ökmen, IX. Basım, İstanbul, 2013.

Hesiodos. **İşler ve Günler**, çev. A. Erhat-S. Eyuboğlu, Türk Tarih Kurumu, 1977.

Hesiodos. **Opera et Dies**, Clarendon Yayınları.

Hesiodos. **Theogonia**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, 2015.

Homeros. **İlyada**, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 2010.

Homeros. **Odysseia**, çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, 2010.

Hürmüzlü, Bilge. **Burial Grounds at Klazomenai: Geometric Through Hellenistic Periods**, 2004.

Hürmüzlü, Bilge. **Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2008.

Immerwahr, S. A. **Early Burials from the Agora Cemeteries**, Princeton, New Jersey, 1973.

Ingalls, L. **Traditional Greek Choruses and the Education of Girls**, Toplumsal Tarih Dergisi, 1999.

IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, ''Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar'', Çanakkale, 27-31 Mayıs 1991.

İplikçioğlu, Bülent, A. V. Çelgin ve G. Çelgin. **Kuzey Likya'dan Yeni Yazıtlar**, AST IX, Sayı: 7, 1991.

İznik, Erkan. "Galluslar (İlkçağ'da Anadolu'daki Sıra dışı Rahipler)", **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1-2, 2004.

Jones, A.H.M. **Athenian Democracy**, Johns Hopkins Üniversitesi Yayınları, 1986.

Jost, M. **Sanctuaries et Cultes d'Arcadie**, Paris, 1994.

Kahraman, Ahmet. **Dinler Tarihi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1984.

Kahvecioğlu, Feyza Karaca. **Din Hizmetlerinde Dini Danışmanlık ve Rehberlik**, T.C. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2010.

Kara, Mustafa. **Kurumlar Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.

Karaosmanoğlu, Mehmet. **Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları**, Erzurum, 2005.

Keen, A.G. **Dynastic Lycia, A Political History of the Lykians**, Brill Yayınları, 1998.

Keesling, C.M. **The Votive Statues of the Athenian Acropolis**, Cambridge, 2003.

Keskin, Y. Mustafa. Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi IV**, Sayı: 2, 2004.

Kolb, F. ve M. Zimmernann. **Neue Inschriften aus Kyaneai und Umgebung**, EA 16, 1990.

Korte, A. **In Archiv für Religionswissenschaft, XVIII**, Stockholm, 1915.

Kourouniotes, K. "**Das eleusinische Heiligtum**", Archiv fur Religionswissenschaft, XXXII, 1935.

Kübler, K. **Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhundert. Kerameikos V, 1**, Berlin, 1954.

Kühner, Raphael. **Xenophon's Memorabilia of Sokrates**, Bibliolife Yayınları, 2008.

Kurtz, D. C. ve J. Boardman. **Greek Burial Customs**, London, 1971.

Kyriazis, D. Constantine. **Eternel Greece**, çev. Harry T. Hionides, 1993.

Lacey, W.K. **Die Familie im Antiken Griechenland**, Saverne Yayıncılık, 1983.

Larsson, Jennifer. **Greek Nymphs: Myth, Cult and Lore**, Oxford Üniversitesi Yayınları, New York, 2002.

Laumonier, Alfred. **Les Cultes Indigenes en Carie**, Ed. E. De Boccard, 1958.

Lavedan, P. **Mythologie Et Antiquites Grecques et Romaines**, Hachette, 1951.

Lemos, I. S. **The Protogeometric Aegean**, The Archaelogy of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC, Oxford, 2003.

Levi, D. ve C. Laviosa. **La Campagne de Fouille en 1969 a Iasos**, TAD 19, 1970.

Levin, R. **Modern İnsanın Kökeni**, çev. N. Özüaydın, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

Liddle, H. G. ve R. Scott. **A Greek-English Lexicon**, Oxford, 1996.

Lüders, O. **Die Dionysischen Künstler**, Kessinger Yayınları, 2010.

Machatschek, A. ve H. Schwarz. **Bauforschungen in Serge**, Avusturya Bilimler Akademisi, 1981.

Magie, D. **Roman Rule in Asie Minor to the End of the Third Century After Christ I-II**, Princeton Üniversitesi Yayınları, 1950.

Malay, Hasan. **Çağlar Boyu Kölelik**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990.

Malay, Hasan. **Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum**, 48, Vienna, Sayı: 59, 1994.

Mardin, Şerif. **Din ve İdeoloji**, İnsan Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 1995.

Merkelbach, R. **Asos**, Die Inschriften von Assos, Sayı: 26, 31, 1976.

Metzger, H. ve G. Siebert. **Fouilles de Xanthos IX**, 1992.

Metzger, H. **Recherches sur I'imagerie Athenienne**, Paris, 1965.

Morgan, M.H. **Greek and Roman Rain-Gods and Rain-Charms**, Transact Amphilass 22, 1901.

Michalowski, K. **L'Art de l'ancienne Egypte**, Ed. d'Art Lucien Mazenod, 1968.

Musgrave, I. **Burial and Ancient Society**, The Rise of the Greek City-State, Cambridge, 1990.

Naour, Chr. **Nouvelles Inscriptions du Moyen Hermos EA 2**, Sayı: 7, 1983.

Naour, Drew Bear. **Some Greek Words**, Glotta 50, 1972.

Nilsson, Martin. **Grek Folk Religion**, Columbia Üniversitesi Yayınları, New York, 1940.

Nilsson, Martin. **The Age of the Early Greek Tyrants**, Queen's Üniversitesi Yayınları, 1936.

Nilsson, Martin. **Griechsche Feste von Religiöser Bedeutung**, Leipzig, Teubner, 1906.

Nilsson, Martin. **The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age**, Kessinger Yayıncılık, 2003.

Noblecourt, CHR. Desroches. **Vie et Mort d'un Pharaon Toutankhamon**, Hachette, 1966.

Osborne, R. **Greece in the Making, 1200-479 BC**, Routledge, 1996.

Örnek, Veyis. "Anadolu Folklorunda Ölüm", **DTCF Yayınları**, Ankara, 1979.

Örnek, Veyis. **Türk Hakbilimi**, KB Yayınları, Ankara, 1995.

Örnek, Veyis. **100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek**, Bilgesu Yayıncılık, 2004.

Özkazanç, Alev. Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 2009.

Özlem, P. **Lydia ve Phrygia'da Ele Geçen Kefaret Yazıtları (Confessiones)** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sayı: 9, 1998.

Öztürk, Bülent. **Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçükasyası'nda Dionysos Kültü,** Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

Öztürk, E. Akıncı ve C. Tanrıver. New Katagraphai and Dedications From The Sanctuary of Apollon Lairbenos, **Epigraphica Anatolica**, Dr. Rudolf Habelt GMBH – Bonn, Sayı 41, 2008.

Öztürk, E. Akıncı ve C. Tanrıver. New Inscriptions From The Sanctuary Of Apollon Lairbenos, **Epiraphica Anatolica**, Dr. Rudolf Habelt GMBH – Bonn, Sayı 43, 2010.

Parke, H.W. **The Temple of Apollo at Didyma: The Building and Its Function**, 1986.

Parlak, Serkan. **Antik Dönem Anadolu Kültleri ve Kült Merkezleri**, (Yayınlanmış Uzmanlık Tezi), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü, Ankara, 2012.

Pausanias. **Description Of Greece**, I ve II, çev. W. H. S. Jones, 1918.

Peree, B. **Recueil des Inscrpitions de la Peree Rhodienne**, Sayı: 186, 1991.

Perse, R. Ghirshman. **Proto-iraniens Medes Achemenides**, 1963.

Petzl, G. **Inschriften aus der Umgebung von Saittai**, ZPE 30, 1978.

Picard, CH. **Ephèse et Claros**, Recherches sur les Sanctuaires et les Cultes de l'Ionie du Nord, Paris, 1922.

Picard, C. **II Revue de Vhistoire des Religions XCV**, 1927.

Pindaros. **Bütün Zafer Şarkıları**, çev. Erman Gönen, Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Pindaros. **Isthmia**, çev. M. Aemilius, Heidelberg, 1958.

Platon. **Yasalar**, çev. Candan Şentuna – Saffet Babür, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998.

Plinius. **Naturalis Historae**, çev. H. Rackham, TLG, California, 1947.

Plutarchos. **Morali**, 675, TLG, California, 1990.

Plutarchos. **Nikias**, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge, MA. Hardvard Üniversitesi Yayınları, Londra, 1916.

Plutarchos. **Solon**, çev. John Dryden, Loeb Classical Library, 1914.

Poland, F. **Geschichte des griechischen Vereinswesens**, Leipzing, Teubner, 1909.

Polat, Gürcan ve Yasemin Polat. Antandros Nekropolü 2001–2006 Yılları Ön Raporu, **Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi** IX, Editörler: M. Nezih AYTAÇLAR, M. Bilge BAĞTÜRK, Fulya DEDEOĞLU, Aytekin ERDOĞAN, İzmir, 2007.

Pollux. **Grammaticus I-V**, Ed. W. Dindorf, Leipzig, 1900.

Pomeroy, S.B. **Goddesses, Whores, Wives and Slaves**, Schocken, 1995.

Pringsheim, H. G. **Archaologische Beitrage zur Geschichte des Eleusinischen Kults,** Dissertation, Bonn, 1905.

Quandt, G. **De Baccho ab Alexandri Aetate in Asia Minore Culto**, Halle, 1913.

Ricl, M. **Inscriptions Votives Inedites au Musee d'Eskişehir**, ZA 44, 1994.

Rolland, Martin. **Recherches Sur I'Agora Grecque**, Filoloji ve Tarih Dergisi, Cilt 31, Sayı: 2, 1953.

Roller, Lynn E. **Ana Tanrıça'nın İzinde,** çev. Betül Çevik, Homer Kitabevi, İstanbul, 2004.

Roller, Lynn E. **In Search of God the Mother**, California Üniversitesi, 1999.

Rouse, W.H.D. **Greek Votive Offerings, an Essay in the History of Greek Religion**, Cambridge, 1902.

Roussel, P. **Les Mysteres de Panamara**, BCH 1927.

Salviat, F. **Decret pour Epia**, BCH 83, 1959.

Sappho. **Fragmanlar**, çev. Alova, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.,

Savaşır, İskender. "Tapınak", https://tr.pinterest.com/savasir/tap%C4%B1nak/?from_navigate=true, (08.07.2015).

Sayar, M.H. **Kilikiya'da Tanrılar ve Kültler**, Olba II, 1999.

Schehl, F. W. **On the Epinicus Inscription from Didyma**, AJA 1954.

Schwertheim, E. **Zu Hadrians Reisen und Stadgründungen in Kleinasien eine neue Gründunsara**, Sayı: 1277, EA 6, 1985, 3 8; SEG 35, 1985, 352.

Schneider, Czech. **Anathemata**, Weihgaben und Weihgabenpraxis und ihre Bedeutung für die Gesellschaft und Wirtschaft der frühen Griechen, Münster, 1998.

Schuller, W. **Frauen in der griechischen und römischen Geschichte**, Piper Yayıncılık, 1995.

Schwabl, H. **RE X A 1**, 1972.

Schwenn, F. **Die Menschenopfer bei den Griechen und Römem**, Giessen, 1915

Schwertheim, E. **Dankmaler zur Meterverehrung in Bithynien und Mysien, In Sudien zur Religion und Kulter Kleinasiens: Festchrift für friendrich Karl Dörner**, Ed. S. Şahin, E. Schwertheim and J. Wagner: 791-837, Leiden, 1978.

Seneca, **Troialı Kadınlar**, çev. Çiğdem Dürüşken, Kültür Yayınları, 2009.

Serdaroğlu, Ümit. "Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı", **Arkeoloji ve Sanat Yayınları**, İstanbul, 2004.

Sicullus, Diodorus. **Bibliotheca Historica**, TLG CD Rom, California, 1990.

Sina, Ayşen. **Pausanias'da Kült Kuran Kadın Kahramanlar**, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih- Coğrafya Fakültesi.

Simon, CH. G. **The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Berkeley, 1986.

Smith, J. Moyr. **Antik Yunan Kadın Kıyafetleri,** çev. İpek Dağlı, Genesis Kitap Yayınları, Ankara, 2012.

Smith, W. **Thargelia**, Dictionary of Greek and Roman Antiquities, Londra, 1890.

Sokolowski, F. **Lois Sacrees de I'Asie Mineure**, Paris, 1955.

Solecki, R. **Shanidar IV, a Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq**, Science 190.

Solmsen, F. **Untersuchungen Zur Griechischen Laut- und Verslehre**, Strassburg, 1901.

Sourvinou, C. Inwood. **Reading Greek Death, to the End of the Classical Period,** Oxford, 1995.

Straten, F.T. Van. **Gifts for the Gods**, Ed. H. S. Versnel, Faith, Hope and Worship, Aspects of Religious Mentality in the Ancient World, Leiden, 1981.

Şahin, Bican. TÜBA, ''Eski Yunan'da Siyasal-Sosyal-Kurumsal Yapı, Yöntem ve Teoriye Dair", http://www.acikders.org.tr/pluginfile.php/2784/mod_resource/content/2/2.Hafta%20-%20Eski%20Yunan%E2%80%99da%20Siyasal-Sosyal Kurumsal%20Yap%C4%B1%2C%20Y%C3%B6ntem%20ve%20Teoriye%20Dair.pdf, (26.05.2014).

Şahin, Mustafa. **Anadolulu Bir Mimar Hermogenes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002.

Şahin, Nuran. **Zeus'un Anadolu Kültleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 2001.

Şahin, Nuran. "Beyaz Lekythos'lar Işığında Klasik Devirde Atina'da Ölüm İkonografisi ve Ölü Kültü", **Arkeoloji Dergisi IV**, 1996.

Şahin, S. **Katalog der Antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia)**, İznik Müzesi Antik yazıtlar kataloğu II. 1, Sayı: 1061-1067, 1981.

Tanrıver, Cumhur. **Antik Lydia'da Sosyal ve Ekonomik Amaçlı Dernekler** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sayı: 170, İzmir, 1996.

Tanrıver, Duygu Sevil Akar. **Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2009.

Tekin, Oğuz. **Sylloge Nummorum Graecorum**, Türk Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Thomas, Perpillou F. **Artistes et Athletes Dans Les Papyrus Grecs d'Egypte** ZEP 108, 1995.

Thomson, George. **Aiskhylos ve Atina**, çev. M. Hızlan Doğan, İstanbul, 1990.

Thomson, George. **Tarihöncesi Ege**, çev. Celal Üster, Payel Yayınevi.

Tomlinson, R. A. **Yunan Mimarlığı**, çev. Rıfat Akbulut, Homer Kitabevi.

Travaux et Recherches en Turquie II, 1984.

Tuğlacı, P. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Pars Yayınları, İstanbul, 1972.

Türkteki, Sinem Üstün ve Bilge HÜRMÜZLÜ. **Eskiçağ'da İçki ve Sunu Kapları**, Vehbi Koç Vakfı, 2007.

Tyre, Maximus. **Dissertationes**, çev. Thomas Taylor, 1804.

Uhri, Ahmet. **Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi**, Ege Yayınları, İstanbul, 2010.

Uncu, Ebru. "Demeter Kültünde Mezopotamyalı ve Anadolulu Unsurlar", **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2012.

Usener, H. **Götternamen**, Bonn, 1896.

Üreten, Hüseyin. **Helenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Üstüner, Ali Cengiz. **Hellen Uygarlığı I. Anlatılar**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007.

Varinlioğlu, E. **Inschriften von Stratonikeia in Karien EA 12**, Sayı: 5-6-11, 1998.

Varinlioğlu, E. **Inschriften aus Mylasa EA 7**, Sayı: 4, 1986.

Vermaseren, M. J. **Corpus Cultus Cybelae Attidisque VI: Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia Et Sarmatia**, Leiden, 1989.

Voutiras, E. **Berufs- und Kultverein**, ZPE 90, 1992.

Wach, Joachim. Din Sosyolojisine Giriş, çev. Battal İnandı, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1987.

Wachsmuth, D. **Thargelia**, Der kleine pauly, 5. Ed. W.Sontheimer, K.Ziegler, München, 1975.

Waltzing, J. P. **Etude Historique sur les Corporations Professionelles chez les Romains**, Cilt. I-IV, 1895.

Weinberg, S. **On The Date of the Temple of Apollo at Corinth**, Hesperia, VIII, 1939.

Wlcherley, R. E. **Greek-Roman-Byzantine Studies V**, 1964.

Worrle, M. ve W.W. Wurster. **Dereköy: Eine Befestigte Siedlung im Nordwestlichen Lykien und die Reform Ihres Dörtlichen Zeuskultes**, Chiron 27, 1997.

Xenophon. **Anabasis**, çev. Sinem Ceviz, Paraf Yayınları, İstanbul, 2013.

Xenophon. **Hellenica**, çev. H.G. Dakyns, Indy Yayınları, 2002.

Xenophon. **Oikomomicos**, çev. E.C. Marchant- O. J. Todd, Harward Üniversitesi Yayınları, Cambrigde, 1923.

Yıldız, Özge ve Yılmaz Selim Erdal. Antandros Antik Kentinde Ölü Yakma Geleneği, **23. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı** (28 Mayıs–1 Haziran 2007), Ankara, 2008.

Yıldızturan, Melek. "Binlerce Yıl Süren Bir Gelenek; Adak", **Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi**, Sayı: 18-19, Temmuz-Aralık 2003.

Yümni, Sezen. **Sosyoloji Açısından Din**, MÜİFVY, İstanbul, 1998.